

Broncommentaren

6

**Bronnen met betrekking tot armenzorg
en sociale zekerheid in de negentiende
en twintigste eeuw**

Instituut voor
Nederlandse
Geschiedenis

RGP

Man. Naam van *van Breda*
 Voornamen *van Breda*
 Geboren *1871* te *Amsterdam* oud *43* j.
 Overleden *1871* te *Amsterdam*
 Lichamsgebreken *geen*
 Voeger gehuwd met *van Breda*
 Voeger gehuwd met *van Breda*
 Hier gevestigd sedert *1871* Komende van *Amsterdam*
 Wanneer voeger hier gewoond? *1871*
 Kerkgenootschap *man geen*
 Indien niet bedeld, waarom niet? *man geen*
 Hadten geen candidaat Oude mannen-(vrouwen)huis, waarom niet? *man geen*
 Bedeling van Iedigheid naar Vermoegen? *man geen*

Namen der inwonende kinderen		Aantal	Geboren:	Leeftijd:	Kerk:	Geslacht:	School:
<i>van Breda</i>		<i>1</i>	<i>1871</i>	<i>43</i>	<i>—</i>	<i>—</i>	<i>—</i>
<i>van Breda</i>		<i>1</i>	<i>1871</i>	<i>43</i>	<i>—</i>	<i>—</i>	<i>—</i>

Verlaat een der kinderen spoedig de school? wie? *—* wanneer? *—*
 Beroepskeuze? *—* Verder onderwijz? *—*
 Beroep en verdiensten der inwonende kinderen: *—*
 Inwonend: Familie *—*
 Andere inkomsten *—*
 Huurschuld *—*
 Ouderhuur *—*
 Omgeving *—*
 TOTAAL

BRONCOMMENTAREN 6

BRONCOMMENTAREN 6

Onder eindredactie van G.A.M. Van Synghel

Inleiding

A.C.M. Kappelhof

De registers van bedeelden en bedeling van het Burgerlijk Armbestuur te Maastricht, vanaf de Franse Tijd tot 1920

J. Luijten

De persoonsdossiers van de gemeentelijke armenzorg tot aan de invoering van de Algemene Bijstandswet (1965)

A. Knotter en P.Th. Kok

De tabellen van onderstand: een statistiek van bedeelden en bedeling, 1854-1964

A.L. Kort

Verslagen omtrent het Armwezen en Statistiek van de sociale zorg in Nederland, 1814-1964

V. Kingma en M.H.D. van Leeuwen

De jaarrekeningen en begrotingen van de armbesturen in de negentiende en twintigste eeuw

A.L. Kort

Statistieken van de werkloosheid in Nederland, 1902-1943

J.G.S.J. van Maarseveen en P. Rodenburg

Instituut voor Nederlandse Geschiedenis

Den Haag 2005

Broncommentaren is een uitgave van het
Instituut voor Nederlandse Geschiedenis

Redactie

prof. dr. A. Knotter (*voorzitter*), prof. dr. C.A. Davids, prof. dr. M.G.J. Duijvendak, prof. dr. K.J.P.F.M. Jeurgens, dr. J. de Kruif, drs. J.C.M. Pennings, dr. J.G.M. Sanders, drs. G. Van Syngel (*redactiesecretaris/eindredacteur*).

Aan deze aflevering heeft dr. A.C.M. Kappelhof als projectadviseur meegewerkt.

Redactiesecretariaat / informatie over de uitgave

mw. drs. G.A.M. Van Syngel
Instituut voor Nederlandse Geschiedenis
Prins Willem-Alexanderhof 5
Postbus 90755 ■ 2509 LT Den Haag
Telefoon (070) 315 64 00 ■ fax (070) 385 40 98
E-mail geertrui.vansyngel@inghist.nl
Internet www.inghist.nl

ISSN 0929-9572; 6
Broncommentaren Dl. 6
ISBN 10: 90-5216-150-X
ISBN 13: 978-90-5216-150-X
NUR 680

© 2005 Instituut voor Nederlandse Geschiedenis
Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt, op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Basisvormgeving omslag en binnenwerk Hannie Pijnappels, Amsterdam
Gedrukt door Grafisch Produktiebedrijf Gorter bv, Steenwijk

INHOUD

INLEIDING	7
<i>A.C.M. Kappelhof</i>	
DE REGISTERS VAN BEDEELDEN EN BEDELING VAN HET BURGERLIJK ARMBESTUUR TE MAASTRICHT, VANAF DE FRANSE TIJD TOT 1920	37
<i>J. Luijten</i>	
DE PERSOONSDOSSIEREN VAN DE GEMEENTELIJKE ARMENZORG TOT AAN DE INVOERING VAN DE ALGEMENE BIJSTANDSWET (1965)	73
<i>A. Knotter en P.Th. Kok</i>	
DE TABELLEN VAN ONDERSTAND: EEN STATISTIEK VAN BEDEELDEN EN BEDELING, 1854-1964	103
<i>A.L. Kort</i>	
VERSLAGEN OMTRENT HET ARMWEZEN EN STATISTIEK VAN DE SOCIALE ZORG IN NEDERLAND, 1814-1964	155
<i>V. Kingma en M.H.D. van Leeuwen</i>	
DE JAARREKENINGEN EN BEGROTINGEN VAN DE ARMBESTUREN IN DE NEGENTIENDE EN TWINTIGSTE EEUW	193
<i>A.L. Kort</i>	
STATISTIEKEN VAN DE WERKLOOSHEID IN NEDERLAND, 1902-1943	257
<i>J.G.S.J. van Maarseveen en P. Rodenburg</i>	
LITERATUURLIJST	303
LIJST VAN ILLUSTRATIES	314
PERSONALIA VAN DE AUTEURS	317
OVERZICHT BRONCOMMENTAREN	319

INLEIDING

A.C.M. Kappelhof

De belangstelling van historici en sociale wetenschappers voor de geschiedenis van de verzorgingstaat en de sociale zekerheid neemt de laatste jaren toe. Terwijl 'Den Haag' werkt aan een herstructurering van het stelsel van sociale verzekeringen en sociale voorzieningen die in zijn omvang de stelselherziening van de jaren tachtig van de vorige eeuw verre overtreft, wordt het ontstaan en de uitbouw van dit stelsel in Europese context door historici en sociologen opnieuw en vanuit andere invalshoeken geanalyseerd. Baanbrekend is het werk van De Swaan, waarna Van Leeuwen publiceerde over de armenzorg in Amsterdam tussen 1800 en 1850. Ook het proefschrift van Hertogh, het overzichtswerk van Roebroek en Hertogh en de lijvige bundel over verzekeringsarrangementen onder redactie van Van Gerwen en Van Leeuwen moeten hier vermeld worden.¹ In 2000 verscheen van de hand van Van Gerwen en Van Leeuwen een eerste geslaagde poging tot een synthese met een monumentaal vierdelig werk.² Deze publicatie wakkerde de belangstelling voor dit onderwerp nog verder aan, met als resultaat onder meer de monografieën van Wolffram, Kuypers en Hoogenboom over de sociale politiek vanaf de negentiende eeuw.³ Armenzorg en sociale verzekeringen kregen hierin veel aandacht. In het *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* en zijn opvolger, het *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, verschenen diverse artikelen over dit onderwerp, terwijl in januari 2001 een door het Vlaams-Nederlands Comité gefinancierd onderzoeksproject van start ging naar het ontstaan van de overlegeconomie in Nederland en België.⁴ In voorbereiding zijn enkele proefschriften door onder andere D. Rigter over de Raden van Arbeid, M. van der Klein over gender en sociale verzekering, B. Widdershoven over onderlinge ziekenfondsen en V. Kingma over de verhouding tussen armenzorg en sociale verzekering. De geschiedenis van de claimbeoordeling op arbeidsongeschiktheid vanaf 1903 wordt thans onderzocht door een projectgroep onder leiding van prof. E. Houwaart (Medisch Centrum Vrije Universiteit Amsterdam).

Ter ondersteuning van dit onderzoek publiceerde het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (ING) in 2003 de digitale *Onderzoeksgids Sociale Zekerheid 1890-1967* (met een bijgewerkte versie uit 2005) door Kappelhof en Kingma, alsmede een op dezelfde wijze opgezette onderzoeksgids over zorgverzekeraars door Kappelhof.⁵ Medio 2006 valt bij het ING de verschijning te verwachten van een editie van het dagboek van Nederlands eerste minister van Sociale Zaken, P.J.M. Aalberse (1871-1948).

Voor er socialeverzekeringswetten waren, kende men in Nederland al sociale zekerheid.⁶ In de Middeleeuwen ontstond een veelal lokaal georganiseerd systeem van sociale zorg dat meestal wordt aangeduid als armenzorg.⁷ De eerste socialeverzekeringswet in Nederland dateert van 1901 en in 1965 kwam de bijstand in de plaats van de oude caritas. Het oude en het nieuwe systeem bestonden in de periode 1901-1965 naast elkaar. Hierna zullen de twee systemen zoveel mogelijk in chronologische volgorde worden behandeld. Na een schets van de ontwikkeling van de sociale zorg tot 1968 wordt een overzicht gegeven van de schriftelijke neerslag van deze stelsels, waarna wordt afgesloten met de materiaalselectie.

I ONTWIKKELING VAN DE SOCIALE ZORG TOT 1968

Sociale zorg vóór 1795

De wortels van het stelsel van sociale zorg in Nederland rond 1870 gaan terug tot in de Middeleeuwen. De zorg voor hen die tijdelijk of permanent in een zwakke positie verkeerden en wier inkomen bijgevolg vaak te laag was om van te kunnen leven, kwam in eerste instantie neer op de schouders van familie of bureu. Daarnaast bestonden er vooral in de steden onderlinge fondsen die vaak verbonden waren met ambachtsgilden, broederschappen en verenigingen en die uitkeerden bij begrafenis, ziekte en soms ook bij ouderdom of invaliditeit of een combinatie van beide. Spaargeld, dat men veelal in de vorm van contant geld thuis bewaarde, gold als de beste vorm van preventie. Nog beter gold de belegging in (lijf)renten, maar dat was alleen weggelegd voor diegenen die wat meer verdienden. Voor arbeiders op het land (en later ook in fabrieken) en veel ambachtsheden was sparen echter een onbereikbaar ideaal omdat het inkomen daarvoor te gering was.

Voor wie desondanks toch arm werd, was er de armenzorg. Deze bestond uit een rijk geschakeerd en op buitenstaanders chaotisch overkomend netwerk van merendeels lokale voorzieningen. Een klein deel daarvan werd direct of indirect bestuurd door de plaatselijke overheid, terwijl de landelijke en gewestelijke overheden een marginale rol speelden. De kerken domineerden dit stelsel en het was de morele plicht van elke christen om aan vrome doelen te schenken. Dit kon bij de periodieke collecte, op straat of door middel van legaten of een erfstelling.

Rond 1525-1530 ontstond een beweging om de armenzorg volgens rationele uitgangspunten te centraliseren, maar deze had slechts in enkele steden resultaat. Het ideaal was om alleen de armen die het *echt* nodig hadden een uitkering te geven. Deze wens werd in de zestiende eeuw voor het eerst geuit en keerde de eeuwen daarna in talloze bewoordingen steeds weer terug.⁸ Door de Reformatie vergrootte de religieuze variatie en het aantal kerkgenootschappen en de nieuwe reformatorische kerken stichtten hun eigen armbesturen. In de achttiende eeuw gingen meer en meer kerken, ook de kleine gemeenschappen als de oud-katholieken en de joden, hun armen verzorgen en zelf fondsen vormen.⁹ Veel en met name de grotere armenzorginstellingen stonden onder toezicht van de plaatselijke overheid. Deze benoemde de regenten en zag er op toe dat deze het kapitaal naar behoren beheerden.¹⁰

Armenzorg 1795-1870

De patriottenbeweging en de Bataafse Revolutie leidden, in combinatie met de economische achteruitgang die rond 1810 zijn dieptepunt bereikte, tot een heropleving van de oude discussie over een meer efficiënte en rationele armenzorg. Hervormers pleitten voor een grotere, sturende en coördinerende rol van de centrale overheid. Zij leken een overwinning te boeken met de eerste Armenwet van 1800, maar deze stuitte op veel verzet van kerkgenootschappen. De staatsgreep van 1801 betekende ook het einde van de wet.

Bij het Haags Verdrag van 1795 stond de zojuist gecreëerde Bataafse Republiek het latere Zeeuws-Vlaanderen, Maastricht, Staats-Opper Gelre en het Staatse deel van de Landen van Overmaze af aan de Franse Republiek. De in Frankrijk geldende wetten op de armenzorg werden daarop in deze gebieden ingevoerd. In februari 1810 werden Zeeland en het gebied ten zuiden van de Waal en de Merwede bij het keizerrijk geannexeerd. De in Frankrijk van kracht zijnde wetten werden in deze gebieden vrijwel terstond ingevoerd, wat tot centralisatie, meer overheidsinvloed en een ingrijpende herschikking van armbesturen en fondsen leidde.¹¹ De rest van het Koninkrijk Holland volgde in juli 1810, maar hier werden de Franse wetten op de armenzorg niet doorgevoerd. Met de val van het keizerrijk werd de Franse reorganisatie maar ten dele ongedaan gemaakt. De drie verschillende regimes waaronder de Nederlandse armbesturen tussen 1794 en 1815 hebben geopereerd hadden gevolgen voor het bronnenmateriaal, zoals onder meer blijkt in het broncommentaar op de bedeelde- en bedelingsregisters van het Burgerlijk Armbestuur te Maastricht.

De Grondwet van 1815 bevatte in artikel 228 een bepaling dat de opvoeding van kinderen en het armbestuur een voorwerp van 'aanhoudende zorg' van de regering diende te zijn en dat deze jaarlijks een uitvoerig verslag moest uitbrengen aan de Staten-Generaal over de armenzorg. Het beleidsterrein armwezen ressorteerde tot 1952 onder het ministerie van Binnenlandse Zaken. De Verslagen omtrent het Armwezen kwamen er inderdaad, maar een nieuwe wet bleef uit. In veel kringen bleef het streven naar een actievare centrale overheid en de ergernis over het inefficiënte functioneren van de armenzorg bestaan.¹² Wel trof een Koninklijk Besluit van 28 november 1818 een regeling met betrekking tot de veel voorkomende vraag welke gemeente de kosten van ondersteuning moest betalen, namelijk die waar de bedeelde geboren was of die waar hij of zij woonde. De regeling van 1818 bepaalde dat de gemeente waar de bedeelde was geboren voor de kosten moest opdraaien, *tenzij* deze vier jaar na elkaar in een andere gemeente had gewoond en daar de directe belastingen had betaald, want in dat geval verving deze gemeente de geboorteplaats. Volgens de termen van de wet had deze laatste gemeente

dan het domicilie van onderstand. Voorts werd in 1818 bepaald dat de gemeente waarin een kind 'toevallig' geboren werd terwijl de vader elders vertoefde, niet het domicilie van onderstand was, maar dat de geboorteplaats van de vader bepalend bleef voor eventuele bedeling. Was het kind onecht of was de moeder weduwe, dan gold de geboorteplaats van de moeder. Het besluit en met name de bepalingen over de periode van vier jaar en de toevallige geboorte leidde tot veel geschillen tussen gemeentebesturen onderling en tussen gemeentebesturen en kerkgenootschappen. Deze werden ter beslissing voorgelegd aan Gedeputeerde Staten, of wanneer de gemeenten in twee provincies lagen, aan de Kroon.¹³

Het wetsontwerp van minister Thorbecke van Binnenlandse Zaken uit 1851 dat voorzag in staatstoezicht op de kerkelijke en particuliere armenzorg leidde tot soortgelijke protesten als in 1800. De kerken vonden nog steeds dat de armenzorg geen staatstaak was, maar bij uitstek hen toekwam. Bemoeienis van de staat daarmee achtten zij derhalve ten principale onjuist. De Armenwet van 1854, die na de val van het eerste kabinet-Thorbecke tot stand kwam, sanctioneerde de bestaande verhoudingen en liet aan de kerken de door hen geëiste autonomie.¹⁴

De nieuwe wet trachtte de taak van de overheid zoveel mogelijk in te perken.¹⁵ Deze zienswijze kwam treffend tot uiting in de artikel 21 van deze wet: (21) 'Geen burgerlijk armbestuur mag onderstand verleen aan armen, dan na zich, voor zooveel mogelijk, te hebben verzekerd, dat zij dien niet van kerkelijke of bijzondere instellingen van weldadigheid kunnen erlangen, en dan slechts bij volstreckte onvermijdelijkheid'. Alleen 'bij volstreckte onvermijdelijkheid' mocht de overheid bedelen, terwijl artikel 22 bepaalde dat de aanvrager tegen een afwijzende beslissing niet in beroep kon gaan bij een rechter of het naasthogere bestuursorgaan, het College van Gedeputeerde Staten. Bedeling was geen recht, maar een gunst en de arme hoorde zich dankbaar te tonen voor deze uiting van christelijke barmhartigheid. Ook wanneer de door de kerk gegeven ondersteuning te weinig was om het probleem op te lossen, mocht de overheid niet bijpassen, want dubbele bedeling was verboden. Het vraagstuk van de dubbele bedeling heeft de gehele negentiende en vroege twintigste eeuw de gemoederen bezig gehouden. Hoewel ongewenst kwam het toch voor, wat betekent dat zich in de statistieken veel dubbeltellingen bevinden. De Armenwet van 1854 vereenvoudigde wel de regeling van het domicilie van onderstand, doordat de bepaling omtrent de vier jaar verviel. Van belang was ook het in artikel 2 van de wet vervatte onderscheid in vier soorten instellingen van weldadigheid, te weten:

- a. gemeentelijke of burgerlijke instellingen
- b. kerkelijke instellingen
- c. particuliere instellingen
- d. gemengde instellingen.

De algemene of burgerlijke instellingen van weldadigheid werden rechtstreeks door het gemeentebestuur bestuurd of het benoemde een college van regenten dat deze taak op zich nam en op afstand werd gecontroleerd door het gemeentebestuur. Men was niet verplicht een burgerlijk armbestuur in te stellen, zodat kleine gemeenten dit vaak niet nodig achtten en het college van burgemeester en wethouders zelf voor de bedeling zorgden. In de praktijk besliste de burgemeester hier dikwijls over, wat heel weinig sporen in de archieven nagelaten heeft. In de provincies Utrecht, Gelderland, Overijssel en Drenthe ontstonden geen burgerlijke armbesturen.¹⁶ Na 1854 ontstonden soms geschillen over de classificatie van een armenzorginstelling, wat kon leiden tot een procedure waarbij de Kroon bevoegd was.¹⁷

In artikel 3 werden de gemeentebesturen verplicht een lijst van deze instellingen van liefdadigheid aan te leggen en bij te houden. In de gemeenteverslagen, die het college van burgemeester en wethouders krachtens de Gemeentewet van 1851 jaarlijks aan de gemeenteraad moesten uitbrengen, zijn deze lijsten vaak opgenomen. Er waren wel instellingen die zich niet lieten registreren, maar dit waren bijna altijd hele kleine, vaak aan een bepaalde familie gelieerde fondsen.

In 1850 telde Nederland 3.411 armbesturen, waarvan er 1.290 gesubsidieerd werden door de overheid. Daaronder bevonden zich weer 452 kerkelijke armbesturen. Ongeveer 42% van de totale uitgaven aan armenzorg bestond uit subsidies van de overheid (rijk, provincies en gemeenten) aan andere armenzorginstellingen.¹⁸ Door de Armenwet van 1854 nam het aandeel van de staatsarmenzorg wel af, maar dit was slechts tijdelijk. Na een wijziging van de wet in 1870 verminderde het aantal geschillen over het domicilie van onderstand, omdat toen bepaald werd dat de arme domicilie van onderstand had in de plaats waar hij zich bevond. Ook verdwenen daarmee de talrijke restitutiebetalingen van gemeenten onderling.

De afschaffing van het restitutiestelsel was voordelig voor plattelandsgemeenten, omdat de steden gewoon waren om grote bedragen aan uitgekeerde bedeling bij hen te declareren voor migranten die van het land naar de stad getrokken waren en daar in moeilijkheden waren geraakt. Dit bracht de inspecteurs van het Geneeskundig Staatstoezicht ertoe om de minister van Binnenlandse Zaken, die armenzorg in zijn portefeuille had, voor te stellen om de geneeskundige armenzorg te beperken tot de echte armen en de minvermogenden, namelijk de land- en fabrieksarbeiders en ambachtslieden, te verplichten zich aan te sluiten bij een ziekenfonds. Deze fondsen zouden bij voorkeur door artsen moeten worden opgericht en de gemeenten zouden toezicht moeten houden op hun doen en laten. Het is tekenend voor de toenmalige houding van de rijksoverheid dat de inspecteurs geen antwoord kregen op hun plan en

dat het, gezien de aantekeningen op het stuk, vermoedelijk niet eens aan de minister ter lezing is aangeboden. De brief werd vrijwel terstond in het archief gestopt.¹⁹

Een apart onderdeel van de armenzorg was de geneeskundige armenzorg. Deze was al rond 1800 voor een groot deel in handen van de gemeentebesturen, die door hen gesalarieerde armendoktoren, heelmeeesters (chirurgijns) en soms ook apothekers benoemden. Ook van dit onderdeel van de armenzorg gingen de wortels terug tot in de late Middeleeuwen. Wie zelf niet in staat was om een dokter of apotheker te betalen, kon bij het armbestuur een briefje vragen voor een consult. De door de arts uitgeschreven recepten werden door een apotheker bereid en gratis geleverd. Wanneer de stad voorzien was van een gasthuis, konden armen daar voor rekening van de gemeente worden verpleegd.

Een vernieuwing uit het midden van de negentiende eeuw waren de katholieke St.-Vincentiusverenigingen en hun vrouwelijke pendant, de St.-Elisabethsverenigingen. Deze in 1833 in Frankrijk ontstane katholieke lekenbeweging richtte zich op zelfheiliging en armenzorg door middel van huisbezoeken. Zij vestigde zich in 1846 met een afdeling in Den Haag, van waaruit zij zich zeer snel over katholiek Nederland verspreidde. Voor de Vincentianen kwamen attitude en moraal op de eerste plaats. Wie oppassend leefde, hoefde in hun ogen niet arm te worden of kon zichzelf verbeteren.²⁰

Ontstaan van de sociale kwestie

Kort vóór 1870 was een nieuwe generatie van meer vooruitstrevende liberalen van mening dat de toestand waarin de arbeiders verkeerden verbetering behoefde. Terwijl de welvaart zichtbaar toenam, profiteerden de arbeiders daar niet of te weinig van. De eerste uitingen van het socialisme in de jaren zestig en de Parijse communeopstand van 1870-1871 droegen bij aan het besef dat er iets moest gebeuren. Het 'Comité ter bespreking van de Sociale Quaestie', dat in 1870 door enkele van deze sociaal-liberalen opgericht werd, plaatste het probleem op de politieke agenda. Een eerste concreet resultaat was een op initiatief van Sam van Houten ingediende wet die de kinderarbeid wilde beperken. Bij gebrek aan een handhavingsapparaat sorteerde deze wet in de praktijk echter weinig effect.

In het Duitse Rijk liet Bismarck in 1883/84 een ziekte- en een ongevallenwet aannemen die uitkeerden aan zieke en verongelukte arbeiders. In de jaren daarna breidde de Duitse regering de werking van deze overigens niet royaal opgezette verzekeringen uit. In Nederland werd deze sociale politiek met aandacht gevolgd. De conjuncturele crisis van

het midden van de jaren tachtig die grote werkloosheid veroorzaakte, de toenemende urbanisatie, de sociale onrust in Amsterdam en naburige landen alsmede nieuwe manifestaties van het socialisme zoals politieke partijen en bladen, brachten de Tweede Kamer er in 1886 toe een parlementaire enquête te houden naar de werkomstandigheden in fabrieken en werkplaatsen. De uitslag van dit onderzoek en de bijbehorende publiciteit maakten velen duidelijk dat er nu echt iets moest gebeuren. Het feit dat arbeiders en hun gezinnen zich onder normale omstandigheden wel (net) konden redden, maar in geldnood kwamen bij ziekte, ongeval, invaliditeit, ouderdom en bij veel jonge kinderen, was een van de veelvuldig gesignaleerde problemen. In al deze gevallen daalde het gezinsinkomen tot onder het bestaansminimum. De gang naar het armbestuur werd door arbeiders, kleine boeren en ambachtslieden als vernederend beschouwd en zo lang mogelijk uitgesteld. Sparen en onderlinge verzekeringen boden niet altijd soelaas.

Het beheer van onderlinge fondsen was vaak niet op actuariële leest geschoeid,²¹ terwijl juist mensen met grote risico's de neiging hadden zich aan te melden en mensen met een laag risico zoals jongeren of ongehuwden uit zuinigheid geen lid werden. De portefeuille van het fonds vertoonde daardoor de neiging tot scheefgroei, waardoor vooral bij een economische crisis of tijdens epidemieën veel fondsen het loodje legden.

Rond 1890 zag men in dat de overheid zich niet langer afzijdig kon houden en dat alleen collectieve en verplichte, bij wet geregelde sociale verzekeringen dit probleem afdoende konden bestrijden. Immers, alleen bij deze vorm werden de 'goede risico's' gedwongen zich aan te sluiten en werkte de solidariteit naar behoren. Dit nieuwe inzicht drong ook door in kringen van confessionele politici. De leider van de antirevolutionairen, Abraham Kuyper, organiseerde in 1891 het Eerste Sociale Congres. Bij de katholieken kwam dit besef wat later. Weliswaar verscheen eveneens in 1891 de encycliek 'Rerum Novarum' van paus Leo XIII, maar deze kon op vele wijzen worden uitgelegd. De gedachte dat arbeiders verenigingen zouden oprichten om zichzelf te verheffen en hun belangen te behartigen stuitte met name in de twee zuidelijke provincies nog lang op onbegrip van de patroons en de regionale elite. Op basis van deze encycliek en de ideeën van enkele Duitse jezuïeten, met als belangrijkste Heinrich Pesch, introduceerden Aalberse en Aengenent in Nederland kort na 1900 de katholieke sociale leer van het solidarisme. Ook hierin werd een belangrijke rol toebedeeld aan sociale verzekeringen.²²

Het politieke debat

Hoewel men rond 1890 algemeen van mening was dat de sociale kwestie moest worden aangepakt, gingen de wegen daarna uiteen. In het centrum van de politieke arena ontstonden vier richtingen waarbij men de accenten anders legde en met name verschillend aankeek tegen de rol van de staat. Te onderscheiden vallen de sociaal-liberale, de antirevolutionaire, de katholieke en de socialistische oplossing.²³ Kristallisatiepunten in het overigens levendige politieke debat waren de parlementaire behandeling van de ontwerp-ongevallenwet in de jaren 1898-1900 en de behandeling van de Talmawetten tussen 1910 en 1913.²⁴

De sociaal-liberalen accepteerden staatsinterventie wanneer dat het probleem kon oplossen. Hun kabinet Pierson-Goeman Borgesius uit 1899 legde de Staten-Generaal dan ook een ontwerp-ongevallenwet voor met de volgende elementen: verplichte verzekering, premie voor rekening van de werkgever en uitvoering door een ambtelijke rijksdienst, die ook zou beslissen over de ingediende claims. Daartegen ontstond oppositie bij enkele grote werkgevers. Zij vonden gehoor bij Abraham Kuyper, die in de Tweede Kamer een amendement indiende. Kuyper, De Savornin Lohman en anderen oordeelden dat als het bedrijfsleven bij machte was om de wet naar behoren zelf uit te voeren, de staat dit niet mocht tegenhouden. Dit viel heel goed te rijmen met het door Kuyper sterk gepropageerde idee van de soevereiniteit in eigen kring en de organische staatsgedachte. Het resultaat was een compromis: de verzekering zou worden uitgevoerd door de Rijksverzekeringsbank, tenzij de werkgever het risico zelf wilde dragen of als hij dit overdroeg aan een door de overheid erkende particuliere uitvoeringsinstelling. Dit werd de in 1902 opgerichte Centrale Werkgevers Risicobank, die in 1909 haar administratieve taken overdroeg aan Centraal Beheer. De sociaal-democraten stelden zich op het standpunt dat het arbeidsloon zo hoog moest zijn dat de arbeider deze voorzieningen zelf kon betalen.

Bij elk volgend wetsvoorstel herhaalde dit debat zich. De sociaal-liberalen waren voorstanders van een actieve staat die de zaak naar zich toe trok wanneer men het probleem niet op een andere wijze kon oplossen.²⁵ Confessionele politici legden de nadruk op het particulier initiatief en zagen voor de overheid vooral een ondersteunende en aanvullende rol weggelegd. De staat kon het particulier initiatief aanmoedigen door het geven van premies en subsidies en door het bevorderen van de coördinatie. Een uitvloeisel van deze gedachtegang waren de na 1912 opgerichte Armenraden, waarin armenzorgbesturen op vrijwillige basis hun activiteiten op elkaar konden afstemmen.

De sociaal-democraten kenden de hoofdrol toe aan de staat en hadden geen bezwaar tegen een groter ambtenarenapparaat. Zij waren voor-

standers van een uit de algemene middelen te financieren ouderdomspensioen, het staatspensioen. De overheid diende in het algemeen de uitvoering van sociale arrangementen zoveel mogelijk in eigen hand te houden. De socialisten moesten dan ook niet veel hebben van Centraal Beheer. Enigszins terzijde stonden de vrij- of oud-liberalen en behoudende christelijk-historischen zoals A.F. de Savornin Lohman. Aanvankelijk handhaafden zij hun verzet tegen elke staatsinmenging, maar rond 1910 gingen zij toch overstag, hoewel zij een voorkeur bleven houden voor vrijwillige verzekering.

Armenzorg en sociale verzekeringen 1901-1937

In deze periode functioneerde het oude systeem van armenzorg en het nieuwe van sociale verzekeringen naast elkaar. De betekenis van de sociale verzekeringen nam daarbij gestaag toe ten koste van de armenzorg. Vanaf ca. 1885 ontstond er een beweging tot hervorming van de armenzorg, die aanvankelijk veel beloofde, maar tenslotte voor bestuurders van armenzorginstellingen toch op een teleurstelling uitliep. De beweging 'tot verbetering van de armenzorg' vond zijn oorsprong in vrijzinnige kringen, zoals de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. De voorstanders van deze nieuwe koers paktten de oude draad van een meer rationele en efficiëntere armenzorg weer op. Armenzorginstellingen moesten elkaar informeren over hun bedoelden en de uitkeringen. Vervolgens konden zij hun beleid op elkaar afstemmen, waardoor het geld daar terecht kwam waar het echt nodig was. De armen en hun gezinnen dienden intensief begeleid te worden, waarbij het huisbezoek van een armbestuurder of een door hen aangestelde armbezoeker van cruciale betekenis was. Lichtend voorbeeld was het in Duitsland in enkele plaatsen bestaande Elberfelderstelsel, waarbij vrijwilligers de arme gezinnen bezochten en adviseerden hoe te leven en te werken. Bedeling alleen was niet voldoende, verheffing moest het einddoel worden. In Nederland werd het Elberfelderstelsel in zijn zuivere vorm alleen in Leeuwarden en Lekkerkerk ingevoerd.²⁶ In veel meer plaatsen ontstonden particuliere 'Vereenigingen tot verbetering van de Armenzorg'.

Een belangrijk initiatief voor het historisch onderzoek was de publicatie in 1899 van een gids van charitatief Nederland door drie voormannen van deze beweging.²⁷ Voor het eerst was er een betrouwbaar, zij het niet volledig overzicht van liefdadig Nederland. Gegevens uit deze gids en een latere uit 1956 zijn door Kingma verwerkt in een database.²⁸ De samenstellers van de gids van charitatief Nederland hadden veel kritiek op de door Binnenlandse Zaken bijgehouden statistiek, die weer de basis vormde voor de Verslagen omtrent het Armwezen.

Voor de realisatie van hun idealen wensten de hervormers een nieuwe armenwet, maar het wetsontwerp uit 1901 van de sociaal-liberale minister Goeman Borgesius dat de grote gemeenten verplichtte een werkhuis in te richten voor armen, stuitte op zo'n fel verzet van kerken en confessionele partijen dat het door het coalitiekabinet-Kuyper werd ingetrokken.²⁹ Pas in 1912 kwam er een nieuwe Armenwet tot stand, waarvan Van Leeuwen terecht schreef dat deze met de rug naar de toekomst stond.³⁰ Nieuw waren wel de Armenraden, maar deze ontstonden alleen in de steden. De Armenraden legden registers aan met ingewonnen inlichtingen over aanvragers van een uitkering. Armbesturen konden hier navragen of een aanvrager al door anderen werd ondersteund. Slechts een klein deel van deze registers, vaak in de vorm van kaartsystemen, is bewaard gebleven. Het streven van mensen als J. Everts, secretaris van de Amsterdamse Armenraad, naar een landelijk dekkend werd niet verwezenlijkt.³¹ De bezuinigingen van de kabinetten-Colijn leidden integendeel tot de opheffing van een groot aantal Armenraden. Na de Tweede Wereldoorlog werden de overgebleven Armenraden omgedoopt in Sociale Raden en met de inwerkingtreding van de Algemene Bijstandswet op 1 januari 1965 werden zij opgeheven of omgezet in particuliere stichtingen.³²

Nieuw in de wet van 1912 was ook de bepaling dat men tegen een afwijzende beslissing van een armbestuur in beroep kon gaan bij de Kroon. Kort signaleerde voor Zuid-Beveland dat bedeelden na 1900 meer brieven schreven aan het armbestuur en dat zij zich niet altijd schikten in hun lot.³³

Een wijziging van de Armenwet uit 1929 schiep meer mogelijkheden om de kosten van de bedeling te verhalen op familieleden.³⁴ Vóór de wijziging bepaalde de wet in artikel 63 dat de kosten *konden* worden verhaald, maar volgens Van Dam werd daar in het algemeen weinig werk van gemaakt. De crisis die kort na deze wetswijziging uitbrak, leidde tot een sterke uitbreiding van de verhaalspraktijk, een stroom van artikelen in vakbladen én nieuwe jurisprudentie. In de jaren dertig stelde een commissie van deskundigen en vertegenwoordigers van de rechterlijke macht en de Vereniging van Nederlandse Gemeenten een 'normenboekje' samen met richtlijnen en tabellen, met behulp waarvan verhaal kon worden toegepast.³⁵ Het verhaal betekende dat mensen een verzoek konden krijgen van het armbestuur om bij te dragen in de uitkering van hun oom of grootvader. Ook moesten de armbesturen en sociale diensten bij het eerste gesprek met een aanvrager in kaart brengen hoeveel de familieleden verdienden met loon of ander inkomen.

In de periode 1901-1930 ontstond een stelsel van sociale verzekeringen en voorzieningen dat de meeste loonarbeiders een zekere mate van bescherming bood tegen veel voorkomende risico's zoals ziekte, ouderdom en invaliditeit. De sociale verzekeringen beperkten zich echter tot

loonarbeiders, en dan nog alleen zij wier loon een bepaalde grens niet overschreed. Men oriënteerde zich in hoge mate op Duitse en Oostenrijkse voorbeelden, maar voegde daar wel Nederlandse elementen aan toe.³⁶

De eerste socialeverzekeringwet was de Ongevallenwet van 1901, die dekking bood tegen de gevolgen van ongevallen in als gevaarlijk beschouwde industriële bedrijven.³⁷ In 1915 kwam er een afzonderlijke ongevallenverzekering voor zeelieden wier beroep altijd al een hoog risico had gekend.³⁸ Ook voor mijnwerkers werd in 1918 een afzonderlijke regeling getroffen, die in 1933 een wettelijke inkadering kreeg middels de Mijnwerkers Invaliditeits- en Ouderdomswet.³⁹

In 1913 slaagde de antirevolutionaire minister Talma er in om twee socialeverzekeringswetten, de Ziektewet en de Invaliditeitswet, door de kamers te loodsen.⁴⁰ Deze wetten verzekerden respectievelijk tegen de gevolgen van kortdurende arbeidsongeschiktheid als gevolg van ziekte (en later ook zwangerschap) en de gevolgen van invaliditeit én ouderdom. Een derde onder Talma aangenomen wet was de Radenwet. Deze voorzag in een netwerk van regionale raden, bestaande uit vertegenwoordigers van werkgevers en werknemers en een boven de partijen staande voorzitter.⁴¹ Hoewel Talma in eerste instantie de raden had bedoeld als gemeenteraden voor het bedrijfsleven en hun een zeer groot takenpakket wilde geven, wilde de Tweede Kamer daar niet van weten. Als gevolg hiervan werden de raden uitsluitend belast met de uitvoering van een deel van de arbeidersverzekeringen. De weerstand van wat Hogenboom onlangs als 'de oude orde' heeft betiteld en de daaruit voortvloeiende politieke strijd tussen conservatieven en democraten werkten sterk vertragend op de uitbouw van het stelsel. Een complicerende factor was nog het optreden van de goed georganiseerde beroepsgroep van de artsen (met in hun kielzog de apothekers), die Talma ertoe brachten om de ziekteverzekering te splitsen in een verzekering tegen inkomensderving (de Ziektewet) en een verzekering tegen ziektekosten (de Ziekenfondswet). Deze splitsing kwam buiten Nederland nergens voor. Verdragend werkte ook het optreden van de vrijzinnig-democratische minister Treub (1913-1918) die de uitvoering van de Talmawetten opschortte, omdat hij een zelfbedacht, ander systeem van sociale verzekeringen wilde invoeren. Hiervan kwam echter niets terecht.

Tegen beslissingen inzake uitkeringen ingevolge de socialeverzekeringswetten kon men in beroep gaan bij de Raden van Beroep, die krachtens de Beroepswet van 1902 waren ingesteld. Tegen die uitspraken kon men in hoger beroep gaan bij de Centrale Raad van Beroep.⁴² De uitspraken van deze raden leidden tot een uitgebreide jurisprudentie, waarin allerlei begrippen zoals loon, arbeid, arbeider, ziekte, arbeidsongeschiktheid en ongeval preciezer werden gedefinieerd.

De eerste vakbonden richtten al vroeg eigen steunfondsen op die hun

leden uitkeerden bij werkloosheid en ziekte. In 1906 begon de gemeente Amsterdam met het subsidiëren van deze werklozenkassen, wat de opkomende vakbeweging wind in de zeilen gaf. Het lidmaatschap werd aantrekkelijk, want dan kreeg men een vaak hogere en langere uitkering. Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog dreigde grote werkloosheid te veroorzaken, zodat het rijk in augustus 1914 door middel van de Noodverordening-Treub de werklozenkassen ging subsidiëren.⁴³ Deze namen daardoor in aantal en ledental toe. Een belangrijk psychologisch effect was dat werkloze arbeiders die 'uitgetrokken' waren (dat wilde zeggen dat zij geen recht meer hadden op een uitkering uit de werklozenkas) niet langer of althans niet zo snel meer hoefden aan te kloppen bij de armenzorg. De werkloosheidsverzekering werd in navolging van Duitsland gekoppeld aan een verplichte inschrijving bij een arbeidsbeurs. Deze beurzen waren lokaal of regionaal van opzet en werden gecoördineerd door de Rijksdienst voor Werkloosheidsverzekering en Arbeidsbemiddeling.

Het Werkloosheidsbesluit van 1917 bracht een in technisch opzicht afdoende regeling. Van het streven naar een wet die het de aanvrager mogelijk zou maken om tegen een beslissing in beroep te gaan en ook anderszins meer waarborgen zou bieden aan de verzekerde, kwam echter tot 1940 niets terecht.

De invoering van het algemeen kiesrecht en de evenredige vertegenwoordiging in 1918/22 versterkten de positie van de confessionelen in de Staten-Generaal. Gedurende het hele Interbellum beschikten de drie grote confessionele partijen over een meerderheid in beide kamers. Op de mislukte revolutiepoging van Troelstra in november 1918 volgde een nieuwe, door minister van Arbeid Aalberse geleide, kortstondige hausse in de sociale wetgeving en sociale woningbouw. De economische recessie van 1920/24 en in dit kielzog de drastische bezuinigingen op de rijksbegroting drongen hem echter in het defensief. Aalberse zorgde niet alleen voor de invoering van de Invaliditeitswet en de Radenwet, maar breidde de werking van de eerstgenoemde wet ook aanzienlijk uit. De uitgaven per hoofd van de bevolking aan sociale verzekeringen explodeerden in de jaren 1919/21.⁴⁴ De Ongevallenwet van 1921 en de Land- en Tuinbouwongevallenwet van 1922 breidden de kring der verzekerden uit tot bijna alle loonarbeiders.⁴⁵ Een goed voorbeeld van wat Aalberse en de meer progressieve confessionelen voor ogen stond, was de Ouderdomswet (1919). De kernelementen hiervan waren een vrijwillige verzekering tegen de gevolgen van de oude dag met subsidiëring door de staat en uitvoering door de Raden van Arbeid.⁴⁶ De confessionele opvattingen klonken ook door in de Land- en Tuinbouwongevallenwet (1922), die de uitvoering in hoofdzaak opdroeg aan van onderaf gegroeide en door de overheid erkende bedrijfsverenigingen die onder de paraplu van Centraal Beheer opereerden.⁴⁷ Aalberse slaagde er echter niet in om zijn

ziekenverzorgingswet, die voorzag in een verplichte ziekenfondsverzekering met een voor die tijd zeer royaal pakket, aangenomen te krijgen. Diverse pogingen van zijn opvolgers om deze zaak te regelen mislukten, onder meer doordat de verschillende soorten ziekenfondsen met elkaar in een voortdurend conflict gewikkeld waren over de verdeling van de markt én omdat de grootste werknemersvakcentrale, het Nederlands Verbond van Vakverenigingen, in 1921 wel gecharmeerd bleek van een plan van Posthuma, de directeur van Centraal Beheer, om de uitvoering van de Ziektewet over te laten aan bedrijfsverenigingen. Het plan Posthuma-Kupers leidde tot verdeeldheid.⁴⁸ De Ziektewet werd tenslotte in 1930 ingevoerd en leidde tot een sterke uitbreiding van het aantal personen dat onder de sociale verzekering viel, maar de koppeling met een verplichte ziekenfondsverzekering ontbrak. Desalniettemin groeide het aantal ziekenfondsverzekerden.

De 39 Raden van Arbeid vingen in 1919 met hun werkzaamheden aan, maar anders dan Talma had gewild kregen deze lichamen een zeer ambtelijk karakter. Zo werden de voorzitters niet gekozen door werkgevers en werknemers, maar benoemd door de minister. Om de regering van advies te dienen inzake de sociale politiek richtte Aalberse in 1919 de Hoge Raad van Arbeid op, met daarin vertegenwoordigers van de werkgevers- en werknemersvakcentrales en hoge ambtenaren van het ministerie van Arbeid. De latere sociale partners ontmoetten elkaar tijdens het Interbellum ook geregeld in de Raad van Toezicht op de Rijksverzekeringsbank en de Werkloosheidsraad.⁴⁹ Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog waren werkgevers en werknemers elkaar zo dicht genaderd dat structurele samenwerking en zonodig frontvorming tegenover de regering zeer nabij was.

Sociale verzekeringen 1937-1968

De crisisjaren leidden tot een periode van stilstand in de sociale politiek. De ontwikkeling van het sociale stelsel kreeg een nieuwe impuls door mr. C. Romme, minister van Sociale Zaken van 1937 tot 1939. Hij bracht de Kinderbijslagwet voor loontrekkenden tot stand, een katholiek paradigma dat in 1915 door Aalberse was gelanceerd. Door de val van het vierde kabinet-Colijn (1937-1939) bleef een ontwerp-werkloosheidsverzekering echter liggen.⁵⁰ De problemen van de falende ouderdomsvoorziening en de in nood verkerende kleine zelfstandigen (vooral boeren, winkeliers, ambachtslieden en werklozen die voor zichzelf begonnen waren) werden aan het einde van de jaren dertig alom als urgent beschouwd.

Op 1 november 1941 voerde de Duitse bezetter de verplichte ziekenfondsverzekering in, wat leidde tot een toename van het aantal zieken-

fondsverzekerden. Aangezien alleen erkende ziekenfondsen het besluit mochten uitvoeren leidde dit tot een sanering van het ziekenfondswezen.⁵¹ De grote betekenis van het Ziekenfondsenbesluit blijkt uit de sterke stijging van de uitgaven aan sociale verzekeringen per hoofd van de bevolking in 1940/42.⁵² In 1943 kwam de eerste inkomensregeling voor kleine zelfstandigen met financiële problemen tot stand, terwijl de veel te lage invaliditeitsrenten werden verhoogd. De Duitse poging om een nationaal-socialistisch getinte 'Volkswohlfahrt' in te voeren mislukte echter geheel. Met de liquidatie van alle vakbonden in 1941 kwamen de werklozenkassen in handen van het Nationaal Arbeidsfront, een nationaal-socialistische organisatie die de vakbonden moest vervangen. Tijdens de oorlog was men zowel in bezet gebied als bij de regering in Londen van mening dat de sociale zekerheid in principe voor alle Nederlanders hoorde te zijn. In Londen ontwierp de door de regering ingestelde commissie Van Rhijn (1943/45) een blauwdruk voor een vernieuwd stelsel van sociale verzekeringen en sociale voorzieningen, met elementen van het vigerende Nederlandse stelsel en van het in het Verenigd Koninkrijk in 1942 verschenen rapport-Beveridge. Prof. J.A. Veraart formuleerde als lid van de Londense commissie Van Rhijn de volgende, nieuwe rechtsgrond voor de sociale verzekering: 'De gemeenschap, georganiseerd in den Staat, is aansprakelijk voor de sociale zekerheid en vrijwaring tegen gebrek van al haar leden, op voorwaarde, dat alle leden zelf het redelijke doen om zich die sociale zekerheid en vrijwaring tegen gebrek te verschaffen'.⁵³ Het rapport Van Rhijn werd na de bevrijding al snel gevolgd door andere plannen, rapporten en boeken. Geholpen door de gunstige economische ontwikkeling ging men aan de slag, met als eerste resultaat de in 1949 aangenomen Werkloosheidswet die in een oude behoefte voorzag. De uitvoering ervan werd toevertrouwd aan bedrijfsverenigingen, zodat de vakbonden in deze tak van sociale verzekering geen uitvoerende rol meer speelden. De georganiseerde werknemers en trouwens ook de georganiseerde werkgevers kregen daarentegen wel grote invloed op het sociaal-economisch beleid van de regering, doordat zij zitting hadden in het bestuur van de Stichting van de Arbeid, die terstond na de bevrijding op 17 mei 1945 opgericht was, en in de Sociaal-Economische Raad. De besturen van de bedrijfsverenigingen waren paritair samengesteld (werkgevers-werknemers 50-50%). De vernieuwende ideeën van Van Rhijn en Veraart drongen maar langzaam door. Het duurde nog tot ca. 1955 voordat het idee van de volksverzekering, waarbij elke Nederlander verzekerd was en aanspraak kon maken op een uitkering, de overhand kreeg boven groepsgebonden voorzieningen voor arbeiders, kleine zelfstandigen, mijnwerkers en vissers. De eerste volksverzekering was de in 1956 totstandgekomen Algemene Ouderdomswet met zijn anders gefinancierde voorloper, de Noodwet Ouderdomsvoorziening (1947).⁵⁴

Op de AOW volgde de Algemene Weduwen- en Wezenwet (1959) en de Algemene Kinderbijslagwet (1962).⁵⁵ Het idee van de volksverzekering spoorde heel goed met het sociaal-democratisch gedachtegoed én met het confessionele idee van de solidariteit. Confessionelen en sociaal-democraten boden in 'opwaartse rivaliteit' tegen elkaar op met wetsvoorstellen en plannen tot uitbreiding van de werkingssfeer van al bestaande voorzieningen.⁵⁶ Het succes van de volksverzekeringen nam echter niet weg dat de oude arbeidersverzekeringen (Ziektewet, Ziekenfondswet en Kinderbijslagwet voor Loontrekkenden) onder de naam van 'werknemersverzekeringen' bleven bestaan. Het Ziekenfondsenbesluit, dat uit de bezettingstijd dateerde, werd pas in 1962 vervangen door een Ziekenfondswet.⁵⁷ Nadat een poging van minister Veldkamp tot invoering van een volksverzekering tegen ziektekosten was mislukt, werd met de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ) het nieuwe stelsel voltooid.⁵⁸

Willem Drees sr., Gerrit Veldkamp en Marga Klompé, de eerste vrouwelijke minister in Nederland, drukten een zwaar stempel op dit 'nieuwe stelsel'. Van Veldkamp is het idee afkomstig om het oude 'risque professionnel' in de ongevallen- en invaliditeitsverzekering te vervangen door het 'risque social'.⁵⁹ Bij het eerste is alleen gehele of gedeeltelijke arbeidsongeschiktheid verzekerd die direct of indirect het gevolg is van de beroepsuitoefening en het opgedragen werk. Bij 'risque social' wordt de vraag waardoor de arbeidsongeschiktheid is veroorzaakt niet meer gesteld en volstaat het deze vast te stellen en te bezien of het probleem nog kan worden verholpen en zo ja, hoe dit dan moet gebeuren. Veldkamp beschouwde de in 1966 aangenomen Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO) als de kroon op zijn werk. In deze werknemersverzekering werd het 'risque social' gehanteerd. Tegelijkertijd werden de oude ongevallen- en invaliditeitswetten ingetrokken. In vergelijking met andere landen kwam het nieuwe stelsel laat tot stand, maar zelfs in de ogen van critici was het genereus en humaan.

Met de Organisatiewet Sociale Verzekering (1952) werd de positie van de bedrijfsverenigingen wettelijk beter geregeld en kwam er een einde aan een jarenlange discussie over de uitvoering.⁶⁰ De bedrijfsverenigingen kregen een grote mate van autonomie, maar stonden wel onder toezicht van de Sociale Verzekeringsraad. Zij mochten zelf beslissen of zij hun administratie overdroegen aan het Gemeenschappelijk Administratiekantoor (GAK) of dat zij deze in eigen beheer hielden. Daarmee kwam deze wet tegemoet aan de wensen van de confessionele partijen, dit tot ongenoegen van hun coalitiepartner, de Partij van de Arbeid. Van Griensven gaf het hoofdstuk over de parlementaire behandeling van deze wet dan ook de kop 'Triomf der zelfdoeners' mee.⁶¹ Kort na 1952 droeg Centraal Beheer de uitvoering van werknemersverzekeringen over aan het GAK, terwijl de zogenaamde boedelscheiding de uitvoering van

de werknemersverzekeringen opdroeg aan de bedrijfsverenigingen, en die van de volksverzekeringen aan de Raden van Arbeid en de Sociale Verzekeringsbank.

Van armenzorg naar bijstand 1945-1965

Tijdens de oorlog onderzocht een commissie onder voorzitterschap van prof. dr. C.P.M. Romme en met onder meer Drees als lid, de mogelijkheid van een geheel andere opzet van de armenzorg. Mede gezien de interne verdeeldheid leidde dit echter niet tot een resultaat.⁶² Pas in 1965 werd de Armenwet van 1912 vervangen door de Algemene Bijstandswet (1962).⁶³ Van der Valk toonde aan dat deze wet neerkwam op een sanctionering van een al enige tijd bestaande praktijk. Reeds rond 1940 nam de overheid het leeuwendeel van de armenzorg voor haar rekening, terwijl de betekenis van de kerkelijke en particuliere armenzorg marginaal geworden was.⁶⁴ Dat het niettemin nog even duurde voordat de Armenwet die zichzelf volkomen overleefd had, was vervangen door een nieuwe wet, had meerdere oorzaken.

Al snel na de bevrijding werd een staatscommissie ingesteld die een studie moest verrichten naar een nieuwe armenwet. Bij de kabinetsformatie van 1952 richtte men, om de zetelverdeling rond te krijgen, een nieuw departement voor Maatschappelijk Werk op dat onder meer bestond uit de bij Binnenlandse Zaken weggehaalde afdeling Maatschappelijke Zorg (voorheen Armwezen).⁶⁵ De oude stammenoorlog tussen Binnenlandse en Sociale Zaken werd voortgezet, maar nu tussen Sociale Zaken en Volksgezondheid en Maatschappelijk Werk. In de kabinetten De Quay en Marijnen (respectievelijk 1959/63 en 1963/65) kwam het in de Ministeraad zelfs tot openlijke botsingen tussen de ministers Veldkamp (Sociale Zaken) en Klompé (Maatschappelijk Werk), die nota bene tot dezelfde partij behoorden en wier ideeën zeer nauw aan elkaar verwant waren.

Klompé, de in 1956 aangetreden minister van Maatschappelijk Werk, was uit ander hout gesneden dan haar voorganger Van Thiel. Zij liet het inmiddels verschenen rapport van de verdeelde staatscommissie links liggen en zette zich aan het ontwerp van een geheel nieuwe wet. Deze moest het sluitstuk van de sociale zekerheid worden, het vangnet waar iedereen in terecht zou komen die geen aanspraak meer kon maken op een andere uitkering. Eerst beperkte Klompé echter het verhaal dat armbesturen konden maken op familieleden. Een in 1960 doorgevoerde wijziging van de Armenwet maakte aan de verhaalspraktijk grotendeels een einde.⁶⁶

Na een lange periode van voorbereiding werd in 1962 de Algemene Bijstandswet (ABW) aangenomen, die op 1 januari 1965 in werking trad.⁶⁷ De wet verschafte ook een basis aan een groot aantal, na de Tweede

Wereldoorlog ontstane groepsregelingen. De ABW was geen sociale verzekering, maar een sociale voorziening die geheel uit de schatkist werd gefinancierd. De gemeenten voerden haar uit en declareerden het leeuwendeel van de kosten bij het Rijk. Artikel 1 van de wet laat het contrast met de Armenwet van 1854 goed uitkomen: 'Aan iedere Nederlander, die hier te lande in zodanige omstandigheden verkeert of dreigt te geraken, dat hij niet over de middelen beschikt om in de noodzakelijke kosten van het bestaan te voorzien, wordt bijstand verleend door burgemeester en wethouders'. Minister Veldkamp van Sociale Zaken zorgde voor de Wet Werkloosheidsvoorziening, die een brug sloeg tussen de Werkloosheidswet en de bijstand.⁶⁸ Bij een uitkering krachtens deze wet werd geen vermogenstoets toegepast, wat wilde zeggen dat de aanvrager niet eerst zijn vermogen te gelde moest maken.

Kenmerken van het Nederlandse sociale stelsel

Het Nederlandse stelsel van sociale verzekeringen vertoont enige specifieke kenmerken. Het politieke systeem zorgde sinds 1918 voor coalitieregeringen, met uiteenlopende ideeën over de sociale verzekeringen en de bijbehorende uitvoeringswijze. Inherent aan dit systeem van coalitievorming is ook het sluiten van compromissen. Om die te kunnen sluiten moet er weer veel vergaderd worden en af en toe vonden de bestuurders het dienstig dit achter gesloten deuren te doen. Dit waren overigens elementen van een bestuurscultuur die veel ouder is dan de sociale zekerheid. De verzuiling kreeg dit beleidsterrein slecht in haar greep. Zo ontstonden er wel katholieke ziekenfondsen, maar geen protestants-christelijke, terwijl de onderlinge ziekenfondsen officieel neutraal waren, maar in feite sterk onder sociaal-democratische invloed stonden. De verzuiling speelde wel een rol bij de verdeling van de voorzitterschappen van de Raden van Arbeid, want daar werden nog in de jaren zeventig van de twintigste eeuw verdeelsleutels gehanteerd, waardoor de belangrijkste politiek-maatschappelijke richtingen vertegenwoordigd waren.⁶⁹

Vanouds lag de uitvoering van de armenzorg bij lokale instellingen en gemeentebesturen, maar ook bij de werkloosheidsverzekering en de daarmee nauw verbonden arbeidsbeurzen en -bureaus speelden de gemeentebesturen tot in de Tweede Wereldoorlog een belangrijke rol. De Algemene Bijstandswet werd uitgevoerd door gemeentelijke sociale diensten. Het resultaat van dit politieke krachtenveld was een complex, weinig transparant stelsel, dat wel voor de burger werkte maar deze toch zoveel mogelijk buiten de besluitvorming hield en de uitvoering verdeelde over publiekrechtelijke en semi-publiekrechtelijke instellingen. De kosten van dit stelsel waren hoog, maar het voldeed lange tijd aan de behoefte.

II SCHRIFTELIJKE NEERSLAG VAN DE STELSLS

Schriftelijke neerslag van de armenzorg

De armenzorginstellingen hebben veel archieven gevormd en een groot deel daarvan is bewaard gebleven. Doorgaans berusten deze archieven in een gemeente- of streekarchief of in de recent ontstane regionale historische centra. In een archief van een armenzorginstelling mag men stukken verwachten over het bestuur, het beheer van het vermogen, de financiën en de taakuitvoering.

Onder de bestuursstukken vallen de notulen op. In het algemeen werd er veel zorg besteed aan de vastlegging van de besluiten, maar lang niet altijd werden de motieven van een besluit opgeschreven of als dit al gebeurde, speelden soms nog andere beweegredenen een rol, zoals blijkt uit andere documenten en de context van het gebeurde. Vooral de grote instellingen besteedden veel zorg aan de administratie van het bezit. Oude instellingen bezaten vaak veel onroerend goed zoals huizen, landerijen en daarop gevestigde renten, staatsleningen en hypotheek. Vrijwel elk archief bevat rekeningen, maar vaak zijn ook manualen, kasboeken en journalen bewaard, die zeer gedetailleerde informatie bieden over de hoogte van prijzen, huren, pachten en lonen. Hierin vindt men ook de uitgaven aan bedeling.

Reeds in de negentiende eeuw is bij grote armenzorginstellingen met veel bedeelden een tendens tot bureaucratisering merkbaar. Een goed voorbeeld is het Bedelingsfonds te 's-Hertogenbosch, dat onder de Godshuizen ressorteerde. In 1854 werd begonnen met de aanleg van een kaartsysteem per bedeelde met daarop de gebruikelijke personalia, gegevens over de toegekende bedeling en vaak aantekeningen in potlood over de levenswijze van de bedeelde en zijn/haar gezin. Dit kaartsysteem werd tot in de jaren twintig van de twintigste eeuw bijgehouden. Een voltijdse ambtelijke functionaris, de controleur, was belast met de behandeling van aanvragen om onderstand en de uitbetaling. De regenten, die verantwoordelijk waren voor alle beslissingen, lieten zich hoe langer hoe minder in met de dagelijkse gang van zaken.⁷⁰ Een zelfde tendens is waarneembaar in Leeuwarden, waar de gemeenteraad in 1898 besloot om naast de buurtbezoekers, vrijwilligers uit de betere kringen van de burgerij, een bezoldigd armbezoeker te benoemen omdat de buurtbezoekers hun werk niet goed deden.⁷¹ Naast kaartsystemen werkte men in de negentiende eeuw vaak met registers, volumineuze boeken met daarin een voorgedrukt formulier waarin per bedeelde of cliënt aantekeningen werden gemaakt. In de vroege twintigste eeuw ontstond het cliëntendos-

sier: een kartonnen map met daarin losse stukken betreffende de persoon, wiens naam op de buitenzijde van de map was geschreven. Bij een goede archivering was dit persoonsdossier door middel van tabkaarten onderverdeeld in rubrieken of onderwerpen.

De bureaucrativering ging niet alleen gepaard met meer persoonsregistratie - er werd steeds meer opgeschreven -, maar ook met meer vordgedrukte formulieren en vragenlijsten. In het broncommentaar over de persoonsdossiers van de gemeentelijke armenzorg wordt daar dieper op ingegaan. De bestuurders traden terug en hun taken werden geleidelijk overgenomen door ambtenaren, zoals de directeuren van sociale diensten. In 1934 richtten zij een gespreksforum op, de Vereniging van leiders van openbare diensten en instellingen van maatschappelijk hulpbetoon. Later werd deze bekend als DIVOSA. De Vereniging organiseerde congressen, gaf rapporten en preadviezen uit, lobbyde in Den Haag en onderhield contacten met de ministeries van Sociale Zaken c.a. en Maatschappelijk Werk. In 1939 werd een begin gemaakt met een opleiding voor maatschappelijk werkers te Haarlem, die overigens concurreerde met de al bestaande scholen voor dit toen voornamelijk door vrouwen uitgeoefende beroep. De Stichting Haarlem moest maatschappelijk werkers/-sters opleiden die de cliënten van sociale diensten konden begeleiden. Vanaf het begin gaf DIVOSA een eigen tijdschrift uit, aanvankelijk 'Maatschappelijk Hulpbetoon', later 'Sociale Zaken' genoemd. Een gevolg van de professionalisering was de uitvaardiging door de directeuren van sociale diensten van interne richtlijnen ter aanvulling van de wet. Historisch onderzoek naar de wording van deze richtlijnen en de wijze waarop zij in de praktijk gehanteerd werden is nog weinig verricht. Egodocumenten zoals die van Van Dam, directeur van de Amsterdamse sociale dienst, en Bakker, medewerker van de Haagse sociale dienst, lichten een tipje van de sluier van de dagelijkse praktijk op, maar vertonen ook het euvel waaraan dit type documenten nu eenmaal lijdt.⁷²

Gemeentebesturen deden hun uiterste best om de kosten op een andere gemeente te verhalen en lieten daarvoor soms uitgebreid onderzoek verrichten naar de handel en wandel van de ondersteunde. In het archief van het Bedelingsfonds (de naam van het aldaar fungerende Burgerlijk Armbestuur) te 's-Hertogenbosch bevinden zich zogenaamde signalen van bededen met gegevens over hun levensloop. Elders zijn deze signalen ook aangetroffen, zoals bijvoorbeeld in de provincie Utrecht.⁷³

Schriftelijke neerslag van de sociale verzekeringen

Het beleidsterrein sociale verzekering is zeer uitgestrekt en opsomming van de bronnen zou daardoor het bestek van deze inleiding te buiten gaan. Daarom wordt volstaan met een bespreking van enkele veel voorkomende, belangrijke soorten bronnen en archiefvormers. Evenals bij de armenzorg trad ook bij de sociale verzekering al vroeg bureaucratisering op. In zekere zin was deze onvermijdelijk, maar zij leidde wel tot kritiek en debatten. Van werkgeverszijde werd de ambtelijke bedrijfscultuur van de Raden van Arbeid en de Rijksverzekeringsbank veelvuldig op de hak genomen. Aan het eind van de jaren dertig luwde deze strijd.

Veelvuldig vergaderen maakte deel uit van het systeem en dus werden er notulen opgesteld die vaak overgeleverd zijn. Zeer uitvoerig waren de notulen van organen die het hart vormden van de overlegeconomie: de Sociaal-Economische Raad, de Sociale Verzekeringsraad en de Ziekenfondsraad. Dit had veel te maken met het systeem van leden en plaatsvervangende leden waarmee deze organen werkten. Wanneer een lid verhinderd was, moest zijn plaatsvervanger invallen, maar deze moest wel in de gelegenheid zijn de besprekingen en besluiten van vorige vergaderingen na te gaan. Deze overlegorganen beschikten over een ambtelijk en professioneel secretariaat, wat de kwaliteit van het notuleren bevorderde.

Van de aanvragers en trekkers van een uitkering werden persoonsdossiers aangelegd. De Rijksverzekeringsbank begon daarmee al in 1902. De enorme omvang van deze bestanden en de aanwezigheid van informatie uit de persoonlijke levenssfeer leidde tot de vernietiging van een groot deel ervan.

Uitvoeringsinstellingen zoals de Rijksverzekeringsbank, de Raden van Arbeid, de bedrijfsverenigingen, de Gemeenschappelijke Medische Dienst enz., stelden jaarverslagen op die werden toegezonden aan toezichthouders en belanghebbenden. Vaak bevinden deze zich in wetenschappelijke bibliotheken.⁷⁴ De financiële administratie is naar verhouding goed bewaard, terwijl de Rijksverzekeringsbank, de Ziekenfondsraad, de arbeidsbureaus en het Centraal Bureau voor de Statistiek uitgebreide statistieken aanlegden en delen daarvan ook publiceerden, vaak weer in de reeds genoemde jaarverslagen.⁷⁵

Voor de wetten en algemene maatregelen van bestuur zijn de archieven van de Eerste en Tweede Kamer der Staten-Generaal en het Kabinet des Konings (der Koningin) van belang. Het archief van de Ministeraad is voor dit doel echter alleen bruikbaar vanaf 10 mei 1940, omdat de raadsnotulen van voor deze datum geen informatie over dit onderwerp bevatten. Het onlangs nagenoeg geheel openbaar geworden archief van het kabinet van de minister-president bevat voor de periode na 1945

waardevolle dossiers over de totstandkoming en wijziging van wetten en algemene maatregelen van bestuur. De archieven van de departementale beleidsafdelingen, die het beleid samen met de minister en staatssecretaris voorbereidden, zijn tot 1950 overgebracht naar het Nationaal Archief en geïnventariseerd. De beleidsarchieven van na 1950 zijn nog niet bewerkt en daardoor slecht toegankelijk. Het is echter de bedoeling deze bewerking in de periode 2006-2008 versneld uit te voeren. Deze archieven bevatten soms ook interessante rapporten over de situatie in andere landen. Voor de organisatiestructuur van de betrokken departementen in de periode 1813-1940 kan de onderzoeker terecht bij de onderzoeksgids van Otten.⁷⁶

De jurisprudentie van de raden van beroep is voor een belangrijk deel gedrukt. De archieven van deze raden en de daar later nog bijgekomen Commissies van Scheidslieden voor de Land- en Tuinbouwongevallenwet bevatten alleen de uitspraken en de processen-verbaal van de rechtszittingen. De zaakdossiers werden conform de voorschriften vernietigd. De belangrijkste uitspraken zijn ook opgenomen in de edities van de sociale verzekeringswetten van Schuurman & Jordens.⁷⁷

Een tegenwicht tegen al deze officiële documenten vormen egodocumenten,⁷⁸ waarbij met name het dagboek van de eerste minister van Sociale Zaken, P.J.M. Aalberse vermeld moet worden, dat de periode 1891-1947 bestrijkt. In 2006 zal een editie van dit dagboek bij het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis verschijnen. Zeker zo interessant voor de tweede helft van de twintigste eeuw zijn de autobiografie van staatssecretaris P.J.J. Mertens, met veel beschouwingen over de gang van zaken binnenskamers, en de postuum gepubliceerde memoires van G.M.J. Veldkamp.⁷⁹

Tenslotte verdienen zeker ook de vaktijdschriften vermelding met artikelen van mensen uit het veld over de werking van het systeem en de benodigde verbeteringen.⁸⁰

III MATERIAALSELECTIE

In de voorgaande paragraaf is de schriftelijke neerslag van het menselijk handelen op het terrein van de armenzorg en de sociale verzekeringen geïntroduceerd. In dit kader zijn een zestal bronnen, waaronder vijf betreffende de armenzorg, geselecteerd ter becommentariëring. Een eerste bron zijn de registers van bedeelden en bedeling. In de negentiende eeuw legde men gegevens omtrent bedeelden vooral vast door middel van registers en steekkaarten. Aan de hand van de Maastrichtse registers van het Burgerlijk Armbestuur becommentarieert Luijten deze bron vanaf de Franse tijd tot 1920. De situatie in de rest van Nederland week daar in essentie niet van af.

Het tweede broncommentaar is gewijd aan de ondersteuningsrapporten en persoonsdossiers van gemeentelijke armenzorginstellingen. Knotter en Kok bespreken de armenzorgdossiers van Amsterdam en Leeuwarden en wijzen op de gevarieerde onderzoeksmogelijkheden die deze bron biedt.

In het derde broncommentaar behandelt Kort de tabellen van onderstand, die een statistiek van bedeelden en bedeling vormen van 1854 tot 1964. Deze tabellen met statistische gegevens maken deel uit van de grondwettelijk voorgeschreven Verslagen omtrent het Armwezen, die de koning en later de regering aan de Staten-Generaal diende toe te zenden. De gemeentebesturen wonden hun informatie in bij de besturen van de armenzorginstellingen en leverden die gegevens via de provincies aan bij het ministerie van Binnenlandse Zaken.

Kingma en Van Leeuwen becommentariëren in het vierde broncommentaar De Verslagen omtrent het Armwezen zelf. De Verslagen zijn een uitstekende bron voor de sociale geschiedenis van Nederland van 1814-1964, omdat zij landelijk een zeer groot deel van de bevolking over een zeer lange periode bestrijken.

De financiële kant van de armenzorg komt aan bod in het vijfde broncommentaar. Kort bespreekt de jaarrekeningen en begrotingen van de armbesturen in de negentiende en twintigste eeuw. Deze bron hangt nauw samen met de twee voorgaande, want de gegevens van de (specificatie van de) jaarrekening werden in samengevatte vorm opgenomen in de tabellen van onderstand en in de Verslagen omtrent het Armwezen.

Een laatste broncommentaar, vervaardigd door Van Maarseveen en Rodenburg, is gewijd aan de analyse van twee statistieken van de werkloosheid. Primair beoogde men met deze registratie de gegevens te verzamelen van de personen die gebruik maakten van de werkloosheidsver-

zekering en de arbeidsbemiddeling. In beide gevallen werden gegevens verzameld over werklozen. Daaraan ontleende het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) gegevens voor de samenstelling van twee statistieken, die gegevens over de werkloosheid bevatten.

De becommentariëring van een tweede statistische bron, namelijk de twintigste-eeuwse Ongevallenstatistiek van de Rijksverzekeringsbank, is helaas niet tijdig afgerond. In deze gedetailleerde, gecompliceerde statistiek van de Rijksverzekeringsbank, thans Sociale Verzekeringsbank genaamd, staan de gegevens omtrent ongevallen tijdens en op weg van of naar het werk die de arbeider overkwamen.⁸¹

Met uitzondering van de ondersteuningsrapporten en persoonsdossiers zijn de hier becommentarieerde bronnen openbaar. De cliënten- en bedeeldendossiers vallen namelijk als persoonsdossiers onder de Wet Bescherming Persoonsgegevens.⁸² Dit betekent dat hun openbaarheid beperkt kan zijn, met name wanneer de gearchiveerde persoon nog in leven is.

NOTEN

- 1 De Swaan, *In Care of the State*. Van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam*. Hertogh, 'Geene wet, maar de Heer!'. Roebroek en Hertogh, 'De beschavende invloed des tijds'. Van Gerwen en Van Leeuwen ed., *Studies over zekerheidsarrangementen*. Voor een uitgebreide literatuuropgave, zie de digitale *Onderzoeksgids sociale zekerheid 1890-1967*, raadpleegbaar op www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/Socialezekerheid.
- 2 Van Gerwen en Van Leeuwen, *Zoeken naar zekerheid*.
- 3 Wolffram, *Vrij van wat neerdrukt en beklempt*. Kuypers, *In de schaduw van de grote oorlog*. Hoogenboom, *Standenstrijd en zekerheid*.
- 4 Een eerste presentatie van dit project door Arnoldus, Davids, Vercauteren en Wijnens, 'De groei van de overlegeconomie in Nederland en België'.
- 5 *Onderzoeksgids Sociale Zekerheid 1890-1967*, zie www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/Socialezekerheid en de *Onderzoeksgids Zorgverzekeraars 1870-1968*, zie www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/Zorgverzekeraars.
- 6 De sociale zorg in de voormalige koloniën Nederlands Indië, Suriname en de Nederlandse Antillen blijft hier buiten beschouwing. Zij ontstond overigens pas laat en was aanvankelijk alleen bestemd voor Europeanen.
- 7 De Swaan, *Zorg en de staat*, 25-62.
- 8 Prak, 'Armenzorg 1500-1800', 56-57.
- 9 Spaans, *Armenzorg in Friesland 1500-1800*.
- 10 Prak, 'Overvloed of onbehagen?', 13-21.
- 11 Prak, 'Overvloed of onbehagen', 13-21.
- 12 Voor een overzicht van alle rapporten en discussies gevoerd tussen 1795 en 1854, zie Melief, *De strijd om de armenzorg in Nederland 1795-1854*.
- 13 Idem, 108-112. Het besluit in *Staatsblad* 1818, nr. 40.
- 14 *Staatsblad* 1854, nr. 100.
- 15 Een voor juristen bestemde uitleg van deze wet bij De Monchy, *De Nederlandsche wetgever*.
- 16 Van der Valk, *Van pauperzorg tot bestaanszekerheid*, 124. In het Rivierengebied, Twente en de Lopikerwaard bestonden ze daarentegen weer wel.
- 17 De Monchy, *De Nederlandsche wetgever*, 64-66.
- 18 *Verslag omtrent het Armwezen* 1850, 19-26.
- 19 's-Gravenhage, NA, Archief Afdeling Medische Politie, toegangsnr.

- 2.0.4.21, inv. nr. 146, exh. 21 oktober 1870.
- 20 Voor een kritische analyse van deze beweging, zie Wouters, *Van bedeling naar verheffing*, 269-315.
 - 21 De actuariële wetenschap, een vorm van toegepaste wiskunde, houdt zich bezig met de grondslagen van de berekening van de premies voor een verzekering.
 - 22 Voor een populariserende uiteenzetting van de katholieke sociale leer, zie Aengenent, *Leerboek der sociologie*.
 - 23 Communisten, anarchisten, orthodox-gereformeerden en nationaal-socialisten hadden weer andere opvattingen over de oplossing van dit probleem, maar omdat deze politieke stromingen in Nederland steeds van marginale betekenis zijn geweest, worden ze hier verder buiten beschouwing gelaten.
 - 24 De Vries, *De totstandkoming van de Ongevallenwet 1901*.
 - 25 Dudink, *Deugdzaam liberalisme*, en Wartena, *H. Goeman Borgesius (1847-1917)*.
 - 26 Zie over dit stelsel uitvoerig Kok, *Burgers in de bijstand*.
 - 27 Blankenberg, De Dompierre de Chaufepié en Smiessaert, *Gids der Nederlandsche weldadigheid uit officiële en particuliere bronnen bewerkt*.
 - 28 *Onderzoeks-gids sociale zekerheid 1890-1967*, raadpleegbaar op www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/Socialezekerheid.
 - 29 Zie ook het interessante advies van de Raad van State op dit wetsontwerp, 's-Gravenhage, NA, Archief Raad van State na 1814, inv. nr. 339, d.d. 19 april 1901 (een samenvatting van dit advies is te vinden in de *Onderzoeks-gids Sociale Zekerheid 1890-1967*, zie www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/Socialezekerheid).
 - 30 Van Leeuwen, 'Armenzorg 1912-1965', 521.
 - 31 Voor een biografie van Everts, zie Kappelhof, 'Everts'.
 - 32 Voor een meer uitgebreide beschrijving van deze instellingen, zie www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/Socialezekerheid, onder 'typebeschrijvingen'.
 - 33 Kort, *Geen cent te veel*, 260-264.
 - 34 *Staatsblad* 1929, nr. 326.
 - 35 Van Dam, 'De periode van mei 1940 tot heden', 234-235.
 - 36 Mannoury, *Hoofdtrekken van de sociale verzekering*, 27-28.
 - 37 *Staatsblad* 1901, nr. 1.
 - 38 De Oorlogszeeongevallenwet in *Staatsblad* 1915, nr. 214. In 1919 verving minister Aalberse deze noodwet door de Zeeongevallenwet, zie *Staatsblad* 1919, nr. 415.
 - 39 Het Algemeen Mijnerwerkersfonds werd bij notariële akte d.d. 16 december 1918 voor notaris Dolmans te Heerlen opgericht. De Mijnerwerkers Invaliditeits- en Ouderdomswet in *Staatsblad* 1933, nr. 181.
 - 40 *Staatsblad* 1913, nrs. 204 (Ziektewet) en 205 (Invaliditeitswet).

- 41 *Staatsblad* 1913, nr. 203.
- 42 De Beroepswet in *Staatsblad* 1902, nr. 208. Deze Raden van Beroep dienen wel onderscheiden te worden van de Raden van Beroepen inzake enkele directe belastingen.
- 43 De Noodregeling-Treub is niet in het *Staatsblad* geplaatst, maar wel te vinden in *Handelingen Staten-Generaal*, 1914/15, Bijlagen, nr. 201, sub 4. Het Werkloosheidsbesluit in *Staatsblad* 1917, nr. 522. Daarop volgde nog de Werkloosheidsverzekeringnoodwet in 1919, zie *Staatsblad* 1919, nr. 620.
- 44 Van der Does, *De economische beteekenis der sociale verzekering*, 145, grafiek XVI.
- 45 *Staatsblad* 1921, nr. 700.
- 46 *Staatsblad* 1919, nr. 628.
- 47 *Staatsblad* 1922, nr. 365.
- 48 Companje, *Convergerende belangen*.
- 49 Over de Hoge Raad van Arbeid, zie Helderman, 'De Hoge Raad van Arbeid, 1919-1940 (-1950)', 45-70. Over de Werkloosheidsraad, zie *Onderzoeksgids sociale zekerheid 1890-1967*.
- 50 Aalberse, 'Vermindering van geboorten en arbeidsloon', 475-476. De kinderbijslagwet in *Staatsblad* 1939, nr. 806.
- 51 *Verordeningenblad*, 1941, nr. 160.
- 52 Van der Does, *De economische beteekenis der sociale verzekering*, 145, grafiek XVI.
- 53 Kappelhof, 'Omdat het historisch gegroeid is', 71-91.
- 54 *Staatsblad* 1947, nr. H 155 en 1956, nr. 281.
- 55 *Staatsblad* 1959, nr. 139 en 1962, nr. 160.
- 56 Van den Berg, 'Een geschiedenis van grote vraagstukken', 29-45. Het begrip 'opwaartse rivaliteit' op p. 39.
- 57 *Staatsblad* 1962, nr. 534.
- 58 *Staatsblad* 1967, nr. 617. We laten hier de in 1976/77 in werking getreden Algemene Arbeidsongeschiktheidswet (AAW), een nakomer, buiten beschouwing. Zie voor deze wet *Staatsblad* 1975, nr. 674. Voor een overzicht van de mislukte pogingen een volksverzekering tegen ziektekosten in te voeren, zie Companje, 'Volks- of basisverzekering', 13-77.
- 59 Veldkamp ontvouwde zijn gedachten voor het eerst in zijn proefschrift *Individualistische karaktertrekken in de Nederlandse sociale arbeidsverzekering*, met name 52 voor een treffende verwoording: 'Naar onze mening is in de ontwikkeling van de sociale verzekering in Nederland een uitgesproken tendenz (sic) waarneembaar in de richting

van een algemene, niet meer gedifferentieerde rechtsgrond, welke in plaats van op de loonarbeiders op de werkende mens betrekking heeft. Die rechtsgrond zou als volgt te bepalen zijn uit de zorg voor het algemeen welzijn vloeit voor de Staat de verplichting voort, een subsidiaire zorg voor het welzijn van alle staatsburgers aan de dag te leggen. ... Waar hij [= de staatsburger] zijn persoonlijke plicht heeft vervuld, is het niet meer dan billijk, dat de overheid hem te hulp komt'.

- 60 *Staatsblad* 1952, nr. 344.
- 61 Van Griensven, 'Sociale zaken', 211-224.
- 62 's-Gravenhage, NA, Persoonlijk Archief Willem Drees sr., inv. nr. 960; zie ook Breedveld en Jansen van Galen, *Gaius*, 112.
- 63 *Staatsblad* 1962, nr. 284.
- 64 Van der Does, *De economische beteekenis der sociale verzekering*, 152.
- 65 De Haan en Duyvendak, *In het hart van de verzorgingsstaat*.
- 66 *Staatsblad* 1960, nr. 9.
- 67 *Staatsblad* 1962, nr. 284.
- 68 *Staatsblad* 1964, nr. 485.
- 69 Nijmegen, Katholiek Documentatiecentrum, Persoonlijk Archief Jan Mertens, inv. nrs. 3166-3168, p. 1214.
- 70 Wouters, *Van bedeling naar verheffing*, 169-175.
- 71 Kok, *Burgers in de bijstand*, 166.
- 72 Van Dam, *Sociaal logboek 1900-1960*, en Bakker, *33 jaar sociale dienst 1947-1980*.
- 73 Van Eijl en Schrover, 'Inleiding', 23.
- 74 Afgezien van de universiteitsbibliotheken en de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage moet hier ook gewezen worden op de goed voorziene bibliotheken van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam en het Centraal Bureau voor de Statistiek te Voorburg.
- 75 Veel van deze statistische gegevens zijn te vinden in Van der Does, *De economische beteekenis der sociale verzekering*.
- 76 Otten, *Gids voor de archieven*.
- 77 Voor de archieven, zie de *Onderzoeksgids sociale zekerheid 1890-1967*, raadpleegbaar op www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/Socialezekerheid. Voor de jurisprudentie, zie *Centraal Orgaan voor de ongeval- en andere werklieden-verzekeringen, 1904-1910, Administratieve en rechterlijke beslissingen, 1916-1957* en *Rechtspraak sociale verzekering 1958-heden*. Deze raden moeten wel onderscheiden worden van de raden van beroep voor de inkomstenbelasting.
- 78 Voor een toegang op gedrukte egodocumenten door J.P. de Valk, zie het elektronisch bestand *Repertorium van egodocumenten van Noord-Nederlanders uit de negentiende eeuw*, raadpleegbaar op www.inghist.nl.

- nl/Onderzoek/Projecten/Egodocumenten. Voor een bewerking van een gedeelte van de autobiografie van Mertens, zie *Jan Mertens*, bew. door A. Kuiper.
- 79 Van Griensven en Clerx ed., *Le carnaval des animaux politiques*. Nijmegen, Katholiek Documentatie Centrum, Archief Mertens, inv. nrs. 3166-3168. *Jan Mertens*, bew. door A. Kuiper.
- 80 Voor een literatuurlijst op basis van de meeste vaktijdschriften, zie www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/Socialezekerheid/literatuurlijst.
- 81 Voor nadere toelichting op deze bron, zie Van der Does, *De economische betekenis der sociale verzekering*, 13-54.
- 82 Hooghiemstra, *Teksten en toelichting op de Wet Bescherming Persoonsgegevens*. Kappelhof, 'Persoonsdossiers: meer dan de moeite waard', 222-231.

			50		/	-
			40		/	75 -
			50		/	tydelige 70
			50		/	5. -
			50		/	-
			50		/	-
			50		/	-
			50		/	-
			40		/	-
			70		/	van Wunp Spec. 4

**De registers van bedeeden en bedeling van het
Burgerlijk Armbestuur te Maastricht, vanaf de
Franse Tijd tot 1920***

J. Luijten

INHOUD

INLEIDING	41
1 HISTORISCHE SITUERING	42
2 ADMINISTRATIEVE ONTSTAANSGESCHIEDENIS	44
a. Periode 1797-1852	44
b. Periode 1852-1892	45
c. Periode 1892-1920	46
3 VISUELE KENNISMAKING	47
a. De bedeeldenregisters	47
b. De bedelingsregisters	48
4 BRONKRITISCH COMMENTAAR	62
Interpretatie en betrouwbaarheid van de gegevens in de bron	62
Gerelateerde en toetsingsbronnen	63
Mogelijke gebruikswijzen van de bron in historisch onderzoek	64
NOTEN	68
BIJLAGE	71
A Vindplaatsen	71

INLEIDING

In dit broncommentaar staan de registers van bedeelden en bedeling centraal, die aangelegd zijn door de burgerlijke armbesturen. Als casus is gekozen voor het bronnenmateriaal te Maastricht, dat representatief genoemd kan worden voor de registratie elders in de grote steden.¹ De registers van *bedeelden* nemen een centrale plaats in binnen de administratie van de extramurale armenzorg en bevatten in principe alle gegevens die van belang zijn voor de toekenning van welke verstrekking dan ook. In de registers van *bedeling* staat de registratie van de daadwerkelijk verstrekte uitkeringen centraal. Het gaat daarbij om periodieke, voornamelijk wekelijkse uitkeringsstaten, die in principe alleen de naam van het gezinshoofd en de verstrekking in geld of natura vermelden. Het historisch belang ligt in een combinatie van beide bronnenreeksen. De bedeedenregisters zijn vaak niet tijdig vernieuwd en vermelden niet altijd de variabele uitkeringen, in tegenstelling tot de wel langlopende reeksen bedelingsregisters.

1 HISTORISCHE SITUERING

Met de Franse verovering van Maastricht op 4 november 1794 kwam een eind aan de armenzorg door merendeels eeuwenoude vrome stichtingen. Zowel de intra- als de extramurale armenzorg werd volledig verburgerlijkt en onder toezicht gesteld van de municipale administraties. De extramurale zorg werd toevertrouwd aan een of meer bureaus van weldadigheid per kanton.² Op 12 februari 1797 benoemde de municipale administratie van het kanton Maastricht, dat alleen de stad omvatte, de leden van het Maastrichtse Bureau van Weldadigheid. Daarnaast besloot de centrale administratie van het Departement van de Nedermaas op 28 maart 1797 tot instelling van een Raad van Beheer der Pieuze Fundaties voor het kanton Maastricht. Die kreeg als taak alle bestaande armenfundaties die geen exclusieve familiestichtingen vormden of gasthuizen beheerden, over te nemen en te besturen. Het ging daarbij vooral om de stedelijke armentafel van de Heilige Geest, de armentafels van de katholieke parochies en de diaconieën van de protestantse en joodse gemeenten. De centrale administratie van het Departement van de Nedermaas besloot op 24 januari 1798 tot opheffing van de Raad van Beheer der Pieuze Fundaties. De fondsen en taken werden toegevoegd aan die van de bureaus van weldadigheid voor het kanton Maastricht. In het kader van een sterke bestuurlijke centralisatie tijdens het Consulaat (1799-1804) verminderde het Consulaire besluit van 9 januari 1802 het aantal vredegerichten en kantons. Op 1 juni 1802 besloot de prefect van het Departement van de Nedermaas tot vestiging van centrale bureaus van weldadigheid in de hoofdplaatsen van de vredegerichten. Maastricht was hoofdplaats van de kantons Maastricht-Noord en -Zuid, die zich buiten de stadsgrenzen uitstrekten ter linker- en rechterzijde van de Maas. Het Centrale Bureau van Maastricht had zeggenschap over beide kantons. Voor de directe hulpverlening werd in elke gemeente een hulpbureau gevestigd, dat een eigen register van bedeelden bijhield. Het Centraal Bureau van Weldadigheid voor de kantons Maastricht-Noord en -Zuid werd opgeheven bij het Armenbesluit van de Soeverein Vorst der Verenigde Nederlanden van 31 december 1814 en beëindigde zijn activiteiten na afloop van het eerste kwartaal van 1815.³

Het Armenbesluit van 1814 betekende voor de zuidelijke provincies van het huidige Nederland de opheffing van de Franse instellingen van weldadigheid. De daarin opgenomen kerkelijke organisaties werden weer zelfstandig. De algemene armenfondsen op het platteland en in de steden beneden de 3000 inwoners werden toevertrouwd aan armmees-

ters. In grotere steden kwam het bestuur ervan in handen van een 'Kolle-gie van Regenten over de Armen', dat zowel de intra- als de extramurale zorg voor de zogenaamde algemene armen onder haar hoede kreeg. De werkzaamheden van deze colleges, vanaf 1854 burgerlijke armbesturen genoemd, dienden zich uit te strekken over het hele terrein dat niet door de kerkelijke of particuliere instellingen werd bestreken.⁴

In het wetsontwerp van de Wet tot regeling van het Armbestuur, die in 1854 tot stand kwam,⁵ werden de beginselen als volgt samengevat: de armenzorg werd overgelaten aan de bijzondere instellingen, het burgerlijk armbestuur werd aangewezen voor de verlening van onderstand aan diegenen die geen onderstand van de bijzondere liefdadigheid kunnen krijgen, de volkomen vrijheid van beheer en bestuur van de bijzondere instellingen van weldadigheid werd erkend en alleen het burgerlijk armbestuur werd geregeld. In de praktijk bleken deze beginselen moeilijk uitvoerbaar, te meer daar de wet voorschreef dat het burgerlijk armbestuur slechts bij volstreckte onvermijdelijkheid onderstand mocht verlenen. De kerkelijke en particuliere armbesturen konden door hun financieel zwakke positie onvoldoende hulp verlenen en schoven elders geboren armlastigen meteen door naar de burgerlijke armbesturen. Deze konden namelijk de kosten verhalen op de geboorteplaats, wat kon leiden tot ruime bedeling aan vreemdelingen en minieme onderstand aan eigen armen.⁶

De wet van 1 juni 1870, die bepaalde dat de werkelijke verblijfplaats het domicilie van onderstand werd, maakte een eind aan deze misstand en verduidelijkte tevens het begrip volstreckte onvermijdelijkheid: 'Het burgerlijk armbestuur zal voorzichtig worden en grondig onderzoeken of de persoon, die bedeling vraagt, haar niet kan krijgen van de kerk, en eerst na weigering, in den uitersten nood, zal men bij wijze van politietoezicht, om te zorgen dat den persoon niet omkomt, tussen beide treden'. In de praktijk bleven de burgerlijke armbesturen echter meer personen bedelen dan de kerkelijke en particuliere. In de bedeeldenregisters werd de bedeling door laatstgenoemden weliswaar geregistreerd, maar de onderlinge communicatie was zeer gebrekkig.⁷

2 ADMINISTRATIEVE ONTSTAANSGESCHIEDENIS

De landelijke wet- en regelgeving in de Franse Tijd beschouwde de armenzorg uitsluitend als een verantwoordelijkheid van de burgerlijke gemeente. Onder Nederlands bewind deelde de lokale overheid van 1814 tot 1964 die verantwoordelijkheid met de kerkelijke gemeente en het particuliere initiatief, die in theorie het primaat kregen. De wet gaf gedurende die honderdvijftig jaar enkel algemene doelstellingen aan, bakende verantwoordelijkheden af en regelde de burgerlijke armbesturen, waaraan de lokale zorgtaak gedelegeerd was. Een en ander betekent dat er geen landelijke voorschriften bestonden voor de administratieve praktijk. Maar ook de regelgeving door de lagere overheden bleef beperkt, omdat de burgerlijke armbesturen naarmate ze rijker waren en minder afhankelijk van subsidies, meer op afstand kwamen te staan.

a. Periode 1797-1852

Om in Maastricht toegang te krijgen tot de zorg van het Bureau van Weldadigheid was vanaf 1797 een zogenaamd 'Certificat d'Indigence' vereist, onder het Nederlands bewind 'bewijs van armoede' genoemd (zie afbeelding 1). In de volksmond sprak men van de armenkaart. Na een huisbezoek door de wijkinspecteurs bij de aanvrager besliste het Bureau van Weldadigheid over de afgifte van een armenkaart, nodig voor het verkrijgen van medische verstrekkingen en van bonnen voor uitkeringen in geld of natura. Vervolgens werden de begunstigten ingeschreven in een register van uitgereikte bewijzen van armoede. Zo ontstonden de eerste registers van bedeelden over de periode 1797-1802, met uitgereikte bewijzen van armoede en gegevens betreffende het beroep en de gezinsamenstelling.⁸

Als gevolg van regionalisering van de extra-murale armenzorg kreeg Maastricht in 1802 een Centraal Bureau van Weldadigheid voor de kantons Maastricht-Noord en -Zuid. Voor de stad fungeerden de burgemeester en vier wijkinspecteurs (een per parochie) als hulp-bureau, met dezelfde taak als het voormalige Bureau van Weldadigheid. In de platelandsgemeenten vormden de burgemeester en twee leden het hulp-bureau. Het Centrale Bureau van Weldadigheid besliste per kwartaal over continuering van de uitkeringen. In dit kader werd in 1805 een nieuw, gelijkaardig register van bedeelden aangelegd. Dit werd in eerste instantie bijgehouden tot 1815, en na de opheffing van de bureaus van wel-

dadigheid in 1814 voortgezet door het Burgerlijk Armbestuur van 1815 tot 1822.⁹ Dit register bevat tevens aantekeningen over uitschrijvingen tot 1828. Het in 1823 aangelegde register van bedeelden is verloren gegaan of in onbruik geraakt, blijkens de aantekeningen betreffende de overbrenging. Mogelijk hechtte men onder invloed van de ‘Staatscommissie tot onderzoek naar den waren staat der armen’ (1822-1836), die meer interesse had in cijfers dan in personen, meer belang aan de bedelingsregisters.¹⁰ Ook de onzekere situatie van Maastricht als Nederlandse enclave in door België bezet gebied vormde niet het juiste klimaat voor het bijhouden van een registratie van bedeelden. Pas in 1846 heeft men opnieuw een register van bedeelden aangelegd, waarin alle nog geldige bewijzen van armoede werden vernieuwd en ingeschreven.¹¹

De bedelingsregisters vormen een ononderbroken reeks van 1822 tot en met 1854 en functioneren naast het bedeeldenregister van 1846.¹² Deze administratie van daadwerkelijk uitgekeerde bedragen is van boekhoudkundig belang, want zij vormt min of meer het hulpkasboek ten behoeve van de financiële verantwoording door de rentmeester van het Armbestuur.

b. Periode 1852-1892

In 1851 eiste de Gemeentewet, die een uitgebreid jaarverslag over de toestand van de armenzorg verlangde, een indeling van de armen in categorieën. Tegelijkertijd was er een nieuwe armenwet in de maak, die de armenzorg zou overlaten aan de bijzondere instellingen. Dit leidde in 1852 tot de aanleg van een reeks categoriale registers van bedeelden. Terwijl men eerder kon volstaan met een enkel bedeeldenregister, legde men er nu meerdere aan: één voor de doorlopend bedeelden, één voor de tijdelijk bedeelden en één voor de bedeelden met een domicilie van onderstand elders.¹³ Deze drie bedeeldenregisters uit 1852 zijn respectievelijk genummerd van II-IV en voorzien van een tweetal klappers.¹⁴ De registers II-IV bevatten niet alleen de tot dan toe gebruikelijke bevolkingsgegevens van de armlastigen en de oorzaak van hun armoede, maar bieden nu ook informatie over de huur, de schoolgang van de kinderen en alle inkomsten uit arbeid en/of bedeling door welke instelling dan ook. Rond 1864 legde men nieuwe categoriale bedeeldenregisters aan, die qua vormgeving en opzet niet verschilden van de registers uit 1852.¹⁵ Ze werden echter onvolledig ingevuld, met name waar het de bedeling door andere instellingen betrof. Bij verslechterende conjunctuur waren deze niet in staat werklozen op te vangen en vaak ook niet bereid hierover te communiceren. Het Burgerlijk Armbestuur zag op zijn beurt de categorie tijdelijk bedeelden veranderen van een vaste groep winterwerklozen uit weersgevoelige be-

drijfstukken, in een wisselende groep werklozen uit de conjunctuur- en gezondheidsgevoelige aardewerkindustrie. Het Burgerlijk Armbestuur voelde er weinig voor op te draaien voor de zieke werknemers uit de industrie en drong er bij de werkgevers met enig succes op aan ziekenkassen op te richten. Op de lage lonen had men echter geen invloed, wat noopte tot het verstrekken van vaste aanvullende uitkeringen.

De bedelingsregisters zijn voor deze periode in een nagenoeg ononderbroken serie voorhanden: van 1852 tot 1854 en van 1858 tot 1892 (doorlopend tot 1954).¹⁶

c. Periode 1892-1920

Door de sterk aan verandering onderhevige groep 'nieuwe armen' was het registratiemodel voor de bedelden uit 1852 niet langer geschikt. In 1892 ontwierp men een nieuw model, met een alfabetische rangschikking. Hierdoor kwam ruimte voor de registratie van nieuwe gevallen en het noteren van mutaties. De kolommen voor de bedeling door andere instellingen vervielen en voor alle inkomsten werd slechts één kolom gereserveerd. Dit registratiemodel bleef in gebruik van 1892 tot 1920, met een kleine aanpassing in de kolommen voor de bedeling in 1903.¹⁷ Deze was gegroeid vanuit de administratieve behoefte bij het aanleveren van uitkeringscijfers ten behoeve van het jaarverslag. Met de Armenwet van 1912 kwam de reeds lang gewenste samenwerking tot stand door de instelling van armenraden, waarin de vertegenwoordigers van alle instellingen van weldadigheid zitting konden nemen.¹⁸ Het Burgerlijk Armbestuur te Maastricht hield de eigen bedeldenregisters bij tot 1920.

Zoals hiervoor aangegeven zijn de bedelingsregisters voor de gehele periode 1892-1920 overgeleverd.¹⁹

1
Bewijs van Armoede
te Maastricht,
d.d. 5 december
1837.

3 VISUELE KENNISMAKING

a. De bedeeldenregisters

In de periode 1797-1920 zijn drie types registers aangelegd voor de registratie van de bedeelden. Alle registers zijn in boekvorm.

a. Het bedeeldenregister dat in gebruik is van 1797 tot 1802 behoort tot het eerste type, met een alfabetische indeling (zie afbeelding 2). Per letter worden aparte bladen gereserveerd voor de secties noord en zuid. Dit register, dat het A₃-formaat benadert, is onderverdeeld in vijftien kolommen, met hier en daar subkolommen. Van links naar rechts wordt de volgende informatie kolomsgewijze geregistreerd (de Franse termen zijn vertaald in het Nederlands):

naam, voornaam, beroep, leeftijd, verblijfplaats (straatnaam), huisnummer, burgerlijke staat en gezondheidstoestand van de bedeelde, aantal kinderen (opgesplitst naar geslacht), hun namen, leeftijd en beroep, datum van het certificaat (of bewijs van armoede), nummer van het certificaat, ondertekenaar van het certificaat en opmerkingen (inzake overlijden, gezondheid en intrekking van het certificaat).

b. Het tweede type, het categoriale bedeeldenregister, in gebruik in 1852 en 1864, heeft een formaat dat vergelijkbaar is met A₂ (zie afbeelding 3). Deze registers zijn niet langer alfabetisch. Als illustratie is hier een bedeeldenregister uit 1852 gekozen van de categorie 'doorlopend bedeelden met het domicilie van onderstand te Maastricht' (met Romeins cijfer II). Het register is over twee bladen verdeeld in negen kolommen, met een aantal subkolommen. Het categoriale opschrift staat op elk blad boven de kolommen. Van links naar rechts wordt de volgende informatie kolomsgewijze geregistreerd:

volgnummer, naam, voornaam, geboorteplaats, geboortedatum, beroep of bedrijf, godsdienst, gehuwd/ongehuwd/weduwnaar/weduwe/en aantal kinderen. Daarna volgt de reden van de bedeling en het soort bedeling (brood, brandstof, geld of geneesmiddelen). Vervolgens worden de bedragen vermeld van de bedeling door andere Maastrichtse armeninrichtingen, de wekelijkse verdienste, het adres en huurbedrag van de woning, de voornamen, geboortedatum, school, beroep of bedrijf van de kinderen, inclusief hun verdiensten en als laatste een kolom met aanmerkingen, waarin opmerkingen staan over overige inkomsten, het lidmaatschap van een ziekenbeurs en/of de gezondheidstoestand van de bedeelde.

c. Het derde type bedeedenregister uit de periode 1892-1920 heeft tot 1903 het veel kleinere folioformaat (iets groter dan A4) (zie afbeelding 4). De opvolger die in gebruik is van 1903-1920 benadert weer het A3-formaat. Het hier afgebeelde register is een handgeschreven model, lopend over twee pagina's. Linksboven staat de letter D (het betreft hier families met de letter D), rechtsboven het folionummer. De bladen zijn over twee pagina's verdeeld in elf kolommen, waarvan sommige een of twee maal horizontaal worden onderverdeeld. De kolom namen (man, vrouw, kinderen) is echter verticaal onderverdeeld, waarbij de rubriek 'kinderen' van 1-8 genummerd is. De niet benutte nummers werden door de administratie naar believen gebruikt om gezinnen, echtparen of alleenstaanden te registreren, weliswaar in de genoemde volgorde, maar zonder rekening te houden met de volgnummers van de kinderen. Achter in de registers bevinden zich alfabetische naamindexen, verwijzend naar de folionummers en de volgnummers per letter. Van links naar rechts wordt de volgende informatie kolomsgewijze geregistreerd:

volgnummer, naam (met onder elkaar de namen van man, vrouw en (inwonende) kinderen, voornamen, geboorteplaats en -datum (uitgesplitst naar dag, maand, jaar), gehuwd/ongehuwd/weduwe/weduwenaar/, het beroep dan wel de reden waarom geen beroep uitgeoefend wordt (deze kolom wordt nauwelijks bijgehouden), verdiensten en inkomsten van het gezin (deze kolom wordt nauwelijks bijgehouden), het aantal personen van het gezin, de bedeling, met opgave van het jaar en het bedeelde bedrag in gulden en centen per seizoen (zomer en winter), de woonplaats, met opgave van straat en huisnummer, en tenslotte een kolom voor aanmerkingen (bijvoorbeeld met vermelding van overlijden en/of medische verstrekkingen).

De weinig bijgehouden kolommen betreffende het beroep en de verdiensten en inkomsten, alsmede gegevens over de huishuur zijn te vinden in rapporten en inlichtingenformulieren, opgemaakt door een oud-hoofdagent van politie, die belast was met het verzamelen van inlichtingen over nieuwe en oude cliënten van het Burgerlijk Armbestuur. Behoudens een korte onderbreking zijn rapportages van zijn hand bewaard van 1892-1920 (zie afbeelding 5a en 5b).²⁰

b. De bedelingsregisters

De bedelingsregisters zijn gedurende de periode 1797-1920 niet aan wezenlijke veranderingen onderhevig. Het hier afgebeelde bedelingsregister dateert uit 1880 en geeft een overzicht van de daadwerkelijke wekelijkse verstrekte uitkering (zie afbeelding 6a en 6b). Het bevat kolomsgewijs van links naar rechts de volgende gegevens:

het volgnummer, de naam van de bedeelde, alleenstaande of gezin, het adres, het wekelijks uitkeringsbedrag (in centen) en de betalingsdata per maand. Na de maanden april en november is een kolom ingevoegd ten behoeve van aantekeningen. Dit houdt verband met het feit dat op 1 mei de zomeruitkering start en op 1 december de winteruitkering. Van bedeelden die niet langer aan de daarvoor gestelde criteria voldoen, wordt de uitkering gestaakt. In afbeelding 6a is dit het geval bij de volgnummers 3, 4, 5, 7, 12 en 21, die geen zomeruitkering meer ontvangen. Wel komen zij weer in aanmerking voor de winteruitkering, die voor de eerste keer op 4 december wordt uitbetaald. De uitkeringsbedragen van de zomer- en winteruitkering kunnen in hoogte verschillen (afbeelding 6b, letter H, volgnummers 12 en 19). Elke keer wanneer de uitkering wordt betaald, zet men een potloodstreepje in de maandkolom. Zo ontvangt volgnummer 22 (afbeelding 6a) een uitkering vanaf 13 maart, en nr. 23 vanaf 28 augustus. Dit systeem maakt het mogelijk vrij snel de nieuwe bedeelden te achterhalen, omdat hun uitkering niet vanaf het begin van het jaar loopt en er dus een aantal 'lege weeknummers' zijn. Nieuwe bedeelden worden onder aan de lijst toegevoegd. Wanneer de uitkering wordt stopgezet, vermeldt men dit door middel van 'oph' (= ophouden).

Afbeeldingen:

2, pagina's 48-49

Bedeeldenregister, eerste type uit de periode
1797-1802.

3, pagina's 50-51

Bedeeldenregister, tweede type uit 1852.

Section

A

Noms.	Prenoms.	Profession.	Age.	Demeure.	N ^o .	État.		Nombre des enfans	
						civil.	de fanté,	Garçons.	Filles.
Aarts:	Elia né Pöslager	tricoteuse	60	Bellik	2	veuve	"	1	"
Andriepens:	An: Marguerite	idem	70	idem	1	idem	Artriteque	"	"
Ahuÿser	Catherine	idem	49	raam straat	20	idem	Etropiee	"	1
Aarts	An: Cathérine	aucune	68	rue Batterie	20	veuve	Infirmes	"	"
Aerts.	Arnold	tricoteur	24	Bellik	6	marie	"	1	"
Alleman	Henrij	fileur	49	rue du Curé à Wijk	7	marie	"	2	2
As (van)	Catherine	tricoteuse	59	heije straat à Wijk	6	veuve	Infirmes	"	1
Alleman	Fean	fileur	55	rue forte à Wijk	11	marie	"	"	"
Aarts	Gerlaud	fileuse	76	rue St. Anthoin	9	veuve	maladee	"	"
Almand	Jean	Cardonnet sans ouvrage.	68	rue des Regard		veuf	Infirmes.	"	"
Aerts	Anne Catherine	Aucune	82	rue Du Curé	14	veuve	Infirmes	"	"
Anten.	Henri	tailleur	51.	N. Antoine.	18.	marie	"	1.	1.
Alborts	Christophe.	marubal	60	maire Street	11	dem	"	"	3
de Wijk Apfenberg.	Elisabeth	Nulla	80.	rue begards	1.	fille	"	"	"

du Nord.

Noms des		Age des		Profession des		Date du	N ^o . du	Signataire du	OBSERVATIONS.
Garçons.	Filles.	Garçons.	Filles.	Garçons.	Filles.	Certificat.	Certificat.	Certificat.	
Pierre Joseph		19		militaire		27 fév. an 6.	1	Timmers	
"	"	"	"	"	"	idem	2	idem	décédé le 27. février an 7.
"	Jeanne Collette	"	16	"	tricoteuse	28 fév.	3	idem	
"	"	"	"	"	"	28 fév.	4	idem	
Jean	"	3	"	"	"	idem	5	idem	
Theodore Guilaum	Agnes Anne	15 12	13 12	fileur idem	Crutier apprend	30 fév.	6	Gadiot	
"	Johanna	"	11	"	"	idem	7	idem	décédé.
"	"	"	"	"	"	28 fév.	8	idem	
"	"	"	"	"	"	28 fév.	9	Timmers	Intention un enfant abandonné des français; décédé
"	"	"	"	"	"	27 fév. an 6	10	idem	Est Paralitique. & ne quitte plus le lit
"	"	"	"	"	"	18 Mess. an 7	11	Brucas	décédé en France. an 4.
Jeanne	Frédéric	7.	1.	"	"	26 Nov. an 7	12	Parus.	
"	Maria Anne Del. & Marie	"	20 14 7	"	"	8 Janvier	13	idem.	
"	"	"	"	"	"	28 Nov. an 7	14.	Bau	décédé le 23 plus. an 9

II. Staat der doorlopend bedeelden, welke hun

VOLGNUMMER.	BEDEELDEN.							REDEKENEN DER BEDEELING.	BEDEELING.				
	NAMEN.	VOORNAMEN.	GEBORTE- PLAATS.	DATUM DER GEBORTE.	BEROEP OP BEDRIJF.	GODS- DIENST.	Gehuwd, ongehuwd, wed. of naar weduwe.		GETAL KINDEREN.	Brood. (Getal per week.)	Brandstof. (Hoeveelheid)	IN GELD.	GENEES- MIDDELEN.
158	Swaves	Johes	Landrecht	16 Mars 1797	bedienmaker	N.B.	gehuwt met Elis Kortland Koning geb. 26 Sept 1797	4	aanbeveling der ouder warden Koning die heer der veldwaan is verbleven 4 warden	3. 1/2 gijl 3 warden 1. 1/2 gijl 3 warden			
159	van Gelten	Lodewijk	St. J.	27 July 1802	Konink st. l. l. l. Koning Koning	N.B.	gehuwt met L. H. Koning st. l. l. l.	3		3. 1/2 gijl 3 warden 1. 1/2 gijl 3 warden			
160	Cox	Judewijk	St. J.	10. 29 jaar	bedien met st. l. l. l. Koning Koning	N.B.	gehuwt met Koning Koning 10. 29 jaar	3		3. 1/2 gijl 3 warden 1. 1/2 gijl 3 warden			
161	Van der	Leonardus	St. J.	2 Dec 1801	bedien Koning Koning	N.B.	gehuwt met Koning Koning geb. 21 Koning 1807	0		3. 1/2 gijl 3 warden 1. 1/2 gijl 3 warden			

Letter D

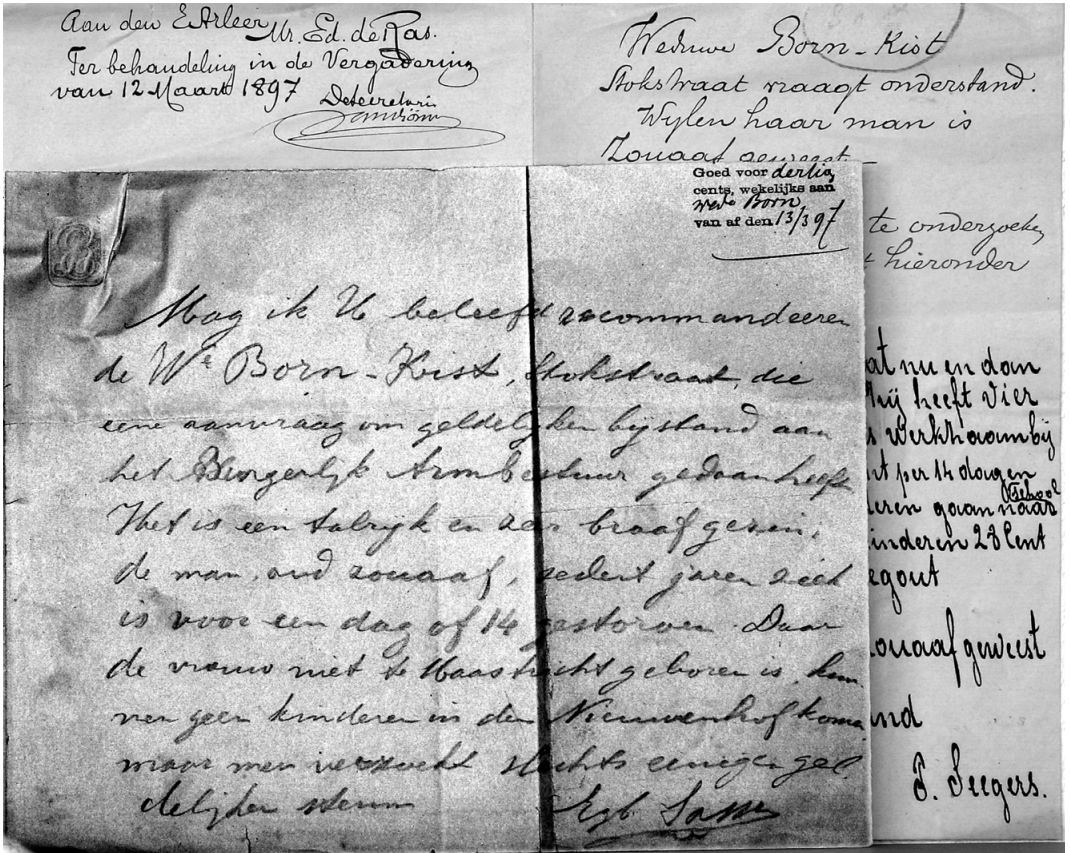
Soleynummer	Namen.	Voornamen	Geboorte			G. geh. 0 ongeh. W Weduwe WR Wolauw.	Beroepen
			Plaats.	Datum.			
				dag	maand		
1	Man: <i>Daccus</i>	<i>Jacobus</i>	<i>Borgharen</i>	2	<i>Jan</i>	1811	
	Vrouw: <i>Baartscheer</i>	<i>Geertrui</i>	<i>Slaasbriekt</i>	4	<i>Mei</i>	1818	W
	Kinderen (inwonende)						
49	1. <i>Dekkers</i>	<i>Johannes Jacobus</i>	<i>Dorp & Terblif</i>	12	<i>Aug</i>	1863	G. <i>Kieckelijf</i>
	2. <i>Pusters</i>	<i>Elisabeth</i>	<i>Heugem</i>	10	<i>Sept.</i>	1863	
	3. <i>Dekkers</i>	<i>Anna Maria</i>	<i>Slaasbriekt</i>	1	<i>Januari</i>	1891	
	4. "	<i>Anna Hubertina</i>	"	26	<i>Mei</i>	1890	
	5. "	<i>Johanna Hubertina</i>	"	3	<i>Nov</i>	1893	
	6. "	<i>Elisabeth</i>	"	24	<i>Maand</i>	1895	
	7. "	<i>Johannes</i>	"	8	<i>Mei</i>	1896	
	8. "	<i>Johannes Jacobus</i>	"	18	<i>Augst</i>	1898	
2	Man: <i>Dreymard</i>	<i>Lodewyk Onid Jan</i>	<i>Bergen. L.</i>	11	<i>Jan</i>	1837	
	Vrouw: <i>Ramakers</i>	<i>Maria Cath. Hub.</i>	<i>Nieuwenhagen</i>	22	<i>Febr</i>	1840	W
	Kinderen (inwonende)						

Verdiensten en Inkomsten van het Gezin.	Aantal personen van het Gezin		Bedeeling.				Woonplaats.		Aanmerkingen	
	In het jaar	Aantal	in het jaar	Zomer.		Winter.		Straat		N ^o
				Gld.	Ot.	Gld.	Ot.			
	1892	1	1892	30	"	40	Heijden	8	overleden op 30 Dec 1899 op 99. Geb. luccs	
	1900	8	1900	50	"	50	Heiden	2.	overleden op 30 Aug. 02 vanaf 18 Januari 1900. Ged. Apothek N ^o 2994. H ^o : Dumoulin	
	1892	2	1892	30			Looyen	29 34	overleden 31 Jan 1880	

dat
3 februari 1900
de onderstaand
jaar 13.20 en
gegeven

van Januari 1900
op 31 Januari
1900
en vanaf

7 April
op nieuw op de
lijst gebracht

5a (hierboven)

Verstreckte inlichtingen door een
 oud-hoofdagent van politie, 1897.

5b (hiernaast)

Verstreckte inlichtingen door een
 oud-hoofdagent van politie, 1897.

Weduwe Born - Kist
 Stokstraat raapt onderstand.
 Wylen haar man is
 Louaaf geweest. -

Gelieve dit goed te onderzoeken
 en het resultaat hieronder
 te vermelden.

Wid. Born geboren Kist gaat nu en dan
 een halve dag uitwerken hij heeft vier
 kinderen de oudste woon is Werkhuus bij
 den heer L. Regout en verdient per 14 dagen
 fl. 5 a 6 de overige drie kinderen gaan naar ^{Werkhuus}
 hij trek voor de drie jongste kinderen 2 fl cent
 per dag van de fabriek S. Regout

haar overleden man is Louaaf geweest

Wuishuur fl. 4 per maand

Stokstraat n: 47

S. Seegers.

No mer	Namen der Bedeelden	Sex of skleut	Woonplaats Straat	Bedrag	5		
					Cont ^{re}	Feb ^{re}	Maart
					3.10.17	7.14	6.13
					24.31	21.28	20.21
1	De Kalk	J	g Papucynen	50			
2	De Bey	al d	a Gastoon	426			
3	De Kalk	C	g Stots	30			
4	Daemen	A d	g Kort-graacht	2516			
5	De Byd	A C	g Bruijfel	1272			
6	Derkennel	Mw	a Bruijfel	50			
7	Dreijfers	Mw	g Hoerleijer	30			
8	De Kees	Mw	g Mandasth	50			
9	De Kees	Mw	g Rieder	2577			
10	De Liege	Mw	g Verwerhuys	50			
11	De Boven	Mw	g Gubbel	50			
12	Dreiers	Mw C	g Parkinm.	410			
13	De Bruijck	Mw	g Sch. O. Slind Rieder	50			
14	De Pont	Mw	g Hg. Franka	1529			
15	De Pont	Mw	g Glaske	3974			
16	De Kerk	Mw	g Papucynen	50			
17	Daccus	Mw	g Heident	387			
18	De Lant	Mw	g Rieder	2599			
19	De Lant	Mw	g W. Gastoon	50			
20	Dingelstade	J	g W. Graacht	91			
21	Derix	Mw	g Heident	386			
22	Dreymand	Mw L. d.	g Looyers	2493			
23	De Lant	Mw	g Oeven	198.			
24							
25							

6a en 6b, pagina's 56-57 en 58-59
Bedelingsregister, 1880.

No	Namen der Bedoelden	Sex	Van of	Woonplaats	Bedrag	5			
						Jan ^{na}	Feb ^{ru}	Maart	
						3.10.17	7.17	6.13	
						24.31	21.28	20.27	
1	Heydts	Man	a	M. Reef	171	1-			
2	Hiltes	Wid	g	M. Graecht		50			
3	Heyvencers	Wid	g	H. Brug	30	30			
4	Hesseling	Wid	g	Ridder	2000	50			
5	Hamers	Wid	g	Graecht		50			
6	Herben	El	a	Tonger	70	70			oph.
7	Heubergen	Wid	a	Bruyl	1535	70			
8	Heintelmann	Wid	g	Kommel	2027	50			oph
9	Hollander	Wid	a	Broefel ^{Wid} Wid		20			
10	Heyner	Wid	g	Kommel	2018	50			
11	Heydts	Just.	g	Schmolens	2418	50			
12	Heiskiel	J. 7	g	Ridder		70			
13	Hange Ramal		g	Jekert	2001	50			
14	Hemmet	Wid	g	Nutbelder	1346	50			
15	Heydts Hamants	Wid	g	L. Hamant ^{Man} Man		50			
16	Hardy	Wid	g	Koerluge		50			
17	Hompert	El	g	Tonger	2232	50			
18	Heymans	Wid	g	Progarov	1447	70			
19	Hofman	A	g	Marid	474	70			
20	Heygels		g			50			
21	Hageman	W. f. L.	g	Battery		50			
22	Heyner	El	a	Kesjelskade ^{Man} Man		50			
23	Heits-Kante	L	g	Marid	484	50			
24	Hilbes	Wid	g	Verkenmarkt	716	70	van b. Maart		
25	Hermann Meep	Wid	a	Hofst.	3000	1-	van b. Maart		11 Oct
26	Hambrecht	El	g	Progarov		70			11 Oct
27	Holdrop	Wid	g	Baun	704	70	van af 12 Juny		
28	Hardy	H. A.	g	Grote ^{Capuc} Graecht	1796	70	"	"	"
29	Habelts	Wid	g	Smole		70	"	"	30 Oct
30	Hardy	L.	g	Progarov	1295				
	Herben	Wid	a	Smole		7.50			

4 BRONKRITISCH COMMENTAAR

Interpretatie en betrouwbaarheid van de gegevens in de bron

De registers van bedeeden brengen alleen in de Franse Tijd alle thuiswonende ondersteunden in kaart, behalve voormalige bedelaars, waarvoor sinds 1802 een afzonderlijk traject liep van hospitalisatie van invalide en reïntegratie van valide behoeftigen. Van de laatstgenoemden werd sinds 1802 een aparte registratie bijgehouden.²¹ Het hospitaal voor gebrekkigen zou vanaf 1823 de opvang worden van alle behoeftigen die niet meer zelfstandig konden wonen.

Personen die uitsluitend door kerkelijke en particuliere armbesturen bedeed werden blijven in de hier besproken registers (1815-1920) buiten beeld. Deze groep lijkt echter niet zo groot, zeker in de zuidelijke provincies, waar de kerkelijke armbesturen door de Fransen uitgekleeft waren. Vermelding van bedeling door zowel het burgerlijk als een kerkelijk armbestuur vinden we in Maastricht alleen in de registers van 1852. De registers van bedeeden uit het eerste kwart van de negentiende eeuw en de bedelingsregisters uit de eerste helft van die eeuw geven de indruk dat we toen te maken hadden met traditionele armen uit de sociale risicogroepen: invaliden, zieken, bejaarden, weduwen met kinderen en seizoenswerklozen met kinderrijke gezinnen. De oudste registers, van 1797-1802, zijn zeer volledig in het vermelden van bevolkingsgegevens, begin en einde van de uitkering en redenen van bedeling. Het register van 1805-1822 (1828) vermeldt die redenen niet meer, hetgeen voor een deel gecompenseerd wordt door vermeldingen in de bedelingsregisters. Voor de hoogte van de uitkeringen in de eerste helft van de negentiende eeuw is men hier volledig op aangewezen. Registratie van inkomsten uit arbeid of bedeling door andere armbesturen vindt in deze periode niet plaats en is waarschijnlijk ook nauwelijks relevant voor de genoemde groepen.

Als gevolg van de industrialisatie zien we rond het midden van de negentiende eeuw nieuwe groepen bedeeden verschijnen in de bedeedenregisters: mensen met te lage lonen om van te leven, tijdelijk werklozen door gebrek aan werk als gevolg van conjunctuurschommelingen en industriearbeiders met beroepsziekten. De Maastrichtse bedeedenregisters van 1852 en 1854 brengen naast de traditionele, ook de nieuwe armen met inkomsten uit arbeid in beeld. De registers van 1852 vermelden bovendien zowel de inkomsten uit de burgerlijke als uit de kerkelijke bedeling en zijn ook vollediger en betrouwbaarder. Steekproeven in bevolkingsregisters, loonboeken van fabrikanten en bedelingsregisters van armentafels en diaconieën bevestigen de betrouwbaarheid van de

gedetailleerde opgaven, maar zijn nog niet voldoende representatief genomen. Omdat beide genoemde series slechts momentopnamen zijn, is de onderzoeker voor nieuwe gevallen aangewezen op aanvraagcorrespondentie en bestuursbesluiten. Voor mutaties in de bevolkingsgegevens en de uitkeringen zal men respectievelijk de bevolkings- en de bedelingsregisters moeten raadplegen.

In de Maastrichtse bedeeldenregisters over de periode 1890-1920 zijn de nieuwe gevallen en de mutaties in de uitkeringen wel verwerkt. Mutaties in de bevolkingsgegevens worden echter niet altijd vermeld in deze registers. Die zijn overigens redelijk snel te vinden in de alfabetisch ingerichte serie bevolkingsregisters over dezelfde periode, waarin men tevens onvermelde beroepsgegevens zal aantreffen. Voor de eveneens onvermelde inkomsten uit arbeid is men aangewezen op de inlichtingenstaten en rapporten over de periode 1892-1920.²²

Gerelateerde en toetsingsbronnen

Beslissingen tot toekenning, continuering of beëindiging van bedeling waren uitsluitend voorbehouden aan de elkaar opvolgende burgerlijke armbesturen. Na ontvangst van de aanvraag stuurde het secretariaat zo nodig wijkinspecteurs of armbezoekers op onderzoek uit. Hun rapporten werden vervolgens aan het bestuur voorgelegd, dat besliste óf en hoeveel er bedeeld werd. Terwijl we enkel nog beschikken over de rapportages uit de periode 1892-1920, zijn de notulen wel volledig bewaard en de correspondentie voor een aanzienlijk deel. Notulen en correspondentie vormen belangrijke aanvullende bronnen, waar de bedeeldenregisters hiaten vertonen. De notulen vermelden weliswaar weinig details, maar wel alle namen van aanvragers. De aanvragen voor ondersteuning, vaak met veel details opgemaakt door beter geletterden dan de aanvrager, zijn tot 1881 in de geagendeerde correspondentie opgenomen, daarna tot 1920 als ongeagendeerde serie bewaard.²³ Van bedeelden met domicilie van onderstand ergens anders en elders bedeelden met domicilie te Maastricht werden uit de geagendeerde correspondentie 3500 persoondossiers aangelegd, voornamelijk betreffende betaling en verhaal van kosten. Slechts 150 hiervan zijn bewaard uit de periode 1847-1911.²⁴ Genoemde categorieën komen niet als zodanig in de bedeeldenregisters voor, behalve de eerste, die in de reeks van 1852 is opgenomen.²⁵ Uit dezelfde tijd stamt een aparte registratie van de tweede categorie over de periode 1852-1857.²⁶

De bedelingsregisters met de periodieke uitkeringen voor de eerste levensbehoeften zijn bij tal van burgerlijke armbesturen te vinden, evenals de registraties van bijzondere verstrekkingen, zoals medische hulp, huurbijstand, strozakken, kolen en kleding. Een wat minder voor

de hand liggende gerelateerde bron vormen de opnameregisters van de intramurale instellingen, die in grotere steden vaak door burgerlijke of gemengde armbesturen beheerd werden. Voor bejaarden en chronisch zieken, die niet meer zelfstandig konden wonen, vielen begin en einde van hun bedeling vaak samen met respectievelijk plaatsing op de wachtlijst en opname in een van de tehuizen. In het archief van de Maastrichtse burgerlijke instellingen van weldadigheid bevindt zich een volledige serie opnameregisters van het zieken- of gebrekkighuis en sinds 1847 ook van het krankzinnigengesticht, lopend van 1803-1920.²⁷

Voor toetsing van de persoonsgegevens is men voor de eerste helft van de negentiende eeuw aangewezen op de registers van de burgerlijke stand met hun kerkelijke retro-acta en op een bevolkingsregistratie, opgebouwd uit volkstellingregisters en (politie) wijkregisters.²⁸ Voor de periode 1850-1920 is in de meeste gemeenten een volledige reeks bevolkingsregisters ter toetsing voorhanden. Deze vormen tevens een goede aanvulling op de bedelingsregisters voor het achterhalen van verhuizingen, beroepen en mutaties in de gezinssamenstelling.

Toetsing van gegevens betreffende inkomen uit arbeid, ondersteuning door ziekenkassen en bedeling door andere instellingen lijkt minder eenvoudig. Loonboeken zijn slechts fragmentarisch beschikbaar en betreffen meestal industriële ondernemingen vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw. Ook bedelingsregisters van periodieke uitkeringen door kerkelijke en particuliere instellingen van weldadigheid werden slechts fragmentarisch aangetroffen in archieven. De in het gemeentearchief van Maastricht berustende bescheiden van de aldaar zeer actieve afdelingen van de Sint-Vincentiusvereniging zijn vooral van betekenis voor de institutionele geschiedenis en bevatten weinig zorginhoudelijke gegevens. Ook andere particuliere en kerkelijke instellingen van weldadigheid, waarvan de archieven in het gemeentearchief berusten, blijken zeer terughoudend in het bewaren van persoonsgegevens van cliënten. Doorlopende armenzorgrapporten die vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw vooral bij particuliere instellingen in zwang kwamen, kunnen soms uitkomst bieden.²⁹ Ook de staatsenquêtes van 1887 en 1890 naar de toestand van arbeiders in fabrieken kunnen genoemd worden als toetsingsbron, waar het gaat om lonen en ondersteuningsfondsen bij ziekte.³⁰

Mogelijke gebruikswijzen van de bron in historisch onderzoek

De bedelings- en bedelingsregisters lenen zich bij uitstek voor reconstructies van de levensloop van personen en huishoudens in tijden van bedeling. Als zodanig vormen ze ook de basis voor onderzoek van groe-

pen bedeelden en kunnen ze deel uitmaken van collectieve levenslooponderzoeken.³¹ De Maastrichtse registers zijn gebruikt door Theunissen voor zijn onderzoek naar armoede en armenzorg.³² Van Leeuwen en Smits analyseerden de Amsterdamse stedelijke bedeling in relatie tot de arbeidsmarkt tijdens de eerste helft van de negentiende eeuw.³³ Siffels en Van Spijker verrichtten voor dezelfde periode onderzoek naar de Haarlemse paupers.³⁴ De Alkmaarse armoede en bedeling is onderzocht door Van Loo.³⁵

Bij onderzoek naar groepen bedeelden bieden de bedeeldenregisters de mogelijkheid het aandeel van een groep in de totale armenpopulatie vast te stellen, met uitzondering van een klein gedeelte stille armen met uitsluitend kerkelijke of particuliere bedeling. Aan de hand van volksen beroepstellingen kan vervolgens het aantal bedeelden van de groep afgezet worden tegen het aandeel van de groep in de totale bevolking. Om zo'n groepsonderzoek te verfijnen zijn basisgegevens als leeftijd en gezondheid onontbeerlijk. Daarbij moet men nagaan of de bedeling doorlopend dan wel alleen in de winter plaats vond. Zelfs sociale risicogroepen als invaliden, bejaarden en weduwen met kinderen, ontvingen geen doorlopende bedeling wanneer hen in de zomer voldoende verdien capaciteit werd toebedacht om te overleven. Valide seizoensarbeiders kregen uitsluitend een uitkering in de winter, als er gebrek aan werk was in hun bedrijfstak. Genoemde groepen waren in de eerste helft van de negentiende eeuw de enigen met toegang tot de bedeling. Dat veranderde drastisch tijdens de industrialisatie van Nederland vanaf het midden van de negentiende eeuw. In Maastricht begon die al vijftien jaar eerder onder impuls van het isolement van de stad tijdens de Belgische afscheiding van het Verenigd Koninkrijk. We zien dan in de bedeeldenregisters nieuwe groepen verschijnen: kleine zelfstandigen, die niet kunnen concurreren met de industrie en die te oud zijn om daarnaar over te stappen, onderbetaalde en ongeschoolde fabrieksarbeiders, tijdelijk werklozen door conjunctureel gebrek aan werk of het ontbreken van ziekenkassen en industriearbeiders met beroepsziekten. Onder de bedeelde industriearbeiders treffen we veel vrouwen aan, waaronder moeders, en tot het 'Kinderwetje Van Houten' uit 1874 ook kinderen. Het Burgerlijk Armbestuur te Maastricht probeerde de kinderarbeid tegen te gaan door stimulering van het schoolbezoek, waarvan in de bedeeldenregisters van 1852 uitdrukkelijk melding wordt gemaakt. Het stimuleerde tevens bedrijven om ziekenkassen op te richten met het argument dat anders de medische armenzorg in gevaar zou komen, een voorwaarde voor zowel de opheffing van armoede als de gezondheid van werknemers.³⁶ De toename van de ziekenkassen valt af te lezen in de registers. Ook de landbouwcrisis van de jaren tachtig van de negentiende eeuw vindt zijn weerslag in de registers. Landbouwers en landarbeiders, te herkennen aan hun geboor-

teplaatsen in het omringende platteland, trokken massaal naar de industriesteden met alle sociale ontwrichting van dien voor zowel de betrokkenen als voor de lokale arbeidsmarkt. Om deze groep exact in beeld te krijgen moeten uiteraard ook de bevolkingsregisters van de betreffende gemeenten geraadpleegd worden.

Samenvattend kunnen we stellen dat de bedeelden- en bedelingsregisters vanaf het midden van de negentiende eeuw een breed scala aan groepen bedeelden in beeld brengen, te onderscheiden naar leeftijd, geslacht, burgerlijke staat, arbeidsgeschiktheid, sociale klasse, bedrijfstak en arbeidsmarktpositie. Dat scheidt ook de mogelijkheid om de samenstelling van de hele armenpopulatie in kaart te brengen. Waar het de arbeidsgeschikte groepen betreft lijkt het verstandig uit te gaan van het bestaan van een 'dubbele' arbeidsmarkt per bedrijfstak: een 'primaire' segment van gekwalificeerd personeel in vaste dienst en 'secundaire' segmenten van losse, weinig of ongeschoolde arbeidskrachten.³⁷ Het is daarom goed niet alleen een bedrijfstak uit de registers te selecteren, maar ook de beroepsaanduidingen en de lonen. Zo kan men achterhalen of de secundaire segmenten oververtegenwoordigd zijn in een bedrijfstak of in het totaal van de valide bedeelden. Ook is het mogelijk, in combinatie met eenzelfde benadering van de bevolkingregistraties, de beroepsmobiliteit en de intergenerationele sociale mobiliteit van genoemde groepen te onderzoeken.

De bedeelden- en bedelingsregisters met de daaraan gerelateerde bronnen zijn bruikbaar voor onderzoek naar de omvang en samenstelling van de armenpopulatie. Wat de omvang betreft bieden ze een aanvulling en correctie op de schaarse statistische gegevens uit de eerste helft van de negentiende eeuw en op de soms lastig te interpreteren tellingen uit de daarop volgende statistische periode. In de voorhanden statistieken is vaak niet duidelijk of huishoudens dan wel personen bedoeld worden, of kinderen inbegrepen zijn en of het doorlopend dan wel tijdelijk bedeelden betreft. In al deze gevallen bieden de genoemde registers uitkomst, waar het in Maastricht bedeelden betreft. Daaronder bevinden zich vóór de Armenwet van 1870 ook de bedeelden met domicilie van onderstand elders, waarvan de kosten verhaald konden worden op de gemeente van herkomst. Alleen in de bedeeldenregisters van 1852 komen deze als zodanig voor, zodat voor deze groepen op andere tijdstippen nader onderzoek vereist is in de correspondentie betreffende verhaal van kosten, die zich zowel in de archieven van het Burgerlijk Armbestuur als van het gemeentebestuur kan bevinden.³⁸ Voor elders bedeelde Maastrichtenaren met domicilie te Maastricht geldt hetzelfde. Afhankelijk van de invalshoek (kosten of daadwerkelijke aanwezigheid) kunnen de genoemde groepen bedeelden al of niet mee gerekend worden bij het vaststellen van de totale armenpopulatie. De volkstelling- of bevolkingsregisters, aan de hand

waarvan het percentage bedeelden op de hele bevolking berekend kan worden, kennen echter uitsluitend metterwoon aanwezige personen. Of er sprake is van calculerende armen vóór 1870 en dito armbesturen daarna, kan op basis van vergelijking van het uitkeringsniveau in de oude en nieuwe woonplaats onderzocht worden.³⁹ In de gemeentelijke registers van woonplaatsverandering zijn de migratiebewegingen van de armen, voor zover ze bekend zijn uit de bedeeldenregisters, goed te volgen. Stavenuiter onderzocht op basis van het bevolkingsregister, de adresboeken, kiezerslijsten en bedeelden- en bedelingsregisters, de zelfstandigheid van Amsterdamse ouderen in de tweede helft van de negentiende eeuw.⁴⁰

Om het bedelingsniveau van de armen te reconstrueren moeten allereerst de registers van bedeelden gekoppeld worden aan de nagenoeg volledige series bedelingsregisters van periodieke uitkeringen. De samenstelling van het huishouden en eventuele inkomsten uit arbeid zijn immers van invloed op de hoogte van de uitkering. Ook de bijzondere verstrekkingen en bedeling door kerkelijke of particuliere armbesturen zijn hierop van invloed. Rekening houdend met al deze factoren kan getracht worden de norm te benaderen die de burgerlijke armbesturen hanterden bij het toekennen van een uitkering. Zij wachtten zich er immers voor om deze norm vast te leggen, om zo te voorkomen dat burgers de bedeling als een recht gingen zien. Dat wil niet zeggen dat er geen sprake was van een bedelingspolitiek. Zo besloot het Burgerlijk Armbestuur van Maastricht in 1854 meer bedeling te verschaffen aan minder mensen.⁴¹ Het is daarom zaak bij significante wijzigingen van de uitkeringen de notulen te raadplegen en in de registers te zoeken naar veranderingen in de samenstelling van de groepen met toegang tot de bedeling. Een en ander kan boeiend materiaal opleveren voor de verhouding tussen de bedelings- en de levensstandaard.

NOTEN

- * Met dank aan de heer F.H.M. Roebroeks, medewerker van het Regionaal Historisch Centrum Limburg te Maastricht.
- 1 Voor een toelichting bij de inventarisatie en de bronnen, zie Roebroeks en Luijten, *Inventaris*. Voor een uitgebreide behandeling van de Maastrichtse intra- en extramurale instellingen zie Gales e.a., *Het Burgerlijk Armbestuur*.
 - 2 Wet van 7 frimaire an V (27 november 1796).
 - 3 Het wettelijke en bestuurlijke kader van de armenzorg onder Frans bestuur wordt het meest uitvoerig beschreven in Poulet, *Les Institutions*, 419-449, 914-924. Zie ook Roebroeks en Luijten, *Inventaris*, 7-8 en 12-16.
 - 4 Theunissen, Armoede en armenzorg, 9.
 - 5 *Staatsblad* 1854, nr. 100.
 - 6 Schuwirth, Het Burgerlijk Armbestuur, 14. Theunissen, Armoede en armenzorg, 17.
 - 7 Goedmakers, 'De periode 1854-1912', 105.
 - 8 Maastricht, Regionaal Historisch Centrum Limburg, Archieven burgerlijke instellingen weldadigheid Maastricht, inv. nrs. 29-30. Deze registers zijn gedeeltelijk hergebruikt door het Burgerlijk Armbestuur als registers van bedeeden in brood tijdens de winter van 1816/1817.
 - 9 Ibidem, inv. nr. 127.
 - 10 Ibidem, inv. nr. 4274.
 - 11 Ibidem, inv. nr. 4579.
 - 12 Ibidem, inv. nrs. 4530-4575, Staten van bedeling in brood gedurende de wintermaanden voor de jaren 1816/17, 1822/23-1854/55, met klappers vanaf 1823. Voor de bedelingsregisters in de periode 1803-1815, zie Ibidem, inv. nrs. 130-137, Maand- en kwartaalstaten van vaste gelduitkeringen per parochie, voorgelegd aan het Centraal Bureau.
 - 13 Ibidem, inv. nrs. 4585-4589.
 - 14 Het register met het nummer I werd niet aangetroffen en was waarschijnlijk bestemd voor de categorie elders bedeeden met een domicilie van onderstand in Maastricht. Deze groep is wel geregistreerd in een eenvoudiger register van bedeeden, lopend van 1852-1857, zie Ibidem, inv. nr. 4284.
 - 15 Ibidem, inv. nrs. 4590-4593, registers van tijdelijk bedeeden met gegevens over gezinssamenstelling, vaccinatie en schoolbezoek.

- 16 Ibidem, inv. nrs. 4299-4377, Alfabetische staten van wekelijks ondersteunde personen met opgave van mutaties in het steunbedrag en gegevens betreffende uitbestede personen in diverse gestichten en tehuizen.
- 17 Ibidem, inv. nrs. 4598-4604.
- 18 *Staatsblad* 1912, nr. 165: *Wet van de 27sten april tot Regeling van het Armbestuur*.
- 19 Zie noot 16.
- 20 Maastricht, Regionaal Historisch Centrum Limburg, Archieven burgerlijke instellingen weldadigheid Maastricht, inv. nrs. 4419-4444.
- 21 Ibidem, inv. nrs. 163-168.
- 22 Ibidem, inv. nrs. 4299-4377.
- 23 Ibidem, inv. nrs. 4378-4416.
- 24 Ibidem, inv. nrs. 4275-4280.
- 25 Ibidem, inv. nr. 4588.
- 26 Ibidem, inv. nr. 4284.
- 27 Ibidem, inv. nrs. 164 en 5171-5214.
- 28 De bevolkingsregisters van Maastricht dekken de jaren 1803/1804, 1816, 1820 en 1825-1849. Voor becommentariëring van deze bron zie Knotter en Meijer, 'De gemeentelijke bevolkingsregisters'. Zie ook Schuurman, *Historische demografie*.
- 29 Van Eijl, De Groot en Sanders, 'Armenzorgrapporten als historische bron', 54-76. Zie ook het broncommentaar van Knotter en Kok in deze bundel.
- 30 *Enquete betreffende werking en uitbreiding van de wet van 19 september 1874 (Staatsblad nr. 130) en naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen*. Bundel II (Sneek 1887). *Enquete gehouden door de Staatscommissie benoemd krachtens de wet van 19 januari 1890 (Staatsblad nr. 1), Eerste afdeling: De maatschappelijke toestanden der arbeiders, in verband met zieken-, begrafenis- en andere verzekerings- en onderstandsfondsen, niet aan eenige onderneming of inrichting van nijverheid verbonden, I ('s-Gravenhage z.j.)*.
- 31 Kok, *Levensloop en levenslot*.
- 32 Theunissen, *Armoede en armenzorg*.
- 33 Van Leeuwen en Smits, 'Bedeling en arbeidsmarkt', 432-457.
- 34 Siffels en Van Spijker, 'Haarlemse paupers', 458-493.
- 35 Van Loo, *Armelui*.
- 36 Gales e.a., *Het Burgerlijk Armbestuur*, 265-272.
- 37 Van Leeuwen, *Sociale zorg*, 21-22. Knotter, 'De Amsterdamse bouwnijverheid', 123-154.
- 38 Maastricht, Regionaal Historisch Centrum Limburg, Archieven burgerlijke instellingen weldadigheid Maastricht, inv. nrs. 4378-4416, 4275-4280 en 4588. Zie ook de inventaris in bewerking van de archieven van het gemeentebestuur van Maastricht.

- 39 Van Leeuwen, *Sociale zorg*, 21.
- 40 Stavenuiter, *Verzorgd of zelfstandig*, 170-211.
- 41 Gales e.a., *Het Burgerlijk Armbestuur*, 200.

BIJLAGE

A Vindplaatsen

De bedeelden- en bedelingsregisters maken in principe deel uit van de archieven van de gemeentelijke burgerlijke armbesturen, maar zijn in sommige gemeenten opgenomen in het archief van het gemeentebestuur. In beide gevallen berusten ze in een door het gemeentebestuur aangewezen openbare archiefbewaarplaats. Die bevindt zich bij kleinere gemeenten ter gemeentesecretarie of in een streekarchivariaat, bij grotere in een gemeentearchief of regionaal historisch centrum. Ook de archieven van veel kerkelijke en particuliere armbesturen zijn overgebracht naar openbare archiefbewaarplaatsen, te raadplegen op www.archiefnet.nl. Het is aan te raden niet alleen op het trefwoord 'burgerlijk armbestuur' te zoeken, maar ook op sociale zorg, een rubriek, die zowel bij overheids- als niet-overheidsinstellingen gehanteerd wordt. Bij de instellingen van de overheid kunnen de burgerlijke armbesturen van vóór de Armenwet 1854 onder verschillende benamingen voorkomen, zoals bureau of commissie van weldadigheid, college van regenten over de armen en algemeen armbestuur. In gemeenten die de archieven van het Ancien Régime niet scheiden van de latere, met de Franse Tijd als scharnierpunt, kan het voorkomen dat de oude benaming van de stedelijke instelling voor extramurale armenzorg gehandhaafd wordt voor de eerste helft van de negentiende eeuw. Men dient daarop bedacht te zijn, evenals op het soms abusievelijk indelen van de hier besproken burgerlijke armbesturen onder de niet-overheidsinstellingen.

Een goed hulpmiddel bij het opsporen van lokale armenzorginstellingen biedt de door Kingma vervaardigde database met kerngegevens over deze instellingen in 1899 en 1956, zie www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/Socialezekerheid. De Maastrichtse bedeelden- en bedelingsregisters zijn nog niet digitaal beschikbaar.

No. 100

188/2

Commissie voor Steunverlening aan „Crisis Werklozen”.

Nummer diploma: 50/6

ADRES: Dapperstraat 15

VERLEN ORGANISATIE: Lynx per van het SEDERT 3 Maart 19

Inschrijving: 19 Datum: 19

Afstempeling: 19 Val groep: 19

RAPPORT.

1. Man. Naam: van Bergen Beroep: _____

Voornamen: Wim

Geboren den: 13 Febr. 1956 jaar _____

Hier woonachtig sedert _____ komende _____

van: _____

2. Vrouw. Naam: van der Veld Beroep: _____

Voornamen: Janje Werkzaam bij: _____

Geboren den: 14 Febr. 1956 jaar _____

3. Namen der inwonende kinderen: _____ Geboren _____

_____ ad: _____ Werkgever: _____

Werkloze
verdiens
aan
inkomen

**De persoonsdossiers van de gemeentelijke
armenzorg tot aan de invoering van de
Algemene Bijstandswet (1965)**

A. Knotter en P.Th. Kok

INHOUD

INLEIDING	77
1 HISTORISCHE SITUERING	78
2 ADMINISTRATIEVE ONTSTAANSGESCHIEDENIS	80
3 VISUELE KENNISMAKING	84
4 BRONKRITISCH COMMENTAAR	94
Interpretatie en betrouwbaarheid van de gegevens in de bron	94
Gerelateerde en toetsingsbronnen	95
Mogelijke gebruikswijzen van de bron in historisch onderzoek	96
NOTEN	100
BIJLAGE	101
A Vindplaatsen	101

INLEIDING

De ondersteuningsrapporten en persoonsdossiers van gemeentelijke armenzorginstellingen vormen een zeer concrete bron en laten vaak zowel de cliënt als de hulpverlener in al hun menselijkheid zien. Het is een bron die dicht nadert tot het leven van alle dag. Het aantal dossiers, in Amsterdam bijna anderhalve kilometer planklengte, noopt tot bescheidenheid, terwijl de concreetheid van deze bron juist tot gretigheid verleidt. Daarom is het zaak de planning van het onderzoek naar de persoonsdossiers goed te overdenken omdat anders de kans groot is om in de vaak vuistdikke dossiers te verdwalen. Tot op heden is enkel onderzoek verricht naar de Leeuwarder en Amsterdamse dossiers, vandaar dat de nadruk in de bespreking op deze twee steden ligt.

1 HISTORISCHE SITUERING

De eerste landelijke Armenwet had in de eerste plaats een politieel karakter.¹ Een rapport van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen sprak in 1895 in dit verband van een 'haastig toegeworpen aalmoes aan hen die anders van gebrek zouden omkomen of gevaarlijk zouden worden voor de publieke orde'.² Met de wekelijkse bedeling kon hooguit de huishuur worden betaald; voor de overige kosten van levensonderhoud bleef men op andere inkomstenbronnen aangewezen. Royaler waren de meeste gemeenten in het verstrekken van de geneeskundige en verloskundige armenzorg, die door gemeentebesturen werd gereguleerd en gecontroleerd.

Het zuinige uitgangspunt van de Armenwet werd in 1912 gewijzigd.³ In de nieuwe wet was de ondersteuning niet meer primair door politiezorg gemotiveerd. Daarom werd het begrip 'volstreekte onvermijdelijkheid' geschrapt: meer humanitaire overwegingen kwamen op de voorgrond te staan. Artikel 28 bepaalde dat 'ondersteuning kan worden verleend aan hen, die zich het noodzakelijk levensonderhoud niet kunnen verschaffen.' Het ging hier nadrukkelijk om een plicht voor de plaatselijke overheid om te ondersteunen, niet om een recht van de arme. Dat werd duidelijk tijdens een daarop gerichte interpellatie van de SDAP-er Vliegen. Minister Heemskerk (ARP) stelde letterlijk dat wanneer de arme een recht op ondersteuning kreeg, het hart uit het wetsontwerp zou worden gehaald. In 1963 was de tenor van de bespreking van het ontwerp Algemene Bijstandswet dat de sociale zekerheid hierdoor juist een hart kreeg. Aangezien er geen recht op ondersteuning bestond, kon er ook geen sprake zijn van een beroepsprocedure. De geest van de wet uit 1912 – en dat was ook de strekking van de kamerdiscussie – hield echter in dat indien er sprake was van armoede, de plaatselijke overheid steun moest verlenen. Wat dat betreft had de vraag of er al dan niet een 'recht op ondersteuning' moest komen, geen financiële consequenties voor de aanvrager van ondersteuning. Toch bleek uit de aanvankelijk erg laag blijvende bedelingsbedragen, dat in dit opzicht de praktijk nog naar de wet toe moest groeien.⁴

De nieuw ingestelde plaatselijke Armenraden in de grotere steden waren enerzijds bedoeld als overlegorgaan tussen de vele instellingen op het terrein van de liefdadigheid. Anderzijds kon de Raad zelf ook onderzoek doen en loonopgaven aanvragen bij bedrijven waar ondersteunden hadden gewerkt. Deze gegevens konden dan worden doorgestuurd naar het gemeentelijk armbestuur. Dubbele bedeling (bedeeld te worden door

twee of meer instellingen) was volgens de nieuwe wet niet meer verboden. Veel kwam dit echter niet voor, aangezien de diaconale rol van de kerken in rap tempo in betekenis afnam. Aangezien de particuliere liefdadigheid op het terrein van het verstrekken van ondersteuning nooit erg veel heeft voorgesteld (uitgezonderd dan het Amsterdamse Liefdadigheid naar Vermogen), waren de burgerlijke armbesturen aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog praktisch monopolist geworden.

2 ADMINISTRATIEVE ONTSTAANSGESCHIEDENIS

J.H. Adriani, secretaris van de Utrechtse Armenraad, bracht in 1923 het belang van voorgedrukte formulieren duidelijk onder woorden: 'Zulk een formulier dwingt ons, steeds in een bepaalde lijn te blijven en geen dingen over 't hoofd te zien, die later van belang kunnen blijken. Een formulier dwingt tot nauwkeurigheid; wij worden gedwongen, onze ervaringen schriftelijk weer te geven en ons niet te vergenoegen met eenige onsamenhangende notities. Het formulier moet systeem brengen in ons onderzoek'.⁵

Voor zover we ingelicht zijn over de wijze waarop de persoonsdossiers ontstonden, is duidelijk dat dit per gebied verschilde. Dat kwam omdat noch de Armenwet van 1854, noch die van 1912 het bijhouden van persoonsdossiers voorschreef. Weliswaar vond minister Heemskerk in 1912 dat de hogere ondersteuning die door de nieuwe wet mogelijk werd, verslappend zou kunnen werken op de wil tot werken, de wet echter schreef alleen voor (in art. 21) dat gemeenten de wijze van onderzoek dienden vast te leggen in het reglement op het Burgerlijk Armbestuur. Over de wijze waarop het onderzoek moest worden uitgevoerd zwegen zowel de nieuwe als de oude Armenwet. De vraag hoe de schriftelijke rapportage er uit moest zien, trouwens sowieso of er schriftelijke stukken moesten liggen, kwam in het geheel niet ter sprake.

Dat de wet van 1854 hieromtrent niets bepaalde spreekt grotendeels voor zich. De ondersteuning waren minimaal en mochten alleen 'bij uiterste noodzakelijk' worden verstrekt. Er was daardoor weinig eer (lees: geldelijk voordeel) te behalen aan een nauwkeurig onderzoek, laat staan met een uitvoerige schriftelijke rapportage. Daarnaast maakte de aanwezigheid van een vaste beroepskracht als hoofd van de dagelijkse gang van zaken (directeur, administrateur of secretaris-boekhouder) nadere rapportage overbodig, gezien de kennis die zo iemand had van het wel en wee van vele aanvragers. Dat bleek bijvoorbeeld duidelijk toen in 1892 in Leeuwarden de secretaris-boekhouder een betrekking elders had aanvaard. Hij kende de persoonlijke toestand van de meeste bedeeden persoonlijk, zo meldden de voogden van het Burgerlijk Armbestuur aan B en W. Ten einde in dit gemis te voorzien werden toen in Leeuwarden, als eerste en enige stad in Nederland, een hele schare van in totaal 180 vrijwilligers benoemd om het onderzoek naar de ondersteunden te verrichten.⁶

Tegelijkertijd werd er een formulier ontworpen (of van elders overgenomen) dat door de Leeuwarder vrijwilligers na een onderzoek aan huis

bij de werklozen, moest worden ingevuld. De voogden van het Burgerlijk Armbestuur beslisten dan op basis van de rapporten over de aanvraag. Al snel kwamen de vrijwilligers er achter dat krachtens de Armenwet van 1854 slechts minieme ondersteuning konden worden uitgereikt. Deze gewaarwording verminderde hun enthousiasme aanzienlijk: zij gaven er na een paar jaar de brui aan. Zoals één van hen dat later uitdrukte: 'Wij begonnen als een engel en eindigden als een duivel.' Na 1898 namen beroepsarmbezoekers een steeds groter deel van de aanvragen om ondersteuning voor hun rekening. Het onderzoek werd daardoor grondiger en de rapporten – ook voor de historicus van belang – vollediger.

In kleinere gemeenten zullen de voogden van het armbestuur zelf wel aardig op de hoogte zijn geweest van de omstandigheden van de aanvragers om ondersteuning. De meeste ondersteuning, die tot 1912 per gezin meestal niet boven een gulden per week uitkwamen, werden in Leeuwarden aanvankelijk zonder al te veel onderzoek gegeven. Vooral in de winter was daar het inleveren van een nagenoeg leeg rapport voldoende om de werklozen voor de luttele ondersteuning in aanmerking te laten komen.

De rapporten met aanvragen om ondersteuning werden in Leeuwarden tot 1925 per jaar geordend, dus niet op naam van de aanvrager, zodat er geen dossiervorming plaatsvond. Men gebruikte klappers om eerdere rapporten van een aanvrager op te sporen. Dit is een groot verschil met de situatie in Amsterdam, waar al meteen in 1871 met dossiervorming werd begonnen.

In Amsterdam bleek het al veel eerder noodzakelijk om beroepsarmbezoekers aan te stellen. In 1870 werd het zogenaamde domicilie van onderstand gewijzigd, zodat de armen niet meer in of door hun geboorteplaats, maar door de gemeente waar ze woonachtig waren, moesten worden gesteund. Daardoor werd Amsterdam ook verantwoordelijk voor de ondersteuning van nieuwkomers in de stad. Er volgde daarom een reorganisatie van de sociale zorg met als doel meer centralisatie en een scherper toezicht op de bedeling. Het Burgerlijk Armbestuur werd omgevormd van een advies- in een bestuurscollege en ging bestaan uit de wethouder voor de armenzorg en twintig leden die voor een bepaalde periode werden benoemd. Ook de registratie en controle van de bedelenden werd anders opgezet. Voorheen was deze taak in handen van vijftig buurtcommissarissen, die ook taken hadden op het terrein van de bevolkingsregistratie. In plaats daarvan kwam er een centraal Bureau Armbezoek (ook wel genaamd Bureau Huiszittende Armen) met een hoofd, een chef over het armbezoek, vijf (later meer) armbezoekers en twee schrijvers. De armbezoekers waren belast met de registratie van de aanvragen om bedeling en stelden de rapporten op, beoordeelden de aanvragen tot opname in het Armenhuis, het afgeven van bewijzen van onvermogen, enzovoorts.

Ook in Amsterdam keerde de gemeentelijke armenzorg pas uit na zich zoveel mogelijk te hebben verzekerd dat de aanvrager niet terecht kon bij kerkelijke of bijzondere instellingen van weldadigheid en dan, conform de wet, 'slechts bij volstreckte onvermijdelijkheid'. De onderstand kon bestaan uit geld en/of natura: voedsel, kleding, 'ligging', brandstoffen, geneesmiddelen en heel- en verloskundige hulp. Het maximum werd elk jaar door de gemeenteraad vastgesteld op advies van het Burgerlijk Armbestuur 'naar gelang van het jaargetijde, de sterkte der gezinnen, de leeftijden en de lichaamskrachten', dit alles natuurlijk binnen de enge grenzen van de Armenwet.

De instructie voor de armbezoekers (1871) bepaalde onder meer dat zij zoveel mogelijk uit officiële bescheiden nauwkeurig alle vragen van een daartoe vastgesteld formulier moesten beantwoorden en zonodig aanvullende informatie moesten inwinnen. Zij waren verplicht de formulieren zo volledig mogelijk in te vullen en te ondertekenen. De armbezoekers stelden bij elk bezoek aan een aanvrager een uitgebreid rapport op. Zo ontstonden dossiers van iedere aanvrager, of zijn of haar aanvraag nu werd gehonoreerd of niet. In Amsterdam zijn vrijwel alle dossiers die sinds 1871 zijn aangelegd, bewaard gebleven.

Vanaf 1914 behoorde ook de ondersteuning van werklozen tot de hoofdtaken van het Bureau Maatschappelijke Steun. Deze ondersteuning kende twee varianten: die aan 'uitgetrokken' vakverenigingsleden en die rechtstreeks als armenbedeling. De term 'uitgetrokken' duidt op het feit dat het leden van werklozenkassen betrof. Deze vrijwillige werkloosheidsverzekeringen boden (net als de WW tegenwoordig) slechts gedurende een bepaalde periode recht op een uitkering. Daarna zouden de verzekerden in principe moeten aankloppen bij een van de instellingen op het gebied van de armenzorg. Vaak echter vond men dat het lidmaatschap van een werkloosheidsfonds beloond moest worden en probeerde men de 'uitgetrokken' leden buiten de reguliere armenzorg te houden. Voor deze 'uitgetrokken' werklozen waren in Amsterdam na de Eerste Wereldoorlog plaatselijke commissies actief: Commissies voor steunverlening aan 'uitgetrokken' havenarbeiders, sigarenmakers en dergelijke. Later werd dit één commissie: de Commissie voor steunverlening aan crisiswerklozen. Deze ondersteuning vond plaats door het Bureau Maatschappelijke Steun en de dossiers van de via deze commissies gesteunde werklozen bevinden zich tussen de overige van het Bureau. Daarnaast viel een ongeveer even grote groep werklozen rechtstreeks onder de armenzorg. Uit de jaarverslagen van het Bureau blijkt dat het aandeel werklozen onder de ondersteunden gedurende de Eerste Wereldoorlog begon te groeien en in de jaren 1920 en 1930 ongeveer de helft van het totale aantal uitmaakte. Na de Tweede Wereldoorlog daalde het aandeel tot ongeveer een vijfde. In de tweede helft van de jaren 1950 en gedu-

rende de jaren 1960 wordt het – als gevolg van de pas in werking getreden Werkloosheidswet - verwaarloosbaar klein. Doordat al deze verschillende groepen ondersteund werden, ontstonden diverse dossierseries, naast die van de reguliere armenzorg.

De gemeenten elders in het land kenden eigen organisaties en regelingen, maar in principe zijn overal armbezoekers aan het werk geweest, die hun bevindingen vastlegden op formulieren en dossiers van de ondersteunden aanlegden. Onbekend is of de liniatuur van de ondersteuningsrapporten eigen ontwerp was, of ontleend aan bijvoorbeeld de praktijk in het Duitse Elberfeld, waar al vanaf 1854 door vrijwilligers grondig onderzoek naar de materiële positie van ondersteunden werd gedaan en uitvoerige rapportage plaats vond. In Wuppertal-Elberfeld zijn echter de rapporten van na 1854 niet bewaard gebleven, zodat vergelijking met de Nederlandse formulieren uitgesloten is.

Hoewel de persoonsdossiers volgens de geldende vernietigingslijsten vernietigd hadden kunnen worden, zijn zij in verschillende gemeentearchieven bewaard gebleven. Een lijst met archiefdiensten waar deze dossiers nog berusten is opgenomen in bijlage A. Voor raadpleging van deze dossiers geldt vanwege het persoonlijk karakter een openbaarheidsbeperking van honderd jaar en zal dus vaak aan B en W toestemming gevraagd moeten worden.

3 VISUELE KENNISMAKING

In zijn al eerder aangehaalde *Voorlezingen* geeft Adriani een duidelijke karakteristiek van wat volgens hem goede rapportage moest zijn: 'Het mag geenszins een opsomming van feiten zijn, maar alles moet samenhangen; een levend beeld moet worden gegeven, dat tot ons spreekt, belangstelling inboezemt, een perspectief opent. Duidelijk moet uitkomen, welke hulp hier nodig is. In verreweg de meeste gevallen verdient het aanbeveling aan het rapport den vorm te geven van een geschiedverhaal: de levensloop van den man en de vrouw met de gebeurtenissen die invloed hadden op den tegenwoordigen toestand en den achtergrond daarvan vormden'.⁷ Doordat de diverse rapporten over één en hetzelfde gezin bij elkaar werden gehouden, ontstond bij langdurige ondersteuning een boek op zich.

De hier afgedrukte voorbeelden zijn ontleend aan dossiers uit het archief van de hierboven al genoemde voorgangers van de Amsterdamse Sociale Dienst. Dit archief wordt integraal bewaard bij het Gemeente-archief Amsterdam. Het bevat de dossiers van de ondersteunden vanaf 1870 tot aan de invoering van de Algemene Bijstandswet in 1965 in een doorlopende nummering. De doorlopend genummerde dossiers vormen verreweg het grootste gedeelte van dit archief (1380 meter). De dossiernummers werden per persoon of huishouden toegekend bij het eerste contact met de armbezoeker. Elke nieuwe aanvraag werd op dit oude nummer opgeborgen. Een dossier kan dus stukken bevatten uit een reeks van jaren. Daarnaast bevat het archief nog enkele aparte series dossiers van 'uitgetrokken' werkloze vakverenigingsleden (1921-1926) en enkele kaartsystemen betreffende tewerkstelling in Duitsland (1940-1945). Van groot belang is het centrale kaartregister, een index bestaande uit smalle kaartjes op naam van het gezinshoofd met vermelding van geboortedatum en eventuele echtgenote. De kaartenbakken nemen in totaal 21 meter planklengte in beslag.

De dossiers zelf bestaan uit één of meer rapporten op formulieren, bestaande uit een voorblad met allerlei gegevens over de aanvrager, zijn of haar gezinsleden, beroep, inkomen en dergelijke, en uit vervolgrapportages waarin de armbezoekers naar aanleiding van hun maandelijks bezoek aantekenden hoe de situatie van de gesteunden was en of zij nog voor steun in aanmerking kwamen. Vaak zijn er bijlagen toegevoegd, bestaande uit bewijzen van inschrijving, nota's, werkgeversverklaringen, notities en brieven van gesteunden. De rapporten bevatten onder meer de volgende informatie:

- de personalia van man, vrouw, inwonende kinderen en onderhoudsplichtige familieleden;
- het beroep, de werkgever en het laatstgenoten loon van man, vrouw en inwonende kinderen, vaak ook van elders wonende familieleden;
- het arbeidsverleden, in het bijzonder van de man;
- de toekenning en periodieke verlenging van de steun en de hoogte van het steunbedrag.

In de dossiers blijkt telkens concreet dat de steunverlening diende om verlies van inkomsten van allerlei aard op te vangen. Veelal kan men de bedelingsgeschiedenis van een gezin gedurende een reeks van jaren volgen.

Hierbij zijn enkele stukken afgebeeld uit twee betrekkelijk willekeurige dossiers, namelijk die van Arie Zwerus van B. (geboren in 1875, overleden in 1960) en zijn gelijknamige zoon (geboren in 1899, overleden in 1962). Het dossier van Arie Zwerus sr. onder nummer 18.812 bestaat uit de volgende onderdelen:⁸

- een rapport van het Burgerlijk Armbestuur afd. Huiszittende Armen uit 1907 (zie afbeelding 1a en 1b);
- een rapport van de Cie. voor Steunverlening aan Crisis Werkloozen, met verslagen van maandelijkse huisbezoeken in de periode tussen februari 1932 en maart 1933 (zie afbeelding 2);
- een rapport van dezelfde commissie over de periode april 1933 tot februari 1934, overgaand in maandelijkse rapporten van het Bureau Maatschappelijke Steun over de periode mei 1934 tot oktober 1936;
- rapporten van Maatschappelijke Steun over de periode maart 1937 tot in 1947 en van de Gemeentelijke Dienst voor Sociale Zaken over 1958 en volgende jaren in verband met rusthuisopname tot de overlijdensdatum 28-12-1962;
- losse bijlagen (aanvragen, aantekeningen, brieven, kwitanties).

Uit dit dossier blijkt onder meer dat Arie Zwerus sr. na de spoorwegstaking van 1903 ontslagen werd als kraandraaijer aan de Handelskade. Daarna werkte hij als metaalarbeider (klinker) bij Figeo in Haarlem en vervolgens als los havenarbeider. Zijn vrouw werkte in 1907 als werkster. Tot mei 1930 was de man aangesloten bij de Haven Arbeids Reserve. Tussen mei 1930 en september 1931 werkte hij bij Werkspoor in Utrecht. Na zijn ontslag komt hij niet meer aan het werk (hij is dan 56 jaar oud) en blijft hij bedeed tot 1947. Daarna zijn er diverse uitkeringen en 'redde men zich met hulp van de kinderen'. In 1958 volgt opname in een rusthuis, waar hij op 28 december 1962 overlijdt.

Het dossier van Arie Zwerus jr. onder nummer 76.192 bestaat uit de volgende onderdelen:

- een rapport van het Burgerlijk Armbestuur afd. Huiszittende Armen met maandelijkse vervolgrapportages in de periode januari 1926 tot januari 1929 (zie afbeelding 3);
- een rapport van Bureau Maatschappelijke Steun met maandelijkse rapportages over de periode maart tot november 1929 en februari 1933;
- rapporten van de Cie. voor Steunverlening aan Crisis Werklozen met maandelijkse verslagen van huisbezoeken in de periode augustus 1931 tot november 1933, overgaand in rapporten van Maatschappelijke Steun over de periode november 1934 tot december 1938;
- rapporten van de Gemeentelijke Dienst voor Sociale Zaken over de periode maart 1952 tot oktober 1958 (zie afbeelding 4);
- idem betreffende zijn vrouw over de periode januari 1963 tot februari 1965;
- losse bijlagen.

Arie Zwerus jr. was sinds ca. 1920 stoker bij de KNSM tot hij in 1926 wegens een maagkwaal werd afgekeurd voor de vaart. Daarna volgde een lange reeks betrekkingen, afgewisseld met werkloosheid en ziekteperiodes, gedurende welke hij ondersteuning genoot. In 1929 komt hij in de metaalindustrie terecht, eerst bij de Haarlemsche Scheepsbouw Mij, later als ketelmaker bij de NDM en Werkspoor. In de jaren 1940 en 1950 werkte hij nog als stoker bij de Fosfaatfabrieken en op zee. Na een ongeval en een tbc-kuur werkt hij tot 1962 als magazijnbediende. Hij overlijdt op 24 november 1962.

Afbeeldingen:

1a en 1b, pagina's 83-84

Rapport van het Burgerlijk Armbestuur, 1907.

2, pagina 85

Rapport van de Commissie voor Steunverlening aan Crisiswerklozen, 1932/33.

3, pagina's 86-87

Rapport van het Burgerlijk Armbestuur afd. Huiszittende Armen, 1926/29.

4, pagina's 88-89

Rapport van de Gemeentelijke Dienst voor Sociale Zaken, 1952/58.

Bijlage 3. Kopieën uit de dossiers van Arie Zwerus van Bergen sr. (1875-1960) en jr. (1899-1962) (Dossiernrs. 18.812 En 76.192)

Model No. 1
 Aanvraag No. 6 AMSTERDAM. *De Buitenvoortse wijk*
 Burgerlijk Ambestuur, afd. Huiszittende Armen, Weduwenhof en Armenhuis.
 Bedeelinglijst No. 3327
 Stamboeknummer 10012
 18812
 Woonplaats *17e 25 Dappeldreef*
 Register Geneeskundige hulp
 No. /
 RAPPORT VOOR GEHUWDEN.
 Aanvraag om *Industans*

1. **Man**
 Naam *Hanus van Bergen*
 Voornamen *Arie, Zwerus*
 Wanneer en waar geboren *10.2.75. Rotterdam 32*
 Naam Vader *Arie Johannes*
 Moeder *Anna Maria van der Meulen*
 Lichaamsgebreken *volgens eigen zeggen*
 Beroep, werkgevers enz. *Los. werkmans, thans sedert 26 November j.l. opperwasmans in het O.L. v. Gasthuis.*
 Winkelijke inkomsten van geld

2. **Vrouw**
 Naam *Wander Tegb.*
 Voornamen *Jansje*
 Wanneer en waar geboren *14.7.78. Rotterdam* oud 29 j.
 Naam Vader *Peter*
 Moeder *Barbara van der Meulen*
 Lichaamsgebreken *zonder*
 Beroep, werkgevers enz. *Werkte een dag per week bij C.J. Heijlager, Pieten Vlamingstraat n. 17. Verdienste volgens wife mate 1/- per week*

3. Wanneer en waar gehuwd *15-1-99* *15-1-99* *15-1-99* *15-1-99* *15-1-99*
 4. Kerkgenootschap } man *nl.* bedoeld }
 } vrouw *nl.* gemiddeld id.

5. Namen der inwonende kinderen:

Namen	Aantal	Geboren	Leef-tijd	Kerk	Geraas-neerd	Schooltoez.
<i>Johannes</i>	<i>1</i>	<i>21.9.97</i>	<i>9</i>	<i>nl.</i>	<i>1/1</i>	<i>De drie oudste kinderen worden O.L. scholen, bewaren volgen. Zwerus is aangezigt schoolvoeding te zijn</i>
<i>Arie Zwerus</i>	<i>1</i>	<i>20.4.99</i>	<i>8</i>	<i>"</i>	<i>"</i>	
<i>Anna Maria</i>	<i>1</i>	<i>17.5.01</i>	<i>7</i>	<i>"</i>	<i>"</i>	
<i>Jansje</i>	<i>1</i>	<i>9.1.03</i>	<i>4</i>	<i>"</i>	<i>"</i>	

6. Beroep en vertiensten der inwonende kinderen:

7. Andere inkomsten: *Uitkering van de Rijksverzekeringbank 1.11 per week*

8. Omgeving *gering* Huur *12.60* Huurschuld *4.00* Beleend *Stadsbank* Part. *8.60* TOTAAL *12.11*

9. Heeft het gezin ook betrekkingen die voorten de wet omtrent en ook in staat zijn voor het onderhoud geheel of gedeeltelijk te zorgen of zijn er andere families die steunen of kunnen steunen? Zoo ja, welke zijn de namen en graden van bloedverwantschap.

Zijne ouders zijne overleden
Zijne ouders, hnd thuis Tollensstraat 105, Tel. A. Beland nr 2294... de man
is grondwelder, dieve overduidelijk geringe verdiensten, de dochter is degenent-bode, die gere-
is. Het hew bedeld met 2- per maand
lenige kinderen 7 verten van wees zijden, gehuwd, weelken gereverd, welke niet
noemenswaardig kunnen steunen

10. Wat is U bekend van het tegenwoordig gebrag van dit gezin, wat van de vroegere levenswijze?

De man was vroeger handdraaier bij de Handelskade, maar werd in 1903
na staking ontslagen. Daarna is wellet hij eenigen tijd bij de firma Gode-
Fijze te Haren. Na een bedrijfsongeval, waarbij een deure wettigkeld werd
ontvoerd bij een uithuring van den Spaarverzekeringbank van 18% rent per weekdag.
In het laatste jaar heeft hij veelal werk als los bootwelder, maar
had voorovere uit informatie in de omgeving na te gaan is, geringe
verdiensten en was ook voor zijn openemng in het gasthuis reeds thuis
zeikel. De vrouw is des vridags als weelken in het cafe van C. J. Thuytger
Pita Klommgstraet 11 1/2. Waer te volgens informatie 11- verdient
Inkrent haar vridag wordt. Waer te raden gebragmeerd.

11. Zoo dit gezin niet door een Kerkelijke Gemeente ondersteund wordt, wat is daarvan de reden?

Geen lidmaats

12. Wat is Uw oordeel omtrent de aanvrage? Wat kunt ge ter juiste beoordeeling nog mededeelen?

Oftewoon de vrouw wel meer weelkenen zal kennen zeiken, is
m.v. hant wel eenige keis deez zijds gewendheit, in verband met
de gasthuis vryleging van den man. Geurende ten tijt dat de man
zeikel thuis was, waer verduidelijk geuren dedend en ontstane vrede hant
zeikel

13. Genoot dit gezin vroeger reeds ondersteuning? *Nimmer iets gevraagd tegensta*

Opgedragen aan wijk

Bekend onder N^o.

Aldus opgemaakt na mijn bezoek en onderzoek:

Nagezien en met de bescheiden accoord beronden

AMSTERDAM, 4 December 1907
J. W. Klever
onderzoeker.

J. J. Oort
Chef van de Inschrijving en het Armbezoek

Desluit van de Commissie

M.B. 5 h 3, hnd
12. 25 tot 29 Januari 1907

typhen med lang
u - f 2.25 - 29/10
M.B. 5 h 3

AMSTERDAM, 5^e Decemba 1907

De vrouw arm groep of ten pleen
om mee werking te geke

Model No. 1
 1205
 AANVRAG N° 1205
 AMSTERDAM, 14 JAN. 1920

BOSS.
 Burgerlijk Armbestuur, Afd. Huiszittende Armen, Weduwenhof en Armenhuizen.

groep 1/3 1ste N° 754
 Reg. Gen. hulp N^o _____
 Bedelingslijst N^o _____
 Stamboeknummer 76192

RAPPORT voor GEHUWDEN
 Woonplaats: *Paranetlimstraat 42 Dapperstraat 15 III*

Vraagt: **ONDERSTAND**

Man. Naam *van Bergen*
 Voornamen *Arie Lubrus*
 Geboren *24/9 99* te *Amsterdam* oud *6* j.
 Overleden _____ te _____ au _____
 Lichaamsgebreken *geen*
 Vroeger gehuwd met _____

Tegenwoordig beroep, werkgevers.
Lijker bij Tenius' de Kon. Ned. Kroonpost afdeeling. Nijmegen alle gun. vandenwater

Welk vak geleerd? *al touw*
 Organisatie? _____
 Welk beroep vroeger geregeld uitgeoefend? _____

Wekelijksche inkomsten aan geld _____

Vrouw. Naam *Hof*
 Voornamen *Emma*
 Geboren *10/2 99* te *Amsterdam* oud *26* j.
 Overleden _____ te _____ au _____
 Lichaamsgebreken *geen*
 Vroeger gehuwd met *P. J. Marschanden*

Tegenwoordig beroep, werkgevers.
Wander

Welk vak geleerd? _____
 Organisatie? _____
 Welk beroep vroeger geregeld uitgeoefend? _____

Gehuwd *24/2 1916* te *Amsterdam* au _____ Hier gevestigd sedert *altijd* Komende van _____
 Wanneer vroeger hier gewoond? _____

Kerkgemeenschap { man *geen* bedield _____
 vrouw *ev. l.* _____
 Indien niet bedield, waarom niet? _____
 Indien geen candidaat Oude mannen-(vrouwen)huis, waarom niet? _____
 Bedeeling van Liefdadigheid Naar Vermogen? _____

Namen der inwonende kinderen :	Aantal	Geboren :	Leef-tijd :	Kerk :	Gevacc-neerd :	Schoolb.
<i>Marschanden Frederik Willem</i>	1	<i>17/2 22</i>	<i>5 1/2</i>	—	—	—
<i>Hof Janje</i>	1	<i>14/6 24</i>	<i>1 1/2</i>	—	—	—

3/19 24

Verlaat een der kinderen spoedig de school? wie? _____ wanneer? _____
 Beroepskeuze? _____ Verder onderwijs? _____
 Beroep en verdiensten der inwonende kinderen: _____

Inwonend : Familie _____ Vreemde Commensaals _____
 Andere inkomsten _____

Huur *4.20* Huurschuld _____ Onderhuur _____
 Omgeving *gring*

Hofje	Inricht.	Gesticht	Woonsch.	Logemt.
—	—	—	—	—

TOTAAL _____

Gemeentelijke Dienst voor Sociale Zaken

Nr 76.192

Woonplaats Datum 25 maart 1952
1 Dapperstraat 16
2
3
4
5
6

Afdeling M.B.

Wijk N.V.V. A.P.O.

Organisatie (N.V.V.) Alg. Ned. Brakke Bond Lid sedert 0/6 '53 No. 56987

Inschrijving Gewestelijk Arbeidsbureau: Groep No.

1. MAN
Naam van Bergezen
Voornamen Arie Kwerus
Geboren 20-4-99 te A'dam oud 52 j.
Overleden 24/11/51 te A'dam
Beroep slager
Welk vak geleerd? hekelmaker
Kerkgenootschap N.K.G.K.
Lichaamsgebreken t.b.c. Kaart 128261
Weduwnaar van E. Hof-dijk 45 conu. 17/51
Geschieden vrom eischer

2. VROUW
Naam Glanzen
Voornamen Johanna Wilhelmina
Geboren 16-1-00 te A'dam oud 52 j.
Overleden te
Beroep koster
Welk vak geleerd? geen
Kerkgenootschap N.K.G.K.
Lichaamsgebreken buik- en maagpijn
Weduwnaar van J.H. de Maasland 0/1-46 vrom eischer
Geschieden vrom eischer

Table with 7 columns: Namen der inwonende kinderen, Geboren, Oud, Kerkgenootschap, Schoolbezek, Schoolvoeding, Beroep en organisatie. Includes handwritten notes like 'Widmevrouw' and 'maatschap'.

4. Inwonende familie vrom, Samenwonend met vrom
Vreemde commensals
5. Verzekeringen: Invaliditeitswet, Ouderdomswet, Ziektefonds, Ongevallenwet, Andere fondsen

6. Naam aanvrager (werkloze) a.s.b. geb. 20-4-1999

7. Huisvesting, Achtergrond der armlastigheid, Onmiddellijke aanleiding. Includes sections for 'In gezin' and 'Vader of kostwinner'.

Verlijd A

K 50

8. Onderhoudsplichtige familieleden of andere familieleden, die steunen of kunnen steunen.
Is aan hen door de behoeftige om hulp gevraagd?

Wat zijn hun huiselijke omstandigheden?

1 Ouders de man, A. K. v. Bergen, m.v. van K. Dapperstraat 25
Gemeentl. N.O.V. + g.m. pensioen

2 Helloway de vrouw was gebr. van J. Flaman (weel.) is getrouwt met
J. de Wit, thans hielden woont
Adriaan de Wit - de Kruiser 79 jaar, alleen.
Wagenaarsstraat 93 Gemeentl. Nov. + steun.

3 Besch. vrouw L. Hof nadere gegevens onbekend.
uit dit huw. geen kinderen geboren, of naam
wel of doortellen (vrouwen)

4 Besch. vrouw J. H. de Wouda is getrouwt, Wagenaarsstraat
uit dit huw. geen kinderen geboren.

5 Besch. man H. Kool is getrouwt, Kleine Meerst. 11.
6 Besch. vrouw H. Kool is getrouwt, m.v. 3K. Couradstraat 12.
man werkzaam bij Blaauwvis.

V. RAPPORT omtrent gedrag, levenswijze, werkzaamheden enz. van aanvrager en zijn gezinsleden.

De man werkte vroeger als sloker bij de Kuisen lot 1925; gevoel daarna ziekten
geld, had maagprobleem, lot 13 jan '26. Gevoel vrom 21/1 '26 stem en gevoel U. W.
werkte in 1929 enige tijd bij U. Valan, Kerkdijk. Van 31/1 '30 - 1/8 '31 bij het
bij als hedeelmaker, gevoel daarna crisistiem lot 21/1 '31. Van toen, caft
m. 25p hante over, Bonnelius 46. Op 12/2 '31 is hij er uitgetrokken, daar de man
het niet vol kon houden. Hij 24/2 '31 weer crisistiem. Pas later aan het
werd bij werkspon lot 21/3 '34 en gevoel in werld. werken stem, en ook
na de R. U. 21/6 '34. Van 1/6 '36 - 1/7 '36 werd de man om maagoperatie verpleeft
in het B.P. Van 1/11 - 29/11 '36 werkte de man in U.C. Prochplein, werd ziek.
gevoel ziekengeld. Van 29/2 - 21/3 '37 verpleeft in U.P. overging maagoperatie.
Per 1/5 '37 werd ziekengeld with. beëindigt, gevoel daarna weer crisistiem
Van 21/6 '37 - 7/10 '37 werkte hij als hedeelmaker bij Werkspon, werd wijns werkspon
austappen; kreeg ing 1/11 '37 crisistiem Van 1/11 '37 - 1/5 '38 werkte de man bij Werkspon
Van 10/6 '38 - 29/9 '38 bij het. Doh bij als hedeelmaker. Hij 9/11 '38 weer crisistiem.
In 1939 bij Werkspon als sloker lot 1943. Was inmiddels van 25p
vroem weggegaan, omrd huwelijksverpanding niet goed meer was.
Van 1943 lot 23 dec '45 die. werdy heder verriekt bij U. Schild,
bedubbend 114. Drama gewerkt als sloker bij de dames Superfont,
faalfab. lot 1/3/47. Hiems rich gevoelen (long) en gevoel ziekengeld
with. lot half jan '48, waarna de man als sloker ging van de
Kuisen op de Odeseus, later op andere totes lot 30 maart '51
weer ziek, gevoel ziekengeldwith. In mei '51 werd man doorge-
licht, waarty bleef, dat hij hte. patiënt was. Ziekengeld werd na
het half jaar don de Kuisen dubbelact lot 30/6 '51. De man

10. Is opheffing in de zin van art. 29 1e lid, Armenwet hier mogelijk? kreeg ing. 1/9 '57 Gew. reule
en wel f 165.84 p.j. + loedopen of f 12.32 p.m + f 17.97 weel + f 40.20 p.5

11. Dezerzijds genoten verstrekingen gedurende het laatste jaar met vermelding van datum, bedrag en aard der verstreking.
Totale f 72.54 p.m. Dit bedrag moed van de Kuisen terugbetaald worden
lot eind maart '52. De man werd verpleeft van 1/11 '57 - 1/4 '58 in de
weestverpleef, daarna thuis en Van 7/11 '57 - 6/2 '58 in San. Deanevuel
Verst. van de heer G.P.C. v. d. f 37.5 p.m

4 BRONKRITISCH COMMENTAAR

Interpretatie en betrouwbaarheid van de gegevens in de bron

Wie wel eens aan de verkeerde kant van het loket van de sociale zekerheid heeft gestaan, weet dat de uit de ontmoeting voortkomende rapportage niet steeds volkomen betrouwbaar is. Dat geldt nu, maar nog veel meer voor de het eind van de negentiende eeuw en de eerste helft van de twintigste eeuw. Pas langzamerhand deed de beroepshouding zijn intrede en beperkten de ambtenaren zich tot een zo objectief mogelijke invulling van de rapporten. De oordelen over het gezin en de huishouding zoals we die in de oudere rapporten tegenkomen verdwijnen dan uit beeld. Tussen de regels door zijn er voldoende vraagtekens te stellen, nog afgezien van de constatering van Smissaert dat er in het Amsterdam van 1890 slechts acht (in 1871 vijf) armbezoekers in dienst van het Burgerlijk Armbestuur waren, die de bijna 12.000 jaarlijkse aanvragen slechts oppervlakkig konden onderzoeken.⁹

De onderzoeker dient zich er van bewust te zijn dat hij bij bestudering van de persoonsdossiers maar één kant van de zaak te horen (lezen) krijgt. Wat zou bijvoorbeeld de armbezoeker uit New York, die omstreeks 1900 de ouders van de Amerikaanse auteur Michael Gold (op verzoek van anderen) bezocht, hebben genoteerd in zijn rapport? Nadat de armbezoeker Golds moeder had overvallen met een waslijst van vragen, kwam Golds vader woedend binnen: 'Wilt u maar zorgen, dat u onmiddellijk dit huis verlaat, meneer! U hebt hier niets te maken. We zijn wel arm, maar dit geeft u nog niet het recht om ons te beledigen'.¹⁰ De opstelling van de ambtenaar was niet alleen erg bepalend voor de reacties die zijn verschijning in de gezinnen opriep, maar ook voor de betrouwbaarheid van zijn rapporten. Zo mat de Arnhemse armbezoeker Willemsen de ondeugden van de door hem bezochte armen breed uit. Allereerst konden de armen erg goed liegen: 'Neen maar, het einde is er van weg!', en verder heerste er volgens hem algemeen een gebrek aan overleg binnen de huishoudens waardoor de ondersteunden nooit voldoende hadden aan het hen verstrekte geld.¹¹ Hij was natuurlijk niet de enige die zo dacht: dergelijke '*culture of poverty*'-achtige oordelen bestonden al veel langer. Het spreekt daarom voor zich dat de rapporten kritisch bekeken moeten worden.

Overigens lijken de ondersteuningsrapporten door de Amsterdamse armbezoekers objectiever opgesteld dan door hun Leeuwarder ambt- en tijdgenoten. Beperkten de Amsterdammers zich vaak tot vermelding van het arbeidsverleden van de steunvragers (zie de voorbeelden in 'visuele kennismaking'), de Leeuwarder armbezoekers lieten de subjectieve in-

druk en toevallige waarnemingen met betrekking tot het ondersteuning aanvragende gezin wel eens prevaleren. De lange traditie van de Amsterdammers (waar immers al sinds 1871 armbezoekers aan het werk waren) zal al snel tot een meer professionele benadering hebben geleid. Wel zal de vraag naar het 'tegenwoordig gedrag' van het gezin, die ook in de Amsterdamse rapporten ter beantwoording aan de armbezoekers werd gesteld, subjectieve oordelen hebben uitgelokt.

Tot slot moet worden bedacht dat er nog maar heel weinig onderzoek naar vooral de dossiers en de wijze van dossiervorming is gedaan. Bekend is bijvoorbeeld niet wat er eigenlijk was geschoond als de dossiers van de sociale dienst werden overgenomen.

Gerelateerde en toetsingsbronnen

Iedere plaats had zijn eigen benamingen voor de diverse groepen ondersteunden. Het is daarom verstandig om snel een goed overzicht van de werking van de plaatselijke armenzorg en van het burgerlijk armbestuur te krijgen. Dat is mogelijk door raadpleging van de meestal tot 1940 (al dan niet in druk) verschenen gemeenteverslagen, waarin als bijlage ook de jaarverslagen van de diverse gemeentelijke armenzorginstellingen werden opgenomen. Na 1945 werden de instellingsverslagen meestal afzonderlijk gepubliceerd.

Voor systematisch onderzoek zijn klappers en bedelingsregisters belangrijk om ingang tot de dossiers te krijgen. Niet altijd staat op de rapporten aangegeven voor hoelang de steun is verleend. Vaak zijn er uitdelingsstaten bewaard, zodat nagegaan kan worden hoe lang een gezin ondersteuning kreeg, op grond van één en hetzelfde rapport.

Veel archieven en historische centra zullen hun geluidsarchief intussen in ieder geval deels op orde hebben. De interviews met arme stads- en dorpsgenoten kunnen als aanvulling maar ook als correctie op de informatie uit de dossiers dienen, omdat bijvoorbeeld werkloosheid vanuit een ander, vaak tegengesteld standpunt beleefd en beschreven wordt. Niet vergeten moet worden dat er in geval van de persoonsdossiers sprake is van minstens twee groepen, met vaak tegengestelde belangen. De dossiers zijn geschreven vanuit het oogpunt van de beslissende instantie en het is daarom zaak ook het standpunt van de andere partij te leren kennen. Vandaar dat in de literatuurlijst enkele bundels met autobiografische verhalen van de (ondersteunde) werklozen en arbeiders zijn opgenomen.

De armbezoekers controleerden de door de aanvragers opgegeven data meestal meteen in het bevolkingsregister. De vrijwilligers in Leeuwarden deden dat niet zodat het bevolkingsregister alsnog door de on-

derzoeker zelf geraadpleegd zal moeten worden. Daarnaast kan een terloopse, steekproefsgewijze controle van de gegevens zoals die door de beroepsarmbezoekers worden weergegeven, geen kwaad.¹²

Om volledige informatie over schoolverzuim en criminaliteit te krijgen is het archief van het kantongerecht de aangewezen bron. Daarnaast geven de plaatselijke commissies van toezicht op het lager onderwijs en tot wering van schoolverzuim vaak adequatere informatie over schoolverzuim dan de persoonsdossiers.

Mogelijke gebruikswijzen van de bron in historisch onderzoek

De armenzorgdossiers worden in toenemende mate gebruikt voor systematisch sociaal-historisch micro-onderzoek naar de levensloop, de mentaliteit en van de inkomensverhoudingen in gezinnen die behoorden tot de lagere inkomensgroepen. Zij maken het mogelijk gedragspatronen te achterhalen die voor deze groepen wel worden aangeduid met het begrip 'overlevingsstrategie'.¹³ De toekenning van een vast nummer per uitkeringseenheid, waardoor de gegevens telkens per gezin gedurende een langere periode beschikbaar zijn en de frequentie van de rapportages die elke verandering registreren, maken het mogelijk herhaalbare, te kwantificeren informatie uit de dossiers te verzamelen en daarmee statistisch geldige uitspraken te doen. Daarbij moet echter worden opgemerkt dat de gegevens uit de dossiers niet altijd volledig of ononderbroken beschikbaar zijn. Vaak is daarvoor aanvullend onderzoek nodig in andere bronnen, met name in de bedelingsregisters en bevolkingsadministraties. Het gebruik van de armenzorgrapporten is toegelicht in een handleiding van Van Eijl c.a.¹⁴

Door de combinatie van homogeniteit van de geregistreerde gegevens op voorgedrukte formulieren en het verhalende element van de beschrijvingen van de armbezoekers laten dit soort systematische analyses zich goed combineren met de reconstructie van individuele levensverhalen.¹⁵ In die zin is dit ook een interessante bron voor biografisch en prosopografisch onderzoek naar de handel en wandel van individuen die ooit in hun leven in inkomensnood verkeerden. Omdat de steunverlening bij het ontbreken van een vangnet van sociale verzekeringen om zeer uiteenlopende redenen geschiedde, hebben de dossiers niet alleen betrekking op een specifieke groep 'armen', maar op het zeer omvangrijke deel van de arbeidersbevolking voor wie het loon ontoereikend is om zelfstandig te voorzien in diverse inkomensrisico's door bijvoorbeeld ziekte, arbeidsongeschiktheid, het wegvallen van de kostwinner of werkloosheid. Dit geldt in het bijzonder voor de periode van massawerkloosheid in het Interbellum.

Omdat de uitkeringsinstanties bij uitstek belang hadden bij een nauwkeurig beeld van de inkomenssituatie van de aanvragers, zijn de gegevens in de dossiers over allerlei aspecten van het gezinsleven, over het beroepsleven van de gezinsleden en de inkomenssituatie van het gezin zeer gedetailleerd. In de dossiers werd aangegetekend in welke maanden onderstand werd aangevraagd en genoten, en voor welke bedragen; wat het arbeidsverleden van het gezinshoofd was, alsmede zijn verdiensten; wat de andere gezinsleden (vrouwen en inwonende kinderen) verdienen; wat elders wonende familieleden (ouders, broers en zusters, uitwonende kinderen) bijdroegen aan het levensonderhoud van het gezin; welke andere inkomstenbronnen er waren, zoals invaliditeits- en ouderdomsrente, onderhuur en beleningen.

Alle aanvragen werden nauwkeurig onderzocht door de armbezoekers, die maandelijks rapporteerden over de situatie van de ondersteunden om te bepalen of zij nog voor steun in aanmerking kwamen. De controle van de armbezoeker was erop gericht steunfraude zoveel mogelijk te bestrijden en te voorkomen. Daartoe werden de opgegeven verdiensten gecheckt bij de werkgever en (hier zal de inhoud van de rapportage wat subjectiever worden) werd bij de burens geïnformeerd naar het gedrag van het gezin. Ook als de aanvraag werd afgewezen zijn deze gegevens over het gezinsinkomen in het dossier beschikbaar.

De betrouwbaarheid hiervan staat of valt uiteraard met de juistheid en de volledigheid van inkomensopgaven en de omvang van de fraude. Naar de Amsterdamse steunfraude in de jaren 1930 is door Groot onderzoek gedaan. Hij berekende dat vier procent van het totale aantal ondersteunden op fraude werd betrapt. Zonder verder bewijs vermoedt hij dat verborgen fraude 'voor een ruim aantal werklozen een middel was om het leven aan de armoedegrens enigszins te verlichten'.¹⁶ Dat maakt de vraag actueel in hoeverre er toentertijd eigenlijk van werkelijke 'fraude' kan worden gesproken. Is sindsdien het frauderen door ondersteunden van karakter veranderd? Met behulp van onderzoek in de dossiers zou men ten minste de aard, mogelijk zelfs de omvang van de betrapte fraude vast kunnen stellen. In een latere periode is dit soort onderzoek gedaan door Brunt c.s.¹⁷

Enige theorievorming op basis waarvan men de ondersteuningsrapporten zou kunnen onderzoeken, heeft ondertussen plaats gehad. Tot dusver zijn deze dossiers gebruikt voor een tweeledig onderzoek. In de eerste plaats om na te gaan hoe de levenswijze van ondersteunde, losse arbeiders er uit zag.¹⁸ Daarbij gaat het vooral om de vraag of deze verschilt van de levenswijze van de overige leden van de toenmalige samenleving. Dan kan men denken aan de vraag of er sprake is van een afwijkende levenswijze; in dat verband wordt vaak gerefereerd aan de term *culture of poverty*. Een begrip waar – op z'n zachtst gezegd – erg voorzich-

tig mee moet worden omgesprongen.¹⁹ De rapporten bevatten vaak veel informatie over kenmerken waaraan men de levenswijze kan afleiden: schoolbezoek van de kinderen, verlatingen of gescheiden zijn, lidmaatschap begrafenisfondsen, drankgebruik, criminaliteit e.d. Tot dusver is niet gebleken dat er sprake is van een afwijkende levenswijze, maar die conclusie is op slechts één onderzoek (Leeuwarden) gebaseerd, zodat verder onderzoek volgens bovengeschetste lijnen zeer gewenst is.

Een tweede vraagstelling betreft de kwestie waarom er eigenlijk steun werd gegeven. Vanuit welke motieven heeft de moderne sociale zekerheid vorm gekregen? Aanvankelijk werden ondersteuning vooral gegeven om in de ernstigste nood te voorzien, als een soort van politiemaatregel, ten einde sociale onrust te voorkomen. Toen met de komst van de Armenwet van 1912 de ondersteuning verhoogd mochten worden, geschiedde dat vooral vanuit humanitaire overwegingen.²⁰

Minister Heemskerk had in de parlementaire behandeling in 1912 de burgerlijke armbesturen de mogelijkheid gegeven om in uitzonderlijke gevallen (bijvoorbeeld bij voortdurende dronkenschap) de ondersteuning te weigeren. Als onderdeel van de vraag naar de motieven achter de armenzorg is het de moeite waard om na te gaan of de gemeentelijke armenzorg zich aan de geest van de wet hield door bij de beslissing over ondersteuning alleen op de financiële noodzaak te letten. Of werd er veelvuldig gebruik gemaakt van de mogelijkheid ondersteuning te weigeren als ondersteunden ongewenst gedrag vertoonden? Tot dusver is dit alleen voor Leeuwarden onderzocht: daar werd ook in geval van stevige drinkers toch ondersteuning toegestaan. 'In belang van vrouw en kinderen' schreven de armbezoekers of voogden dan in het dossier.

Bij de vraag naar de motieven van de zorg dient te worden bedacht dat vanaf het prille begin van de sociale zekerheid de angst er bij overheid en armbestuurders diep in zat (en zit) dat mensen mogelijk niet (meer) wilden werken. De gedachte (zo men wil dit wantrouwen) dat ondersteuning vooral geen premie op luiheid mag zijn, heeft vanaf het begin de sociale zekerheid gekleurd. Veel onderzoek is nog nodig om de - soms tegengestelde - werking van de diverse motieven in kaart te brengen en te verklaren. De persoonsdossiers van de burgerlijke armbesturen en haar rechtsopvolgers vormen daarvoor belangrijk materiaal, omdat er dan op microniveau kan worden gekeken hoe de sociale zekerheid zijn beslag kreeg.

Voor genealogen vormen de dossiers een lang ontbeerde mogelijkheid om de opgespeurde voorouders van vlees en bloed te voorzien. In een aantal archieven beginnen de reeksen ondersteuningsdossiers al vrij vroeg, waardoor de termijn van de openbaarheidsbeperking van persoonsdossiers (honderd jaar) is verstreken en de oudste delen van de bron ook voor genealogische onderzoekers toegankelijk is. In de meeste

gevallen zal het hier om incidentele raadpleging gaan. Gevaar van een dergelijk gebruik van de bron is dat er geen inzicht wordt verkregen in de aard en betrouwbaarheid ervan. Aangezien de armbezoekers (en bestuurders) van de burgerlijke armbesturen en haar rechtsopvolgers soms ten onrechte geen overdreven positief oordeel over de ondersteunden hadden, kan dit er toe leiden dat ook het nageslacht het negatieve oordeel van de armbezoekers overneemt.

Aangezien in veel gevallen het voorgedrukte formulier voorzag in een vermelding van het schoolbezoek van de eventuele kinderen van de aanvragers om ondersteuning, kan op deze manier zicht gekregen worden op de sociale achtergrond van de kinderen van bepaalde scholen. Hierdoor kunnen de schoolgedenkboeken met bijzonder materiaal worden aangevuld.

Datzelfde geldt voor de sociale component van de bedrijfsgeschiedenis. Bedacht dient hierbij te worden dat voltijds werkloosheid eigenlijk slechts sinds de jaren twintig van de twintigste eeuw bestaat. Daarvoor ging het voornamelijk om losse, ongeschoolde arbeiders die in de winter ondersteuning aanvroegen. Dat betekent dat de bron mogelijk ook informatie bevat over lonen en arbeidsomstandigheden bij de vroegere werkgevers van de ondersteunden.

NOTEN

- 1 *Staatsblad* 1854, nr. 100.
- 2 Goeman Borgesius e.a., *Het vraagstuk der armverzorging*, 178.
- 3 *Staatsblad* 1912, nr. 165.
- 4 Kok, *Burgers in de bijstand*, 257-260.
- 5 Adriani, *Voorlezingen*, 97 vlg. In de vierde druk (1946) op p. 130 een voorbeeld van zo'n formulier, dat veel lijkt op het in de 'visuele kennismaking' afgedrukte Amsterdamse exemplaar.
- 6 Kok, *Burgers in de bijstand*, hoofdstuk 3 en 4.
- 7 Adriani, *Voorlezingen*, 106.
- 8 Zie ook Knotter, 'De steundossiers', 65-93.
- 9 Smissaert, *Het aandeel van de staat*, 123 vlg.
- 10 Gold, *Joden zonder geld*, 286-288.
- 11 Willemsen, *Van menschenwee en van menschenhaat*, 29-40.
- 12 Knotter en Meijer, 'De gemeentelijke bevolkingsregisters'.
- 13 Wals, *Makers en stakers*.
- 14 Van Eijl, De Groot en Sanders, 'Armenzorgrapporten als historische bron', 54-76.
- 15 Verhalen van ondersteunden en werklozen in Alders, 'De Crisis'. Giele, *Arbeidersleven in Nederland* en De Rooy, *Crisis in Nederland*.
- 16 Groot, "Het zou een janboel worden". Steunfraude', 267.
- 17 Brunt, Grotenbreg en Ronden, *Frauderden*.
- 18 De Groot, "Door slapte gedaan gekregen", 160-187. Knotter, 'Gezinsarmoede-gezinsarbeid', 371-401.
- 19 Zie hierover en voor de discussies over het aanpalende begrip 'onmaatschappelijkheid' Knotter, *Rondom de Stokstraat*, en Kok, *Burgers in de bijstand*, hoofdstuk 1.
- 20 Kok, 'Armoede en bijstand', 414-446. Idem, *Burgers in de bijstand* en Smits, 'Van de wind kan men niet leven', 94-114.

BIJLAGE

A Vindplaatsen

In volgende gemeentelijke archieven zijn nog persoonsdossiers voorhanden: Amersfoort, Amsterdam, Arnhem, Breda, Delft, Deventer, Dordrecht, Gouda, Leeuwarden, Maastricht, Nijmegen (één dossier), Rotterdam, Venlo en Zwolle.

gemeente S. Mauritskerke

BENAMING DER ADMINISTRATIE

van de Diaconie Armen BI

LEENSTJAAR 18 56

Getal der bedeelden, die

UITG

gedurende in den loop

VOOR ONDE
ALLERLI

**De tabellen van onderstand: een statistiek
van bedeelden en bedeling, 1854-1964**

A.L. Kort

INHOUD

INLEIDING	107
1 HISTORISCHE SITUERING	108
2 ADMINISTRATIEVE ONTSTAANSGESCHIEDENIS	109
Formele grondslag en uitvoeringsbesluiten	109
Procedure	109
3 VISUELE KENNISMAKING	110
4 BRONKRITISCH COMMENTAAR	146
Interpretatie en betrouwbaarheid van de gegevens in de bron	146
Gerelateerde en toetsingsbronnen	147
Mogelijke gebruikswijzen van de bron in historisch onderzoek	148
NOTEN	151
BIJLAGEN	153
A Vindplaatsen	153
B Gedrukte bronnen	153

INLEIDING

De Armenwet van 1854 bepaalde onder meer dat alle weldadigheidsinstellingen, namelijk burgerlijke, kerkelijke, particuliere en gemengde, jaarlijks aan het gemeentebestuur opgave moesten doen van het aantal door hen ondersteunde armen. Verder moesten ze inlichtingen verstrekken over het verloop van hun inkomsten en uitgaven. Al deze gegevens moesten worden genoteerd op standaardformulieren, tabellen van onderstand genoemd, die binnen een door de minister vastgestelde termijn moesten worden ingeleverd. De tabellen bevatten een schat aan informatie, niet alleen over de aantallen bedeeden, maar tevens over de duur en de aard van de hulpverlening, de totale kosten en de financiering van de onderstand.

Met behulp van de gegevens uit deze bron waren de gemeentebesturen in staat een jaarlijks verslag over de armenzorg uit te brengen, dat als apart hoofdstuk in de gemeentelijke jaarverslagen werd opgenomen. Op basis van deze verslagen maakte het provinciebestuur dan weer voor de provincie als geheel een verslag dat onder het hoofdstuk 'armwezen' in de provinciale verslagen werd afgedrukt. Deze provinciale verslagen lagen ten grondslag aan de Verslagen omtrent het Armwezen, die ieder jaar door de regering aan de Staten-Generaal werden uitgebracht.¹ Vanaf 1903 gaf het ministerie van Binnenlandse Zaken de gegevens door aan het Centraal Bureau van de Statistiek, dat vanaf 1905 een jaarlijkse armenzorgstatistiek uitbracht.

Dit broncommentaar is gebaseerd op gedetailleerd onderzoek naar de beschikbare bronnen in Zuid-Beveland. Dat zou een beperking kunnen inhouden, maar er is nauwelijks reden om aan te nemen dat de (organisatie van de) armenzorg op Zuid-Beveland afweek van die elders in het land. Net als in de meeste tot nu toe onderzochte gebieden waren het op Zuid-Beveland de burgerlijke armbesturen en hervormde diaconieën die in de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw het grootste deel van de armenzorg voor hun rekening namen. Ook op Zuid-Beveland zouden de burgerlijke armbesturen vanaf de eeuwwisseling de grootste armbesturen worden. Zij waren net als alle andere armenzorginstellingen verplicht te werken met uniforme tabellen van onderstand, die binnen een wettelijk voorgeschreven termijn ingeleverd dienden te worden.

1 HISTORISCHE SITUERING

Met de Armenwet van 1854 waren alle armenzorginstellingen verplicht de gegevens over hun armenzorg te openbaren in uniforme tabellen. Armbestuurders die hieraan niet voldeden, kregen een geldboete opgelegd.² Wie echter denkt dat na 1854 alle instellingen hun statistieken of tabellen van onderstand ieder jaar opstuurden, komt bedrogen uit. Ook in de tweede helft van de negentiende eeuw en zelfs in het begin van de twintigste eeuw waren er kerkelijke besturen die weigerden de gevraagde gegevens te verstrekken. Zo weigerde het katholieke armbestuur van 's Heerenhoek (Zeeland) in 1901 de formulieren in te vullen, simpelweg omdat ze naar eigen zeggen geen tijd hadden voor een dergelijke administratieve rompslomp. Tot een sanctie kwam het niet. De Zeeuwse gemeenten kregen in 1904 van Gedeputeerde Staten te horen dat ze zich moesten bepalen tot *een beleefd verzoek* aan de kerkelijke instellingen om hun bedelingscijfers te verstrekken.³

Met de hervormde diaconieën was het niet veel anders gesteld. Toen de hervormde synode in 1892 op verzoek van de 'Vereeniging voor de Statistiek in Nederland' de plaatselijke gemeenten aanspoorde medewerking te verlenen aan een onderzoek naar de diaconale armenzorg in het land, zonden slechts vijftien van de ruim 1300 kerkenraden een antwoord in.⁷ Of de situatie na 1912 verbeterde, valt te betwijfelen. Er zijn sterke aanwijzingen dat ook na de inwerkingtreding van de nieuwe armenwet in 1912 vele kerkelijke instellingen nalatig bleven in het verstrekken van gegevens die nodig waren voor het samenstellen van een betrouwbare armenzorgstatistiek.⁴

2 ADMINISTRATIEVE ONTSTAANSGESCHIEDENIS

Formele grondslag en uitvoeringsbesluiten⁵

De formele grondslag van de tabellen van onderstand vindt men in de Armenwet van 1854 (*Staatsblad* nr. 100). Artikel 10 verplichtte de besturen van alle armenzorginstellingen gegevens te verstrekken over het aantal bedeeden, de bronnen van hun inkomsten, het verloop van hun uitgaven; dit alles ten behoeve van het verslag bij artikel 195 van de Grondwet.

De Armenwet van 1912 bevestigde de verplichting die de armbesturen in dit opzicht hadden. Nadere instructies voor een juiste invulling van de gestandaardiseerde tabellen zijn in verschillende circulaire terug te vinden, zoals die van 8-1-1855 (*Aanwijzing omtrent de inrigting der nota's betrekkelijk den aard, het doel, den inwendigen toestand enz. der instellingen van weldadigheid*) en 1-2-1898 (*Wijziging verslag aangaande verrichtingen van het Armbestuur 1898*). Verder werden in verschillende Koninklijke Besluiten (nr. 218 van 25-1-1868, nr. 264 van 18-7-1912, nr. 322 van 1-9-1926 en nr. 340 van 11-2-1936) wijzigingen met betrekking tot de vorm en de indeling van de tabellen van onderstand voorgeschreven.

Procedure

De Armenwet van 1854 dwong de plaatselijke armbesturen ieder jaar tot het nauwgezet invullen van de tabellen van onderstand. Vóór een bepaalde datum - in Zeeland 15 maart - moesten ze in het bezit zijn van het gemeentebestuur, die de gegevens onder meer gebruikte voor het samenstellen van het gemeentelijk jaarverslag. De tabellen werden vervolgens aan het college van Gedeputeerde Staten opgestuurd, dat ze op zijn beurt weer aan de minister doorstuurde. Het gemeentebestuur (of in de grote steden vanaf 1912 de armenraad) moest erop toezien dat de vele plaatselijke armenzorginstellingen hun taak naar behoren vervulden. Daarom moesten alle tabellen, voordat ze aan Gedeputeerde Staten werden opgestuurd, voorzien zijn van een uitgebreide memorie van toelichting, waarin onder meer moest worden aangegeven wat de (oorzaken van de) belangrijkste verschillen waren tussen de gegevens van het huidige en die van het voorgaande jaar.

3 VISUELE KENNISMAKING

De tabellen van onderstand zijn wat vorm en indeling betreft meermalen veranderd.

Het belangrijkste verschil tussen de tabellen zoals die vanaf 1854 tot ongeveer 1900 in gebruik zijn geweest en de latere, betreft vooral de mate van detaillering. Bevatten de eerstgenoemde tabellen algemene informatie over de bedeling en de bedeelden, in de twintigste-eeuwse tabellen is deze informatie aanzienlijk gespecificeerd.

Hieronder geven we eerst een overzicht van de tabellen uit de tweede helft van de negentiende eeuw om vervolgens stil te staan bij de belangrijkste wijzigingen die vanaf de eeuwwisseling werden doorgevoerd.⁶ Voor 27 verschillende instellingen van weldadigheid waren aparte tabellen gemaakt. De instellingen werden conform de Armenwet onderscheiden in:

- A. burgerlijke, dat wil zeggen staats-, provinciale, gemeentelijke en gemengde instellingen (tabellen nrs. 1 tot en met 9)
- B. kerkelijke (tabellen nrs. 10 tot en met 18)
- C. particuliere (tabellen nrs. 19 tot en met 27)
- D. gemengde (tabellen nrs. 28 tot en met 36).

Elk van deze instellingen kent weer een zelfde onderverdeling in:

- besturen voor huiszittende armen
- genootschappen belast met de verlening van onderstand aan 'scharmele' armen
- commissies of verenigingen belast met de uitdeling van levensmiddelen en brandstof in de wintermaanden
- genootschappen belast met onderstand aan behoeftige kraamvrouwen
- armenhuizen (zoals weeshuizen, gestichten voor ouderen en hofjes)
- gast- of ziekenhuizen
- gestichten voor geesteszieken
- instellingen tot werkverschaffing aan behoeftigen in speciaal daartoe ingerichte werkplaatsen
- andere instellingen tot werkverschaffing.

Iedere tabel bevat informatie over het aantal bedeelden of verpleegden en de inkomsten en uitgaven van de betreffende instelling. Tabel nummer 1, bedoeld voor de burgerlijke armbesturen belast met de bedeling van huiszittende armen, kende de volgende indeling (zie afbeelding 1a en 1b):

De tabel is verdeeld in drie grote categorieën, namelijk het aantal bedeeden, de uitgaven en de inkomsten (ontvangsten). Hierna volgt nog een kolom ten behoeve van de 'Aanmerkingen'. Achtereenvolgens wordt van links naar rechts in kolommen de volgende informatie gegeven:

1. Bij het aantal bedeeden
 - het aantal permanent ondersteunden
 - het aantal tijdelijk ondersteunden
 - het totale aantal ondersteunden

2. Bij de uitgaven
 - voor het onderhoud van gebouwen, grond
 - voor onderstand van allerlei aard, opgesplitst naar uitgaven in geld en in natura
 - voor aflossing en rente
 - voor belegging van gelden
 - voor andere uitgaven
 - het totaal aan uitgaven

3. Bij de inkomsten
 - uit bezittingen
 - uit erfenissen, legaten en schenkingen
 - uit collecten en inschrijvingen
 - uit subsidies, opgesplitst naar herkomst, namelijk van andere instellingen van weldadigheid, van gemeenten en van de provincie of staat
 - uit opgenomen geld
 - uit de opbrengst van verkopen
 - opgave van het kasgeld op 1 januari
 - opgave van verschillende ontvangsten
 - totaal aan inkomsten.

De tabellen die de kerkelijke en particuliere armbesturen moesten invullen bevatten aanzienlijk minder kolommen. Net als de burgerlijke instellingen moesten ze een opgaaf verstrekken van het totale aantal permanent en tijdelijk bedeeden. Het overzicht van hun inkomsten en uitgaven was echter veel minder gedetailleerd. In de rubriek 'inkomsten' hoefden ze alleen te vermelden wat aan collecten en subsidies was binnengekomen, terwijl de uitgaven slechts gespecificeerd werden in 'onderstand' (geld en natura) en 'kosten van beheer' (zie afbeelding 2).

In de loop van de negentiende eeuw zijn de tabellen verscheidene malen gewijzigd. Zeker de tabellen die de burgerlijke armbesturen moesten invullen, werden naarmate de jaren verstreken uitgebreider en bevat-

ten steeds meer gedetailleerde informatie over de bedeeden. Zo werden vanaf het verslagjaar 1867 de bedeeden onderscheiden in gezinshoofden en alleenstaanden en werd gekeken of de behoeftige werd bedeed door de instellingen in de geboorteplaats of in de verblijfplaats (zie afbeelding 3a, 3b en 3c, 4a en 4b). Vanaf 1870, toen het onderstanddomicilie gewijzigd werd, was het niet langer de geboorteplaats van de bedeede, maar diens woonplaats die voor de kosten moest opdraaien.

In 1898 ondergingen de tabellen van onderstand enkele belangrijke veranderingen. Het onderscheid dat in 1854 werd gemaakt tussen huiszittende en schamele armen kwam te vervallen. Naar het oordeel van de minister was het onderscheid gekunsteld en bleek het in de praktijk onmogelijk onderscheid te maken tussen beide categorieën. Voortaan zouden beide armbesturen worden gezien als *besturen tot bedeeing van armen*.

De belangrijkste wijziging die in de tabellen werd doorgevoerd, betrof de groep bedeeden die nu werd onderscheiden naar (zie afbeelding 5a-5d):

- uitkeringsduur (permanent of tijdelijk waarbij, voor de laatste groep moest worden vermeld het totale aantal weken dat ze waren bedeed)
- burgerlijke status: gezinshoofd, gezinslid of alleenstaand
- geslacht
- leeftijdscategorie (beneden 20 jaar, van 20 tot 40 jaar, van 40 tot 60 jaar en boven de 60 jaar)
- oorzaken van de armoede: ziekte of lichaamsgebreken, ouderdom, dood van de kostwinner, drankmisbruik en tenslotte andere oorzaken.

Deze ‘Statistiek der bedeeden’ die als bijlage aan de tabellen van onderstand was toegevoegd, was uniform. Burgerlijke, kerkelijke en particuliere instellingen kregen identieke formulieren voorgelegd.⁷

De nieuwe Armenwet uit 1912 leidde wederom tot de introductie van nieuwe tabellen van onderstand (zie afbeeldingen 6a-6c en 7a-7c). Een van de belangrijkste oogmerken van de wet was de bevordering van de onderlinge samenwerking tussen de verschillende openbare, kerkelijke en particuliere armenzorginstellingen, al was het maar om dubbele bedeeing te voorkomen. In de grotere gemeenten werden daarom armenraden opgericht, waarin burgerlijke, kerkelijke en particuliere armbesturen waren vertegenwoordigd. Overigens was toetreding tot de armenraad vrijwillig. Armbesturen mochten zelf beslissen of ze toetraden. Aangezien de nieuwe tabellen praktisch ongewijzigd tot 1965 in gebruik bleven, is het van belang er op deze plaats nader op in te gaan. De tabellen waren,

in overeenstemming met de geest van de nieuwe armenwet, niet langer gekoppeld aan een specifieke weldadigheidsinstelling, maar hadden betrekking op de aard van de verleende onderstand. Er waren aparte tabellen voor instellingen met onderstaande taken of die anderszins hulp verleenden:

- ondersteuning in geld en levensbehoeften
- verstrekking van kleding, levensmiddelen en brandstoffen
- verschaffing van werk
- beschikbaarstelling van huisvesting in vrije woningen of in woningen tegen verminderde prijs
- exploitatie van armenhuizen (weeshuizen, bejaardentehuizen en dergelijke)
- uitbesteding van personen in gestichten en in gezinnen
- verstrekking van kosteloze medische hulp (inclusief wijkverpleging)
- verzorging van maatschappelijk werk voor zieken en kraamvrouwen (inclusief huishoudelijke hulp, verstrekking van kunstledematen, brillen en dergelijke)
- beheer van klinieken voor zuigelingen
- verstrekking van schoolvoeding en schoolkleding
- verzorging van verwaarloosden en gevallenen
- beheer van nachtopvangcentra.

De tabellen bedoeld voor de armbesturen die zich voornamelijk bezighielden met bedeling aan huiszittende armen bevatten met name over de bedeelden gedetailleerde informatie. Ze worden onderscheiden naar:

- burgerlijke status: gezinshoofd of alleenstaand
- geslacht
- duur van de ondersteuning: drie maanden of langer; korter dan drie maanden
- leeftijd: beneden 21 jaar; van 21 tot 50 jaar; van 50 tot 65 jaar en van 65 jaar en ouder
- oorzaken armoede: dood of vertrek kostwinner, ziekte/ongeval, werkloosheid, zwangerschap, andere oorzaken
- wijze van onderstand: geld, levensbehoeften, losse giften, uitbesteding in gezinnen/gestichten, verpleging in ziekenhuizen.

Instellingen die zich bezighielden met werkverschaffing moesten niet alleen allerlei gegevens verstrekken over de tewerkgestelden, maar kregen ook vragen voorgelegd over het werk dat de bedeelden moesten verrichten: waaruit bestond het werk? Werd er ook land- of tuinarbeid verricht? Hoe hoog waren de lonen en op welke wijze werden ze uitbetaald? Werden er naamregisters bijgehouden van de behoeftigen aan wie werk was verschaft?

In dezelfde tabellen moesten de armbesturen nauwkeurig aangeven hoe het met de financiën was gesteld. De uitgaven voor ondersteuning moesten worden gesplitst in:

- ondersteuning met geld of levensbehoeften
- ondersteuning met losse giften
- uitbesteding in gestichten
- uitbesteding in gezinnen
- verpleging in ziekenhuizen
- ondersteuning van passanten.

Ook de inkomsten dienden te worden gespecificeerd en wel in inkomsten uit:

- kapitaalbezit (rente, pacht, huur etc.)
- vrijwillige bijdragen zoals collecten, contributies en inschrijvingen
- subsidies, onderscheiden naar herkomst
- bedragen die terugontvangen waren voor de bedeling van behoeften.⁸

1a en 1b

Tabel nr. 1 voor de
burgerlijke armbe-
sturen belast met de
bedeling van huiszit-
tende armen, 1856.

GEMEENTE

S. Huiszittende Armen

BENAMING DER ADMINISTRATIE

Algemeene Bestuur

DIENSTJAAR

1856

№ 1.

BESTUREN VOOR HUISZITTENDE ARMEN,

BEHOORENDE TOT DE

INSTELLINGEN VAN WELDADIGHEID,

bedoeld bij letter *a* en *d* van art. 2 der wet van den 28ten Junij 1854,
(Staatsblad no. 100.)

GETAL DER BEDEELDEN, DIE		UITGAVEN								
Totaal der bededen.	Voor onderhoud van gebouwen, gronden, meubelen en andere bezittingen; de verdere lasten waarmede de eigendommen en inkomsten bezwaard zijn, en voor alle kosten van beheer.	VOOR ONDERSTAND VAN ALLERLEY AARD.		Voor aflossing en renten van opgenomen gelden.	Voor belegging van gelden, hetzij op hypotheek, hetzij door aankoop van vaste goederen of effecten, hetzij op eenigerhande andere wijze, en voor de op de aankochte effecten verschenen en bijbetaalde renten.	Verschillende uitgaven.	TOTAAL.	Inkomsten van bezittingen van allerlei aard en toegekende regten.	Erfstellingen, legaten en schenkingen.	Collecten, inschrijvingen en andere in de vorige kolom niet begrepen vrijwillige bijdragen.
		In geld uitgereikt.	Geldswaarde vanal hetgeen op andere wijze dan in geld is uitgereikt of verstrekt.							
43 43	741 372	111 05	530 99	196 10	1400 00	2979 53	2301 43	9 30		

Opgemaakt door Amman
van J. Heeren & Kerke den

opt.

ONTVANGSTEN.

SUBSIDIEN VAN		Oppeno- men gelden.	Bedrag der erlangde aflos- sing van hypotheken; der ontvangen kooprijzen wegens vaste goederen en te gelde gemaak- te inschulden, effecten of andere bezit- tingen, en der daarop verschene en ontvangen renten.	Bedrag der gelden, op 1 Januarij van het dienstjaar in kas.	Verschil- lende ontvang- sten.	TOTAAL.	AANMERKINGEN.
Andere instellin- gen van wel- dadigheid.	Gemeen- ten.						
30	40 00	120 00	192 72	2663 44			<p><i>Verschillende Uitgaven</i></p> <p><i>Uitgave aan den Her- vormd en Disconie Kerke te S. Heerenhoek Kerke / 200. - Aan den Hervormd en di- aconie Kerke te S. Heerenhoek / 600:00 en Aan den Roomsche Catholyke Kerke te aldaar / 600:00</i></p> <p><i>terste van den Algemeene Kerke</i></p> <p><i>15 Maart 1857</i></p> <p><i>Jan Jermut</i></p> <p><i>Jaac L. Boorman</i></p>

Gemeente *S. Herwardskerke*

BENAMING DER ADMINISTRATIE *Herwardse Diaconie Armen* **BESTUREN VOOR HUISZITTEN**

DIENSTJAAR *1856*

bij letter *b* van art. 2

Getal der bedeelden, die			UITGAVEN				TOTAAL.	Collecten, inschrijvingen en andere vrijwillige bijdragen.
gedurende het geheele jaar onafgebroken zijn bedeeld.	in den loop van het dienstjaar slechts ééns of meermalen tijdelijk zijn bedeeld.	TOTAAL der bedeelden.	Voor kosten van beheer.	VOOR ONDERSTAND VAN ALLERLEI AARD.				
				In geld uitgereikt.	Geldswaarde van al hetgeen op andere wijze dan in geld is uitgereikt of verstrekt.			
<i>34</i>	<i>45</i>	<i>79</i>	<i>10 00</i>	<i>1433 00</i>	<i>1227 00</i>	<i>2670 00</i>	<i>1317 35</i>	
<i>Opzemaakt te S. Herward</i>								
<i>De</i>								

2
Tabel nr. 10 voor de kerkelijke arm-
besturen belast met de bedeling van
huiszittende armen, 1856.

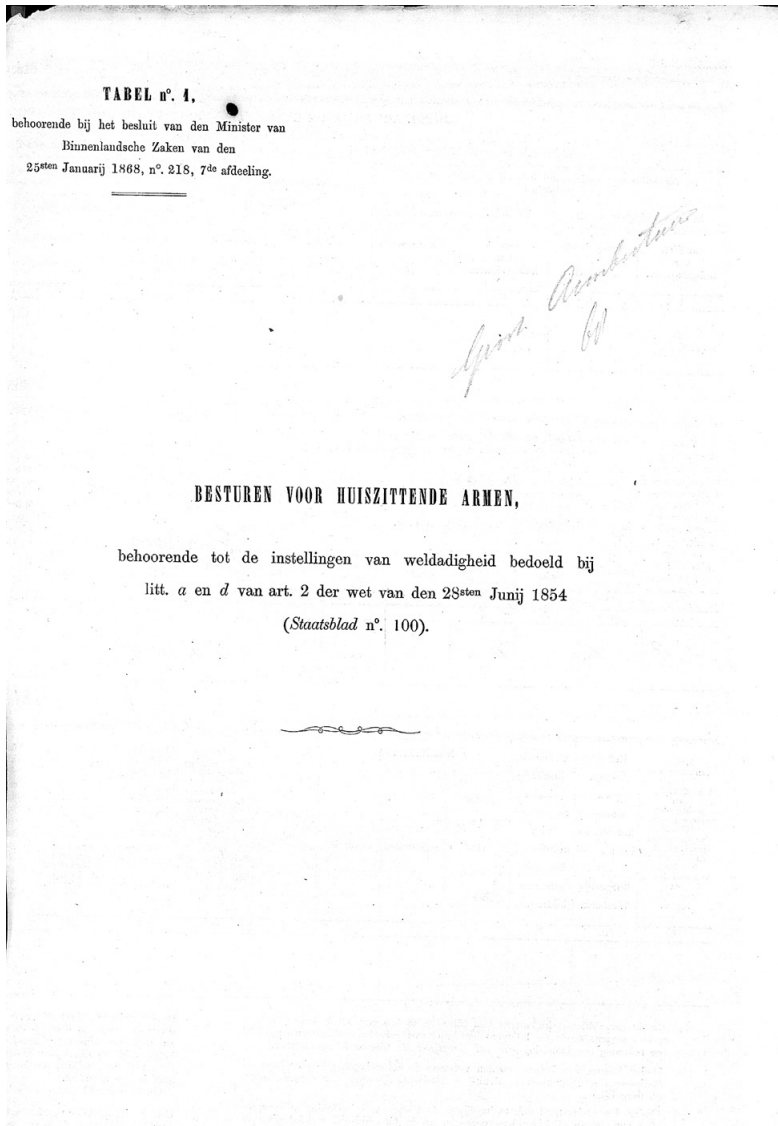
№ 10.

ONTVANGENDE ARMEN, behoorende tot de instellingen van weldadigheid, bedoeld
t. 2 der wet van 28 Junij 1854 (Staatsblad no. 100.)

ONTVANGSTEN.						AANMERKINGEN.
SUBSIDIE VAN					TOTAAL.	
Andere instellingen van weldadigheid.	Gemeenten.	Provincien of van den Staat.				
35	200 00	"	"	"	1517 35	
<p><i>gemaakt den 15 Maart 1857</i></p> <p><i>De Administrateurs Derken</i></p> <p><i>get. (C. Westraer)</i></p>						

3a, 3b en 3c

Tabel nr. 1 voor de
burgerlijke armbe-
sturen belast met de
bedeling van huizit-
tende armen, 1868

GEMEENTE

Heer Hendricksekerke / Heer Hendricksekerke

Onderstaand

GETAL ARMEN IN DE GEMEENTE VERBLIJVENDE, DIE ZIJN ONDERSTANDE

gedurende het geheele jaar onafgebroken,						alleen gedurende den winter		
en domicilie van onderstand hebben of geacht worden te hebben				voor rekening van het Rijk, als:		en domicilie van onderstand hebben te hebben		
in de verblijfplaats, als:		in andere gemeenten, als:				in de verblijfplaats, als:		in andere gemeenten, als:
hoofden van huisgezinnen.	eenloopende personen.	hoofden van huisgezinnen.	eenloopende personen.	hoofden van huisgezinnen.	eenloopende personen.	hoofden van huisgezinnen.	eenloopende personen.	hoofden van huisgezinnen.
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.
1	3	—	—	—	—	10	1	—

Uitgaven.

Voor herstelling, onderhoud en verdere lasten van roerende- en onroerende bezittingen, en voor alle kosten van beheer. (b)	Voor onderstand van allerlei aard, zoo in geld als in geldswaarde verstrekt aan armen, die in de gemeente verblijven,						Optelling der kolommen 2 tot en met 7.	Teruggaaf uit de fondsen der armbesturen van voorschotten over het dienstjaar gedaan voor onderstand van armen, die in de gemeente domicilie van onderstand hebben.	aan andere gemeenten of daarin gevestigde instellingen van weldadigheid.	aan de gemeentekas krachtens art. 26, 2de lid, art. 46, 2de lid en art. 67, 1ste lid der armenwet.	Voor werkverschaffing aan armen, zonder aftrek van de opbrengst van het werk. (d)
	en domicilie van onderstand hebben of geacht worden te hebben				voor rekening van het Rijk.						
	in de verblijfplaats.		in andere gemeenten.		in gezonden toestand.	in ziekte.					
	in gezonden toestand. (c)	in ziekte. (e)	in gezonden toestand. (c)	in ziekte. (e)	in gezonden toestand. (c)	in ziekte. (e)	8.	9.	10.	11.	
262.66	005.63	—	110.50	—	—	—	1004.10	276.69	—	—	

Ondersteunden.

ONDERSTEUND,				TOTAAL.		AANMERKINGEN.
de den winter of slechts nu en dan ééns of moermalen,				Hoofden van huisgezinnen.	Eenloopende personen.	
stand hebben of geacht worden te hebben		voor rekening van het Rijk, als:				
in andere gemeenten, als:		hoofden van huisgezinnen.	eenloopende personen.	(Optelling der kolommen 1, 3, 5, 7, 9 en 11.)	(Optelling der kolommen 2, 4, 6, 8, 10 en 12.)	
hoofden van huisgezinnen.	eenloopende personen.	11.	12.	13.	14.	
4	2	—	—	15	6	

Uitgaven. (a)

Voor werkschaffing van armen, zonder aftrek van de opbrengst van het werk. (d)	Voor subsidien aan andere instellingen van weldadigheid.	Voor renten van opgenomen of verschuldigde kapitalen.	Voor aflossing van kapitalen, belegging van gelden, door aankoop van wissels, goederen of effecten, door vestiging van hypotheeken of op andere wijze, met inbegrip der kosten van aankoop en der bijbetaalde op de aangekochte effecten verschenen renten.	Nadoelig saldo van vorige dienstjaren. (e)	Alle in de vorige kolommen niet begrepen uitgaven. (f)	Optelling der kolommen 1 en 8 tot en met 16.	Van den gezamenlijken onderstand in kolom 8 vermeld, is verstrekt		AANMERKINGEN.
							in geld.	op andere wijze of in natura tot een geldwaardig bedrag van:	
11.	12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.	
—	—	—	—	—	—	1537.46	2015.95	710.60	

Renten van effecten en uitstaande kapitalen, huur en pachtgelden, opbrengst van hakhout, veldvruchten, cijnsen, thijnsen en alle andere inkomsten van bezittingen en toegekende regten.	Erfstollingen, legaten en schenkingen, in den zin van het Burgerlijk Wetboek.	Collecten, inschrijvingen en andere niet begrepen giften en bijdragen.	Subsidien van:			Opgenomen gelden.	Aflossing van hypotheeken, kooprijzen van verkochte roerende goederen, te geds gemaakte effecten, inschulden en andere bezittingen, <i>zaet</i> inbegrip der bij de inning ontvangen renten.	Onderstand van de bedeeiden zelve of van hunne bloed- of aanverwanten terugontvangen. (Art. 52 der armenwet.)	Gelden terug ontvangen over het dienstjaar wegens voorschotten (kolommen 4-7 der uitgaven) voor armen, die in andere gemeenten domicilie hebben en die voorrekening van het Rijk zijn ondersteund.	Opbrengst van de door werkverschaffing (kolom 11 der uitgaven) verkregen en verkochte voorwerpen.	Vo...
			andere instellingen van weldadigheid.	gemeenten.	provincien.						
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	
1250.19	—	—	—	—	—	—	—	—	110.50	—	42

- (a) In de verschillende kolommen van uitgaven te brengen het bedrag van hetgeen, wegens de in de hoofden dier kolommen omschreven onderwerpen, in de rekening der instelling over het dienstjaar als uitgaaf is verantwoord.
- (b) Onder kosten van beheer worden verstaan de beloningen van beampten en bedienden, schrijfbehoeften, druk- en bindwerk, kosten van vergaderingen en dergelijke.
- (c) Onder den onderstand ook te begrijpen de kosten van besteding of verpleging van armen bij bijzondere personen en in Godshuizen, ziekenhuizen of krankzinnigengestichten, voor zooverre die kosten ten laste van het armbestuur zijn.
- Indien splitsing van den onderstand in *gezonden toestand* en in *ziekte* niet mogelijk is, dan moet al het verstrekte worden gebracht in de kolommen in *gezonden toestand* (n°. 2, 4 en 6).
- Voorts in de kolommen 2-7 der uitgaven te brengen al wat aan de armen gedurende het dienstjaar is uitgereikt, *met inbegrip*, voor zooveel het ver-

strekte niet in geld maar *in natura* of daarvoor *eerst* na den afloop van het dienstjaar en in de rekening over het dienstjaar als hetgeen in het dienstjaar is betaald voor de armen uitgereikte, dat in de rekening gaaf is verantwoord.

Onder vorstrekkingen in geldswaarde zij

- (d) Onder uitgaaf voor werkverschaffing over het dienstjaar is verantwoord als uitgaaf werktuigen, gereedschappen, arbeidsloon zigtens en voor alles wat verder voor dit
- (e) Hier alleen te brengen hetgeen in de rekening is uitgereikt als uitgaaf wegens aanzuivering van dienstjaren.

ontvangsten. (g)

11.	Voordeelig saldo van vorige dienstjaren. (h)	Alle in de vorige kolommen niet begrepen ontvangsten. (i)	Optelling der kolommen 1 tot en met 13.	Bij het opmaken van de tabel is over het dienstjaar					AANMERKINGEN.
				nog verschuldigd, wegens onderstand of verpleging,			nog te vorderen wegens voorschotten voor rekening van het Rijk, of ten behoeve van armen, die domicilie van onderstand hebben of geacht worden te hebben in andere gemeenten.		
				in Godshuizen, ziekenhuizen of krankzinnigengestichten in de gemeente.	elders verstrekt aan armen die domicilie van onderstand hebben in de gemeente.	aan de gemeente, krachtens art. 26, 2de lid, art. 46, 2de lid en art. 67, 1ste lid der armenwet.	van het Rijk.	van andere gemeenten.	
12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.		
—	434.57	—	1000.26	—	—	—	—	—	

natura of in geldswaarde betreft, van hetgeen van het dienstjaar aan de leveranciers betaald dienstjaar als uitgaaf verantwoord is; doch niet betaald voor het in een vroeger dienstjaar aan de rekening over dat vroegere dienstjaar als uitgaaf verantwoord zijn ook geneesmiddelen te begrijpen.

afschrijving wordt begrepen, al wat in de rekening verantwoord als uitgaaf voor aankoop van grondstoffen, arbeidsloon, belooning van werkbazen of op andere wijze voor dit doel is uitgegeven.

in de rekening over het dienstjaar is verantwoord van het nadeelig saldo van vorige dienstjaren.

(f) Den aard der in deze kolom te brengen uitgaven en het bedrag van iedere soort in eene afzonderlijke nota van toelichting te omschrijven.

In deze kolom ook te begrijpen en in de nota van toelichting afzonderlijk te vermelden de uitgaven voor het daarstellen van geheel nieuwe — of voor geheele of gedeeltelijke vernieuwing van gebouwen, die alzoo niet moeten worden vermengd met de kosten van herstelling en onderhoud in kolom 1 der uitgaven begrepen.

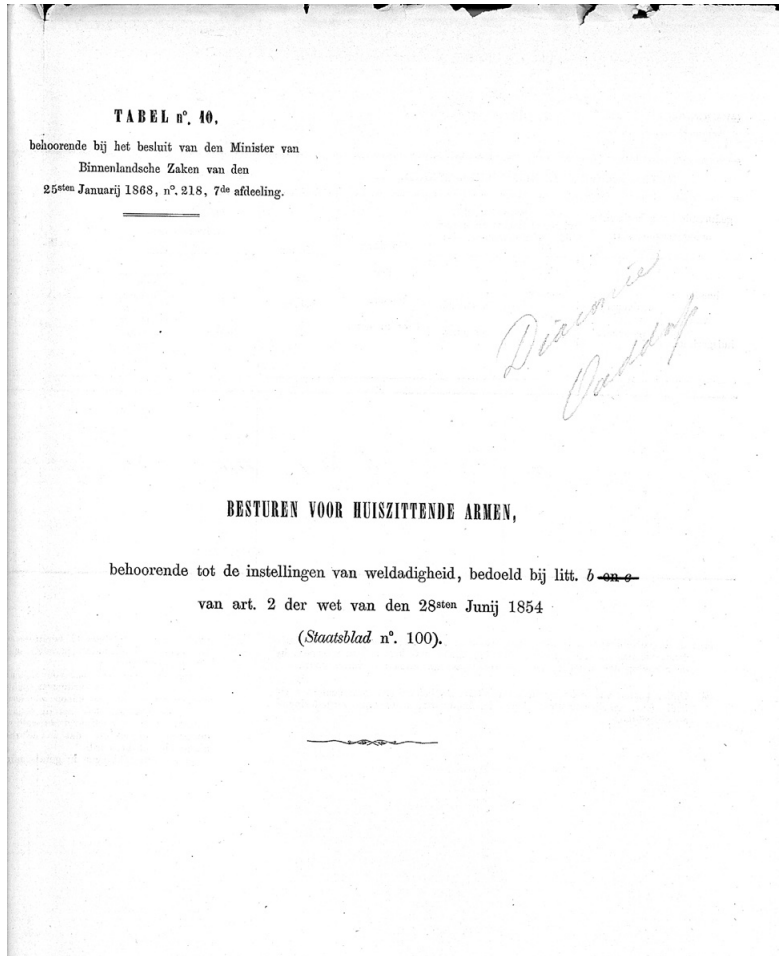
(g) In de verschillende kolommen van ontvangsten te brengen het bedrag van hetgeen, wegens de in de hoofden dier kolommen omschreven onderwerpen, in de rekening der instelling over het dienstjaar als ontvangen is verantwoord.

(h) Hier alleen te brengen hetgeen in de rekening over het dienstjaar is verantwoord als ontvangen wegens inning op het voordeelig saldo van vroegere dienstjaren.

(i) Den aard der in deze kolom te brengen ontvangsten en het bedrag van iedere soort in de bij lit. f bedoelde afzonderlijke nota van toelichting te omschrijven.

4a en 4b

Tabel nr. 10 voor de
kerkelijke armbe-
sturen belast met de
bedeling van huiszit-
tende armen, 1868.

GEMEENTE

S. Heerlandsche

GETAL ARMEN, DIE ZIJN ONDERSTEUND,					UITGAVEN. (a)				
gedurende het geheele jaar onafgebroken, als:		alleen gedurende den winter of slechts nu en dan één's of meermalen, als:		Optelling der kolommen 1 tot en met 4.	Kosten van beheer. (b)	Onderstand van allerlei aard.		Optelling der kolommen 6 tot en met 8.	Erfste leg
hoofden van huisgezinnen.	eenloopende personen.	hoofden van huisgezinnen.	eenloopende personen.			in geld.	op andere wijze of in natura tot een geldswaardig bedrag van. (c)		
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	
1	12	10	3	26	1250	331.20	1593.20		

(a) In de verschillende kolommen van uitgaven te brengen het bedrag van hetgeen, wegens de in de hoofden dier kolommen omschreven onderwerpen, in de rekening der instelling over het dienstjaar als uitgaaf is verantwoord.

(b) Onder kosten van beheer worden verstaan de belooningen van beambten en bedienden, schrijfbehoeften, druk- en bindwerk, kosten van vergaderingen en dergelijke.

(c) Onder onderstand ook te begrijpen de kosten van armen bij bijzondere personen en in gezinnigengestichten.

Hier te brengen al wat voor het aan de armen in natura of in geldswaarde uitgereikte, is daarvoor eerst na den afloop van het dienstjaar en in de rekening over het dienstjaar als hetgeen in het dienstjaar is betaald voor de armen uitgereikte, dat in de rekening uitgaaf is verantwoord.

Onder verstrekkingen in geldswaarde zijn

ONTVANGSTEN. (d)							AANMERKINGEN.
Optelling der kolommen tot en met 8.	Erfstellingen, legaten en schenkingen, in den zin van het Burgerlijk Wetboek.	Collecten, inschrijvingen en andere niet in kolom 10 begrepen giften en bijdragen. (e)	Subsidien van:			Optelling der kolommen 10 tot en met 14.	
			andere instellingen van weldadigheid.	gemeenten.	provincien.		
9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	
1892. 20	—	921. 70	200 —	—	—	1121. 70	

te begrijpen de kosten van besteding of verpleging
personen en in godshuizen, ziekenhuizen of krank-

at voor het aan de armen gedurende het dienstjaar
de uitgereikte, is besteed, met inbegrip van hetgeen
loop van het dienstjaar aan de leveranciers betaald
het dienstjaar als uitgaaf verantwoord is; doch niet
r is betaald voor het in een vroeger dienstjaar aan
lat in de rekening over dat vroegere dienstjaar als

in goldswaarde zijn ook geneesmiddelen te begrijpen.

(d) In de verschillende kolommen van ontvangsten te brengen het bedrag van
hetgeen, wegens de in de hoofden dier kolommen omschreven onderwerpen,
in de rekening der instelling over het dienstjaar als ontvangsten is verantwoord.

(e) Hieronder niet te begrijpen inkomsten van bezittingen en aan de instelling
toegekende regten, zoo als renten van effecten of van uitstaande kapitalen,
huur- en pachtgelden, opbrengst van houthak, veldvruchten, cijnsen, thijnsen
en dergelijke. Van dit alles wordt geene opgaaft gevraagd.

GEMEENTE *Roermondskerke*

GETAL ARMEN, DIE ZIJN ONDERSTEUND,					UITGAVEN. (a)				
gedurende het geheele jaar onafgebroken of die het waarschijnlijk zouden zijn, indien zij niet binnen het jaar waren gestorven, als:		welke niet zijn begrepen in de kolommen 1 en 2:		Optelling der kolommen 1 tot en met 4.	Herstelling, onderhoud, belastingen en verdere lasten van roerende en onroerende bezittingen, en alle kosten van beheer.	Onderstand van allerlei aard:		Optelling der kolommen 6 tot en met 8.	Erfstellingen, legaten en schenkingen, in den zin van het Burgerlijk Wetboek.
hoofden van huisgezinnen.	een-loopende personen.	hoofden van huisgezinnen.	een-loopende personen.			in geld.	op andere wijze of in natura, tot een geldswaardig bedrag van:		
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
<i>2</i>	<i>-</i>	<i>2</i>	<i>-</i>	<i>4</i>	<i>f. 218,35</i>	<i>f. 331,75</i>	<i>f. 97,73</i>	<i>f. 647,83</i>	<i>-</i>

N.B. *Onder de armen, die zijn ondersteund, en onder de uitgaven en ontvangsten moeten niet worden opgegeven de krankzinnigen, die voor rekening der instelling in gestichten worden verpleegd en de voor hen gedane ontvangsten en uitgaven. Deze opgaven moeten afzonderlijk worden gedaan in de kolom „Opmerkingen”.*

(a) *In de verschillende kolommen van uitgaven te brengen het bedrag van hetgeen, wegens de in de hoofden dier kolommen omschreven onderwerpen, in de rekening der instelling over het dienstjaar als uitgaven is verantwoord.*

(b) *Onder kosten van beheer worden verstaan de beloningen van beambten en bedienden, schrijfbehoeften, druk- en bindwerk, kosten van vergaderingen en dergelijke.*

(c) *Onder onderstand ook te begrijpen de kosten van armen bij bijzondere personen en in goederen.*
Hier te brengen al wat voor het aan de armen in natura of in geldswaarde uitgereikte, hetgeen daarvoor eerst na afkoop van het dienstjaar betaald en in de rekening over het dienstjaar doch niet hetgeen in het dienstjaar is betaald, dienstdoende aan de armen uitgereikte, dat in de rekening over het dienstjaar als uitgaaf is verantwoord.

Onder verstrekkingen in geldswaarde zijnde de kosten van zoldiging of beloning van genees-, heel- en

O N T V A N G S T E N . (d)						O P M E R K I N G E N .
Erfstellingen, legaten en schenkingen, in den zin van het Burgerlijk Wetboek.	Collecten, inschrijvingen en andere niet in kolom 12 begrepen giften en bijdragen. (e)	Subsidien van :			Optelling der kolommen 10 tot en met 14.	
		andere instellingen van weldadigheid.	gemeenten.	provinciën en van het Rijk.		
10.	11.	12.	13.	14.	15.	
—	f. 65,78	—	—	—	f. 65,78	

begrijpen de kosten van besteding of verpleging personen en in godshuizen of ziekenhuizen. voor het aan de armen gedurende het dienstjaar arde uitgereikte, is besteed, *met inbegrip* van a afloop van het dienstjaar aan de leveranciers g over het dienstjaar als uitgaaf verantwoord is; dienstjaar is betaald voor het in een vroeger uitgereikte, dat in de rekening *over dat vroegere* erantwoord. n geldswaarde zijn ook geneesmiddelen en be-genees-, heel- en verloskundigen te begrijpen.

(d) In de verschillende kolommen van ontvangsten te brengen het bedrag van hetgeen, wegens de in de hoofden dier kolommen omschreven onderwerpen, in de rekening der instelling *over* het dienstjaar als ontvangen is verantwoord.

(e) Hieronder *niet* te begrijpen inkomsten van bezittingen en aan de instelling toegekende rechten, zooals renten van effecten of van uitstaande kapitalen, huur- en pachtgelden, opbrengst van houthak, veldvruchten, cijzen, tijzen en dergelijke. Van dit alles wordt geene opgaaf gevraagd.

ARMWEZEN.

DIENSTJAAR 1904.

Gemeente & Heer Aardskerke.**STATISTIEK DER BEDEELDEN**

VAN

(1) *Diocorie der Hervormde Gemeente*
te
& Heer Hendrikskinderen,

behoorende tot de Instellingen van Weldadigheid,
 bedoeld bij litt. ⁽²⁾ *c.* van art. 2 der Armenwet,
 OF
 van het Gemeentebestuur.

(1) In te vullen den naam der betrokken Instelling van Weldadigheid.
 (2) Aan te geven tot welke der soorten (a, b, c of d) de instelling behoort.

MODEL D.

Behoorende bij brief van den Minister van
Binnenlandsche Zaken van 18 Februari 1901,
Afd. BB, No. 6944, gewijzigd bij brief van
2 Januari 1902, Afd. BB, No. 6055/1901.

BEDEELINGSWEKEN DE
als door besturen tot
Weldadigheid, bedoeld bij

HOOFDEN VAN GEZINNEN. (1)														ANDERE GEZINSLEDEN, DIE ZIJN ONDERSTEUW								
Aantal bedeeiden in het 1ste kwartaal (1 Januari—einde Maart).	Aantal der in kol. 1 vermelde bedeeiden, die mede in het vorige kwartaal bedeeld zijn geworden.	Aantal bedeelingsweken van alle in kol. 1 vermelde bedeeiden te zamen.	Aantal bedeeiden in het 2de kwartaal (1 April—einde Juni).	Aantal der in kol. 4 vermelde bedeeiden, die mede in het 1ste kwartaal bedeeld zijn geworden.	Aantal bedeelingsweken van alle in kol. 4 vermelde bedeeiden te zamen.	Aantal bedeeiden in het 3de kwartaal (1 Juli—einde September).	Aantal der in kol. 7 vermelde bedeeiden, die mede in het 2de kwartaal bedeeld zijn geworden.	Aantal bedeelingsweken van alle in kol. 7 vermelde bedeeiden te zamen.	Aantal bedeeiden in het 4de kwartaal, (1 October—einde December).	Aantal der in kol. 10 vermelde bedeeiden, die mede in het 3de kwartaal bedeeld zijn geworden.	Aantal bedeelingsweken van alle in kol. 10 vermelde bedeeiden te zamen.	Totaal aantal bedeeide hoofden van gezinnen.	Totaal aantal bedeelingsweken.	Aantal bedeeiden in het 1ste kwartaal (1 Januari—einde Maart).	Aantal der in kol. 15 vermelde bedeeiden, die mede in het vorige kwartaal bedeeld zijn geworden.	Aantal bedeelingsweken van alle in kol. 15 vermelde bedeeiden te zamen.	Aantal bedeeiden in het 2de kwartaal (1 April—einde Juni).	Aantal der in kol. 18 vermelde bedeeiden, die mede in het 1ste kwartaal bedeeld zijn geworden.	Aantal bedeelingsweken van alle in kol. 18 vermelde bedeeiden te zamen.	Aantal bedeeiden in het 3de kwartaal (1 Juli—einde September).	Aantal der in kol. 21 vermelde bedeeiden, die mede in het 2de kwartaal bedeeld zijn geworden.	
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.	21.	22.	
2	2	26	2	2	26	2	2	26	4	2	29	4	107									

De kolommen van dit model hebben *alleen* betrekking op bedeeeling met geld of natura (d. i. alleen *te vermelden*: hen, die *uitsluitend* met geneeskundige hulp zijn ondersteund; 2. doortrekkende personen (pa die met kleeren, dekens, meubelen, huisraad en dergelijke zijn bedeeld.

- (1) Onder hoofden van gezinnen mede te begrijpen de gehuwde vrouwen, die zelfstandig ondersteund
- (2) Hieronder te begrijpen: 1. vrouwen uit eigen hoofde bedeeld, terwijl ook de man bedeeld wordt;
- (3) Hieronder te begrijpen alle personen, die geen lid zijn van een gezin; onder gezin hier te verstaan

DER BEDEELDEN, zoo door Gemeentebesturen rechtstreeks,
 bedeeeling van armen, behoorende tot de Instellingen van
 bij letter a, b, c en d van art. 2 der Armenwet.

UIT EIGEN HOOFDE ONDERSTEUND. (2)		EENLOOPENDE PERSONEN. (3)	
22.	Aantal der in kol. 21 vermelde bedeeelingen, die mede in het 2de kwartaal bedeed zijn geworden.	29.	Aantal bedeeelden in het 1e kwartaal (1 Januari—einde Maart).
23.	Aantal bedeeelingsweken van alle in kol. 21 vermelde bedeeelden te zamen.	30.	Aantal der in kol. 29 vermelde bedeeelden, die mede in het vorige kwartaal bedeed zijn geworden.
24.	Aantal bedeeelden in het 4de kwartaal (1 October—einde December).	31.	Aantal bedeeelingsweken van alle in kol. 29 vermelde bedeeelden te zamen.
25.	Aantal der in kol. 24 vermelde bedeeelden, die mede in het 3de kwartaal bedeed zijn geworden.	32.	Aantal bedeeelden in het 2de kwartaal (1 April—einde Juni).
26.	Aantal bedeeelingsweken van alle in kol. 24 vermelde bedeeelden te zamen.	33.	Aantal der in kol. 32 vermelde bedeeelden die mede in het 1ste kwartaal bedeed zijn geworden.
27.	Totaal aantal bedeede andere gezinsleden.	34.	Aantal bedeeelingsweken van alle in kol. 32 vermelde bedeeelden te zamen.
28.	Totaal aantal bedeeelingsweken.	35.	Aantal bedeeelden in het 3de kwartaal (1 Juli—einde September).
		36.	Aantal der in kol. 35 vermelde bedeeelden, die mede in het 2de kwartaal bedeed zijn geworden.
		37.	Aantal bedeeelingsweken van alle in kol. 35 vermelde bedeeelden te zamen.
		38.	Aantal bedeeelden in het 4de kwartaal (1 October—einde December).
		39.	Aantal der in kol. 38 vermelde bedeeelden, die mede in het 3de kwartaal bedeed zijn geworden.
		40.	Aantal bedeeelingsweken van alle in kol. 38 vermelde bedeeelden te zamen.
		41.	Totaal aantal bedeede eenloopende personen.
		42.	Totaal aantal bedeeelingsweken.

een levensmiddelen en brandstoffen) met of zonder geneeskundige hulp; in die kolommen daarom *niet* (passanten) aan wie reisgeld of voedsel is verstrekt; 3. hen, die een gift in eens ontvingen; 4. hen,

eund worden, terwijl de man *niet* bedeed wordt.

rdt; 2. kinderen, uit eigen hoofde ondersteund.

staan man, vrouw en minderjarige of bij de ouders inwonende meerderjarige kinderen.

6a, 6b en 6c

Tabel, ingevuld door
het Burgerlijk Armbe-
stuur, 1944.

TABEL N°. 2,

194 3

behoorende bij Ministerieele
beschikking van
29 Februari 1936, n°. 1770,
afd. Armwezen

GEMEENTE KATTENDIJK

NAAM DER INSTELLING VAN WELDADIGHEID:

Algemeen of Burgerlijk Armenbestuur

Onderstand met geld of met levensbehoeften, alsmede uitbesteding, indien deze bij
voornoemden onderstand als nevenarbeid voorkomt, door instellingen van weldadigheid,
bedoeld bij litt. a, b, c of d *) van artikel 2 der Armenwet.

*) Door den Armenraad, of waar er geen is gevestigd door het Gemeentebestuur, door te halen wat niet bedoeld wordt.

Bij de beantwoording der vragen neme men het onderstaande wel in aanmerking.

A. In deze tabel alléén te verstrekken opgaven betreffende onderstand met geld en levens-
behoeften, alsmede uitbesteding. Indien vanwege de instelling nog andere wijzen van armen-
erzorging *steedsmatig of in ruime mate* worden uitgeoefend, moeten daarvoor afzonderlijke tabellen
worden aangevraagd en ingevuld.

B. De ondersteunden behooren zonder dubbeltellingen te worden vermeld, uitgezonderd de
doortrekkenden, aan wie reisgeld of voedsel is verstrekt.

C. Alle bedragen der uitgaven en ontvangsten — behalve de huurwaarde van eigen gebouwen,
lokaliteiten en gronden — moeten overeenstemmen met de afgesloten rekening der instelling
over het laatst verlopen dienstjaar.

D. Indien de instelling een jaarverslag publiceert, wordt bijvoeging van een exemplaar
daarvan bij de tabel, ten dienste van het Centraal Bureau voor de Statistiek, verzocht.

E. De Directeur van het Centraal Bureau voor de Statistiek is bereid tot het verstrekken
van alle inlichtingen, welke met betrekking tot de invulling der tabel mochten worden verlangd.

	Hoofden van gezinnen		Alleen wonenden en andere personen uit eigen hoofde ondersteund, ook al woonden zij in gezinsverband (b.v. meerderjarige kinderen, in het gezin opgenomen bloed- en aanverwanten e.d.)	
	Mannen	Vrouwen	Mannen	Vrouwen
1. Hoe groot is het aantal personen min of meer geregeld ondersteund met geld (o.a. betaling van huishuur) of met levensbehoeften:				
1a. gedurende 3 maanden of langer?	1		2	7
korter dan 3 maanden?	1	1		
(niet te vermelden losse giften; deze komen bij vraag 3.)				
Totaal der ondersteunden	2	1	2	7
1b. waarvan bij de eerste hulpverlening in het jaar oud:				
beneden 21 jaar				
van 21 tot beneden 50 jaar				2
van 50 tot beneden 65 jaar		1		
65 jaar en ouder	2		2	5
1c. waarvan:				
Protestant	2	1	2	7
Rooms-Katholiek				
Israëliet				
tot een andere of geen kerkelijke gezindte behorende te zamen.				
(De sommen der aantallen onder a, b en c bedoeld, moeten gelijk zijn aan het totaal der ondersteunden van elke categorie).				
2. Hoe groot is het aantal nieuwe gevallen van min of meer geregelde ondersteuning in het jaar voorgekomen, die aanleiding gaven tot ondersteuning wegens:				
overlijden van het hoofd of een der andere leden van het gezin?		1		1
gedwongen of vrijwillig vertrek van het hoofd uit het gezin?				
ziekte en ongeval?				
werkloosheid door andere oorzaken dan ziekte en ongeval? (w.o. gemis of vermindering van werkgelegenheid t.a.v. kleine neringdoenden e.d.)	1			
zwangerschap en bevalling?				
alle andere hierboven niet te rangschikken nieuwe gevallen?				
Onder nieuwe gevallen worden verstaan die gevallen, in welke in den loop van het verslagjaar tot het verleenen van ondersteuning werd besloten, onverschillig of de betrokkene in voorafgaande jaren reeds steun heeft genoten. Echter in deze rubriek niet opgeven hen, wier ondersteuning voor den aanvang van het verslagjaar aangevangen, in dat verslagjaar zonder onderbreking werd voortgezet.				

3. Hoeveel personen, niet vallende onder vraag 1, zijn in het verslagjaar ondersteund met losse giften? (in geld en in natura)

Aantal

6b (2)

		Aantal	
		in gestichten, niet zijnde ziekenhuizen	in huisgezinnen
4.	Hoeveel personen zijn in het verslagjaar door de instelling <i>wilbested</i> ?		
a.	oude lieden		
b.	gebrekkigen, maatsch. ongeschikten en onvolwaardigen		1
c.	voogdij- en regeeringskinderen		
d.	andere kinderen		
e.	Hoeveel personen zijn geheel of gedeeltelijk voor rekening der instelling verpleegd in ziekenhuizen e.d.?		
5.	Hoe groot is het aantal:		
a.	doortrekkenden, aan wie reisgeld of voedsel is verstrekt? <i>Indien gezinnen van deze hulp genieten, alle leden daarvan afzonderlijk mede te tellen.</i>		
b.	nachtverblijven door bemiddeling van Uw instelling aan dakloozen verstrekt?		
UITGAVEN		Bedrag	
6.	Wat is het bedrag der uitgaven voor het beheer (belasting, onderhoud e. d.) der roerende en onroerende bezittingen , waaruit de in vraag 11a bedoelde ontvangsten zijn verkregen?	f	
7.	Wat is het bedrag der kosten van beheer voor het eigenlijke werk der armenverzorging :		
a.	huur of huurwaarde van gebouwen en lokaliteiten?	f	
b.	<i>De huurwaarde van eigen gebouwen en lokaliteiten moet bepaald worden door 6 % van de assurantiewaarde te berekenen.</i>		
c.	trakteementen en loonen van het personeel, belasting en verdere lasten en onderhoud van gebouwen en lokaliteiten, onderhoud van meubilair, uitgaven voor schrijfbehoeften, druk- en bindwerk, kosten van vergaderingen en dergelijke?		223.90
	<i>Hieronder niet te brengen de uitgaven voor het beheer van bezittingen, waaruit de in vraag 11a bedoelde ontvangsten zijn verkregen (zie vraag 6), noch buitengewone uitgaven (zie vraag 10).</i>		
8.	Wat is het bedrag der uitgaven wegens:		
a.	ondersteuning met geld (o.a. betaling van huishuur) of met levensbehoeften (vraag 1)?	f	1893.50
b.	ondersteuning met losse giften (vraag 3)?	"	
c.	uitbesteding in gestichten van oude lieden (vraag 4a)?	"	
d.	" " " " gebrekkigen, maatsch. ongesch. en onvolwaardigen (vr. 4b)?	"	
e.	" " " " voogdij- en regeeringskinderen (vraag 4c)?	"	
f.	" " " " andere kinderen (vraag 4d)?	"	
g.	" " huisgezinnen van oude lieden (vraag 4a)?	"	
h.	" " " " gebrekkigen, maatsch. ongesch. en onvolw. (vraag 4b)?	"	160.50
i.	" " " " voogdij- en regeeringskinderen (vraag 4c)?	"	
j.	" " " " andere kinderen (vraag 4d)?	"	
k.	verpleging in ziekenhuizen, sanatoria e. d. (vraag 4e)?	"	
l.	ondersteuning van doortrekkenden en dakloozen (vraag 5)?	"	
9.	Wat is het bedrag der subsidies, verleend aan instellingen van weldadigheid en aan burgerlijke gemeenten (elke instelling of gemeente en de bedragen <i>afzonderlijk</i> te noemen):	f	
<i>Hier niet op te geven hetgeen is betaald voor behoeftigen door de instelling met name aangewezen.</i>			
10.	Wat is het bedrag der uitgaven voor andere weldadige doeleinden, voor zoover zij niet in deze of in een andere door U ingevulde tabel zijn genoemd? <i>Toe te lichten wat hieronder is opgenomen.</i>	f	
ONTVANGSTEN			
11.	Wat is het bedrag der:		
a.	ontvangen renten van effecten en uitstaande kapitalen, huur- en pachtpenningen en alle andere period. inkomsten van bezittingen en toegekende rechten, bestemd voor weldadige doeleinden? <i>Indien van inkomsten, die ook voor andere doeleinden dan armenverzorging zijn bestemd, slechts een deel voor het verzorgen van armen is aangewend, moet met de opgave van het laatsbedoelde gedeelte worden volstaan.</i>	f	2108.76
b.	huurwaarde van eigen voor de armenverzorging bestemde gebouwen en lokaliteiten? <i>Zie de toelichting onder vraag 7a.</i>	"	
<i>Verschuldigde renten van hypotheeken of obligatieleningen moeten in mindering worden gebracht; niet de aflossingen.</i>			

		Bedrag
12. Wat is het bedrag der ontvangen collecten, contributies, inschrijvingen en andere vrijwillige bijdragen (waaronder de giften van kerk- of andere besturen tot dekking van het tekort en de armen gelden, art. 16 der Armenwet)?		f
<i>Hier niet te vermelden ontvangsten, bedoeld bij de vragen 13 en 14.</i>		
13. Wat is het bedrag der subsidies (niet de ontvangsten bedoeld bij de vragen 12 en 14), ontvangen voor weldadige doeleinden van:		
a. instellingen van weldadigheid (elke instelling afzonderlijk te noemen)?		f
b. gemeentebesturen?		"
c. de provincie?		"
d. het Rijk?		"
14. Wat is het bedrag der terugontvangsten voor de verzorging van bepaalde personen? (dus alle bijdragen, niet bedoeld bij de vragen 12 en 13), ter zake van:		
a. ondersteuning met geld of met levensbehoeften (vragen 8a, b en d).		f 186. 00
b. uitbesteding in gestichten van oude lieden (vraag 8c)		"
c. " " " " gebrekkigen, maatsch. ongesch. en onvolwaardigen (vr. 8d)		" 97. 50
d. " " " " voogdij- en regeeringskinderen (vraag 8e)		"
e. " " " " andere kinderen (vraag 8f)		"
f. " " huisgezinnen van oude lieden (vraag 8g)		"
g. " " " " gebrekkigen, maatsch. ongesch. en onvolwaardigen (vr. 8h)		"
h. " " " " voogdij- en regeeringskinderen (vraag 8i)		"
i. " " " " andere kinderen (vraag 8j)		"
j. verpleging in ziekenhuizen e.d. (vraag 8k)		"
15. Tot welk bedrag heeft de instelling in het verslagjaar erfstellingen, legaten en schenkingen in den zin van het Burgerlijk Wetboek ontvangen, bestemd voor weldadige doeleinden?		f

TOELICHTINGEN

Verzoeks o.a. aantallen en bedragen, welke belangrijk afwijken van Uwe opgaven betreffende het vorige jaar toe te lichten

Aldus ingevuld te 16 atten dijks, den 27 4 1944.
(Handtekening en qualiteit.)

Correspondentie-adres: Willebrord a.d.oop B 127 J.P. van der hoop

7a, 7b en 7c
Tabel, ingevuld door
de diaconie van de
Nederlands Her-
vormde Kerk, 1944.

TABEL N°. 2, 1943.
behoorende bij Ministerieele
beschikking van
29 Februari 1936, n°. 1770,
afd. Arnwezen

GEMEENTE KATTENDIJK

NAAM DER INSTELLING VAN WELDADIGHEID:

Diaconie van den Kerk

Onderstand met geld of met levensbehoeften, alsmede uitbesteding, indien deze bij voornoemden onderstand als nevenarbeid voorkomt, door instellingen van weldadigheid, bedoeld bij litt. a, b, c of d *) van artikel 2 der Armenwet.

*) Door den Armenraad, of waar er geen is gevestigd door het Gemeentebestuur, door te halen wat niet bedoeld wordt.

Bij de beantwoording der vragen neme men het onderstaande wel in aanmerking.

A. In deze tabel alléén te verstrekken opgaven betreffende onderstand met geld en levensbehoeften, alsmede uitbesteding. Indien vanwege de instelling nog andere wijzen van armenverzorging *stelselmatig of in ruime mate* worden uitgeoefend, moeten daarvoor afzonderlijke tabellen worden aangevraagd en ingevuld.

B. De ondersteunden behooren zonder dubbeltellingen te worden vermeld, uitgezonderd de doortrekkenden, aan wie reisgeld of voedsel is verstrekt.

C. Alle bedragen der uitgaven en ontvangsten — behalve de huurwaarde van eigen gebouwen, lokaliteiten en gronden — moeten overeenstemmen met de afgesloten rekening der instelling over het laatst verlopen dienstjaar.

D. Indien de instelling een jaarverslag publiceert, wordt bijvoeging van een exemplaar daarvan bij de tabel, ten dienste van het Centraal Bureau voor de Statistiek, verzocht.

E. De Directeur van het Centraal Bureau voor de Statistiek is bereid tot het verstrekken van alle inlichtingen, welke met betrekking tot de invulling der tabel mochten worden verlangd.

	Hoofden van gezinnen		Alleen wonenden en andere personen uit eigen hoofde ondersteund, ook al woonden zij in gezinsverband (b.v. meerderjarige kinderen, in het gezin opgenomen bloed- en aanverwanten e.d.)	
	Mannen	Vrouwen	Mannen	Vrouwen
<p>1. Hoe groot is het aantal personen min of meer geregeld ondersteund met geld (o.a. betaling van huishuur) of met levensbehoeften:</p> <p>1a. gedurende 3 maanden of langer? korter dan 3 maanden? (niet te vermelden losse giften; deze komen bij vraag 3.)</p> <p>Totaal der ondersteunden</p> <p>1b. waarvan bij de eerste hulpverlening in het jaar oud: beneden 21 jaar van 21 tot beneden 50 jaar van 50 tot beneden 65 jaar 65 jaar en ouder</p> <p>1c. waarvan: Protestant Roomsch-Katholiek Israëliet tot een andere of geen kerkelijke gezindte behorende te zamen. (De sommen der aantallen onder a, b en c bedoeld, moeten gelijk zijn aan het totaal der ondersteunden van elke categorie).</p>	<p>Alle onderstand aan leden van een gezin verstrekt en bedoeld als onderstand van het gezin in zijn geheel, moet worden beschouwd als aan het hoofd te zijn verstrekt</p> <p>2</p> <p>1</p> <p>2</p> <p>allen</p> <p>K.H.</p>			
<p>2. Hoe groot is het aantal nieuwe gevallen van min of meer geregelde ondersteuning in het jaar voorgekomen, die aanleiding gaven tot ondersteuning wegens:</p> <p>overlijden van het hoofd of een der andere leden van het gezin?</p> <p>gedwongen of vrijwillig vertrek van het hoofd uit het gezin?</p> <p>ziekte en ongeval?</p> <p>werkloosheid door andere oorzaken dan ziekte en ongeval? (w.o. gemis of vermindering van werkgelegenheid t.a.v. kleine neringdoenden e.d.)</p> <p>zwangerschap en bevalling?</p> <p>alle andere hierboven niet te rangschikken nieuwe gevallen?</p> <p>Onder nieuwe gevallen worden verstaan die gevallen, in welke in den loop van het verslagjaar tot het verleen van onderstand werd besloten, onverschillig of de betrokkene in voorafgaande jaren reeds steun heeft genoten. Echter in deze rubriek niet opgeven hen, wier ondersteuning voor den aanvang van het verslagjaar aangevangen, in dat verslagjaar zonder onderbreking werd voortgezet.</p>	<p>geen nieuwe gevallen</p>			

3. Hoeveel personen, niet vallende onder vraag 1, zijn in het verslagjaar ondersteund met losse giften? (in geld en in natura)	Aantal

7b (2)

	Aantal	
	in gestichten, niet zijnde ziekenhuizen	in huishoudingen
4. Hoeveel personen zijn in het verslagjaar door de instelling <i>uitbested</i> ?		
a. oude lieden		
b. gebrekkigen, maatsch. ongeschikten en onvolwaardigen		
c. voogdij- en regeeringskinderen		
d. andere kinderen		
e. Hoeveel personen zijn geheel of gedeeltelijk voor rekening der instelling verpleegd in ziekenhuizen e.d.? <i>1</i>		
5. Hoe groot is het aantal:		
a. doortrekkenden, aan wie reisgeld of voedsel is verstrekt? <i>Indien gezinnen van deze hulp genieten, alle leden daarvan afzonderlijk mede te tellen.</i>		
b. nachtverblijven door bemiddeling van Uw instelling aan daklozen verstrekt?		

UITGAVEN	Bedrag
6. Wat is het bedrag der uitgaven voor het beheer (belasting, onderhoud e. d.) der roerende en onroerende bezittingen , waaruit de in vraag 11a bedoelde ontvangsten zijn verkregen? . . .	f 225 =

7. Wat is het bedrag der kosten van beheer voor het eigenlijke werk der armenverzorging :	
a. huur of huurwaarde van gebouwen en lokaliteiten? <i>De huurwaarde van eigen gebouwen en lokaliteiten moet bepaald worden door 6 % van de assurantie-waarde te berekenen.</i>	f 330 per med
b. traktementen en loonen van het personeel, belasting en verdere lasten en onderhoud van gebouwen en lokaliteiten, onderhoud van meubilair, uitgaven voor schrijfbehoeften, druk- en bindwerk, kosten van vergaderingen en dergelijke? <i>Hieronder niet te brengen de uitgaven voor het beheer van bezittingen, waaruit de in vraag 11a bedoelde ontvangsten zijn verkregen (zie vraag 6), noch buitengewone uitgaven (zie vraag 10).</i>	

8. Wat is het bedrag der uitgaven wegens:	
a. ondersteuning met geld (o.a. betaling van huishuur) of met levensbehoeften (vraag 1)? .	f 633 =
b. ondersteuning met losse giften (vraag 3)?	
c. uitbesteding in gestichten van oude lieden (vraag 4a)?	
d. " " " " gebrekkigen, maatsch. ongesch. en onvolwaardigen (vr. 4b)?	
e. " " " " voogdij- en regeeringskinderen (vraag 4c)?	
f. " " " " andere kinderen (vraag 4d)?	
g. " " huishoudingen van oude lieden (vraag 4a)?	
h. " " " " gebrekkigen, maatsch. ongesch. en onvolw. (vraag 4b)?	
i. " " " " voogdij- en regeeringskinderen (vraag 4c)?	
j. " " " " andere kinderen (vraag 4d)?	
k. verpleging in ziekenhuizen, sanatoria e. d. (vraag 4e)?	f 157 60
l. ondersteuning van doortrekkenden en daklozen (vraag 5)?	

9. Wat is het bedrag der subsidies, verleend aan instellingen van weldadigheid en aan burgerlijke gemeenten (elke instelling of gemeente en de bedragen <i>afzonderlijk</i> te noemen):	
.....	
.....	
<i>Hier niet op te geven hetgeen is betaald voor behoeftigen door de instelling met name aangewezen.</i>	

10. Wat is het bedrag der uitgaven voor andere weldadige doeleinden, voor zoover zij niet in deze of in een andere door U ingevulde tabel zijn genoemd? <i>Toe te lichten wat hieronder is opgenomen.</i>	
.....	

ONTVANGSTEN	
11. Wat is het bedrag der:	
a. ontvangen renten van effecten en uitstaande kapitalen, huur- en pachtpenningen en alle andere period. inkomsten van bezittingen en toegekende rechten, bestemd voor weldadige doeleinden? <i>Indien van inkomsten, die ook voor andere doeleinden dan armenverzorging zijn bestemd, slechts een deel voor het verzorgen van armen is aangewend, moet met de opgave van het laatsbedoelde gedeelte worden volstaan.</i>	f 1250 =
b. huurwaarde van eigen voor de armenverzorging bestemde gebouwen en lokaliteiten? . <i>Zie de toelichting onder vraag 7a.</i>	
<i>Verschuldigde renten van hypotheek- of obligatieleningen moeten in mindering worden gebracht; niet de aflossingen.</i>	

	Bedrag
12. Wat is het bedrag der ontvangen collecten, contributies, inschrijvingen en andere vrijwillige bijdragen (waaronder de giften van kerk- of andere besturen tot dekking van het tekort en de armengelden, art. 16 der Armenwet)?	692 =
<i>Hier niet te vermelden ontvangsten, bedoeld bij de vragen 13 en 14.</i>	
13. Wat is het bedrag der subsidies (niet de ontvangsten bedoeld bij de vragen 12 en 14), ontvangen voor weldadige doeleinden van:	
a. instellingen van weldadigheid (elke instelling <i>afzonderlijk</i> te noemen)?	f
	"
	"
b. gemeentebesturen?	"
	"
c. de provincie?	"
d. het Rijk?	"
14. Wat is het bedrag der terugontvangsten voor de verzorging van bepaalde personen? (dus alle bijdragen, niet bedoeld bij de vragen 12 en 13), ter zake van:	
a. ondersteuning met geld of met levensbehoeften (vragen 8a, b en d).	f
b. uitbesteding in gestichten van oude lieden (vraag 8c)	"
c. " " " " gebrekkigen, maatsch. ongesch. en onvolwaardigen (vr. 8d)	"
d. " " " " voogdij- en regeeringskinderen (vraag 8e)	"
e. " " " " andere kinderen (vraag 8f)	"
f. " " " " huisgezinnen van oude lieden (vraag 8g)	"
g. " " " " gebrekkigen, maatsch. ongesch. en onvolwaardigen (vr. 8h)	"
h. " " " " voogdij- en regeeringskinderen (vraag 8i)	"
i. " " " " andere kinderen (vraag 8j)	"
f. verpleging in ziekenhuizen e.d. (vraag 8k)	"
15. Tot welk bedrag heeft de instelling in het verslagjaar eerstelingen, legaten en schenkingen in den zin van het Burgerlijk Wetboek ontvangen, bestemd voor weldadige doeleinden?	f

TOELICHTINGEN

Verzoeken o.a. aantallen en bedragen, welke belangrijk afwijken van Uwe opgaven betreffende het vorige jaar toe te lichten.

Aldus ingevuld te Katlandijke, den 16 1944

(Handtekening en qualiteit.)

Correspondentie-adres:

*Van der Meulen
Ja. Killemeier
Diace*

4 BRONKRITISCH COMMENTAAR

Interpretatie en betrouwbaarheid van de gegevens in de bron

Ieder jaar moesten de verschillende armbesturen de tabellen van onderstand opmaken. Bij de burgerlijke armbesturen was het een door de gemeente bezoldigde secretaris-penningmeester die zich over dit werk ontfermde. Aan de hand van bedeelregisters, kasboeken, rekeningen en begrotingen kon hij de tabellen invullen. De controle op de gegevens die hij overlegde was groot. Voordat de financiële bescheiden naar de gemeente werden opgestuurd, boog het voltallige armbestuur zich over de gegevens en bracht, waar nodig, correcties aan. Hierna werd de financiële administratie van de burgerlijke armbesturen jaarlijks nauwgezet door de gemeenteraad doorgelicht. Fouten in de rekeningen werden in de meeste gevallen ontdekt en eventuele fraude werd genadeloos afgestraft.⁹ Nemen we dit alles in aanmerking, dan moeten we concluderen dat de gegevens zoals die door de burgerlijke armbesturen werden aangeleverd, een hoog betrouwbaarheidsgehalte hebben.

Anders ligt het met de kerkelijke instellingen. Bij de hervormde gemeente was de administratie niet in handen van een professioneel secretaris-penningmeester, maar van een diaken die de functie van boekhouder slechts korte tijd - soms slechts één jaar - vervulde. Ook de katholieken wezen een (onbetaalde) penningmeester uit hun midden aan. Zowel bij de hervormden als de katholieken rouleerde de functie veelvuldig, van continuïteit was geen sprake. Het invullen van de tabellen van onderstand moet voor menig kerkelijk armbestuurder een moeizame onderneming zijn geweest. Bij de vele kerkelijke armbesturen die weigerden de tabellen in te vullen speelde onwil ongetwijfeld een belangrijke rol. De kerk wenste geen pottenkijkers in de diaconale boekhouding, bevreesd als ze was voor verlies van de autonomie die ze op grond van de Armenwet dacht te hebben. Maar ook onkunde speelde de kerk parten. De regering liet meermalen blijken dat de tabellen van onderstand, zoals de kerkelijke en particuliere instellingen die invulden, aan betrouwbaarheid te wensen overlieten. Zo waren de gegevens over aantallen bedeeden en uitkeringsduur vaak onvolledig en ook de financiële overzichten waren niet altijd juist ingevuld.¹⁰ Men moet zich terdege realiseren dat fouten, slordigheden en onnauwkeurigheden in deze bron hebben doorgewerkt in de gemeentelijke, provinciale en landelijke armenzorgstatistieken. Deze kanttekeningen betekenen overigens niet dat een onderzoeker de kerkelijke tabellen maar beter terzijde kan leggen. De gegevens die de tabellen bevatten kunnen immers worden aangevuld met en getoetst aan

informatie uit andere bronnen, zoals de dagboeken (kas-, giro- en bankboeken) en rekeningen van de diaconie.¹¹

Gerelateerde en toetsingsbronnen

Als aanvullende bronnen voor de financiering van de armenzorg komen de jaarrekeningen, begrotingen en dagboeken van de verschillende armenzorginstellingen in aanmerking. Evenals de tabellen zijn ze voor vrijwel alle jaren doorlopend beschikbaar. Hoe fragmentarisch een archief van een burgerlijk armbestuur of diaconie ook mag zijn, de financiële administratie is vaak vanaf de zestiende of zeventiende eeuw overgeleverd.¹² In de jaarrekeningen vinden we de werkelijke inkomsten en uitgaven tot op de laatste cent nauwkeurig gepreciseerd. Voor de rekeningen van de Zuid-Bevelandse armbesturen geldt dat ze vergezeld gaan van een uitgebreide specificatie waarop precies staat aangegeven welke mensen op welke wijze met welke bedragen werden bedeed. De begrotingen stellen ons in staat na te gaan waar de armbesturen hun geld aan dachten uit te geven.

Als aanvullende bron voor de (aantallen) bedeeden kan men gebruik maken van de bedelingsregisters. De meeste grotere armbesturen beschikten over lijsten met daarop de namen van mensen, de bedragen waarmee ze werden bedeed en de reden waarom sommigen niet langer werden bedeed. De armbesturen van Goes en Yerseke bijvoorbeeld stelden ieder jaar een zogenaamde Zomer- en Winterrol op. Terwijl op de laatste lijst de namen prijken van mensen die alleen in de wintermaanden onderstand genoten, stonden op de eerste rol de mensen vermeld die doorlopend werden ondersteund.¹³ Naar alle waarschijnlijkheid werden de tabellen van onderstand bij de grotere armbesturen samengesteld op basis van de informatie uit de bedelingsregisters. Voor de kleinere dorpen in Zeeland ontbreken dergelijke registers. Informatie over aantallen bedeeden alsmede de wijze van bedeling werden in de meeste gevallen aan de begroting en jaarrekening ontleend.

De informatie over het armwezen die als apart hoofdstuk vanaf 1851 aan de gemeentelijke jaarverslagen is toegevoegd is een veel oppervlakker bron voor een onderzoek naar de armen. Gedetailleerde informatie over bedeling ontbreekt. Gegevens over de bedeeden zijn in de regel uiterst summier. Zo wordt er in de negentiende-eeuwse verslagen slechts onderscheid gemaakt tussen permanent en tijdelijk bedeeden waarbij huisgezinnen en alleenstaanden op één hoop zijn gegooid. In de verslagen uit de twintigste eeuw vinden we geen vermelding meer van aantallen bedeeden, maar worden slechts de instellingen genoemd die zich binnen de gemeente bezighielden met de zorg voor de armen. Met de informatie

over de financiering is het niet veel anders gesteld. Worden in de verslagen vóór de eeuwwisseling nog de totaalbedragen van de inkomsten en de uitgaven genoemd, in de meeste twintigste-eeuwse gemeentelijke jaarverslagen worden zelfs deze gegevens niet langer vermeld.

Wat geldt voor de gemeentelijke jaarverslagen, geldt in nog sterkere mate voor de verslagen van de provincie. Ook in deze verslagen, die op basis van de gemeentelijke verslagen werden samengesteld, zal men tevergeefs naar uitgebreide informatie over de bedeling en de bedeeden speuren. In de jaarverslagen van de provincie Zeeland vinden we onder het hoofdstuk 'armwezen' slechts informatie over de totale aantallen armen die in de provincie werden bedeed, de duur van de onderstand (permanent/tijdelijk), de hoeveelheid geld die met de provinciale armenzorg was gemoeid en de aantallen arbesturen die in Zeeland actief waren. Zijn de provincieverslagen vóór de eeuwwisseling nog enigszins gedetailleerd - het verslag over 1870 omvat ruim zestig bladzijden -, na 1900 geven ze weinig meer informatie dan wat algemene opmerkingen over het armwezen in de provincie. De hoofdstukken over de armenzorg zijn vanaf die tijd dan ook uiterst beknopt. Zo telt het verslag over 1915 slechts zes pagina's.

Mogelijke gebruikswijzen van de bron in historisch onderzoek

De tabellen van onderstand zijn een primaire historische bron en als zodanig voor een onderzoek naar de armenzorg van groot belang, hoewel de tabellen volgens De Bosch Kemper weinig bruikbaar zijn voor een studie naar de armen en de armoede zelf. De tabellen zeggen namelijk steeds iets over de bedeeden volgens bepaalde criteria, en deze groep kan niet worden gelijkgesteld aan 'armen'.¹⁴

Aan de hand van de tabellen krijgt de onderzoeker een overzicht van een indrukwekkende hoeveelheid armenzorginstellingen waarvan ieder dorp, hoe klein ook, er wel een aantal kende. Niet alleen het aantal instellingen is opvallend, ook het verzuilde karakter ervan blijkt uit de tabellen. Burgerlijke, particuliere en kerkelijke instellingen van verschillende signatuur waren verantwoordelijk voor de armenzorg in Nederland, die tot diep in de twintigste eeuw een plaatselijk karakter behield.

Aangezien de tabellen van onderstand een schat aan informatie bevatten, doorlopend over een periode van meer dan een eeuw (1854-1964), bieden zij de mogelijkheid tot kwantificatie. De onderzoeker kan per instelling en, indien de gegevens van alle instellingen van de betreffende gemeente beschikbaar zijn, nagaan hoeveel mensen in een bepaald jaar in totaal werden bedeed. Het totale aantal bedeeden kan worden afgezet tegen het inwonertal van de betreffende gemeente: hoeveel procent van

de totale bevolking genoot onderstand van een armenzorginstelling? Bij deze berekening moet echter wel een drietal kanttekeningen worden geplaatst. Allereerst moeten we ons bewust zijn van de onvolledigheid en onbetrouwbaarheid van de kerkelijke cijfers. In de tweede plaats vermelden de tabellen in de regel alleen de gezinshoofden die worden bedeed, eventuele gezinsleden blijven buiten beschouwing. Willen we weten hoeveel mensen in totaal van de armenzorg afhankelijk waren, dan zullen we de gezinsgrootte aan de hand van een bepaalde omrekenfactor moeten schatten.¹⁵ Tenslotte moeten we op onze hoede zijn voor mogelijke dubbelstellingen. Het kwam in de negentiende eeuw meer dan eens voor dat een bedeede door meer dan één instelling werd bedeed of door dezelfde instelling meer dan eens in het hetzelfde jaar.¹⁶

Als men beschikt over cijfers uit meerdere jaren, kunnen vergelijkingen over een langere periode worden gemaakt en kan bijvoorbeeld worden nagegaan in hoeverre het aantal bedeeden toe- of afnam, in absolute en relatieve zin. Ook kan een vergelijking tussen de kerkelijke en burgerlijke armenzorg worden gemaakt: wie nam het grootste aantal bedeeden voor zijn rekening?

Geven de tabellen uit de vroege periode alleen informatie over de totale aantallen bedeeden en of ze doorlopend dan wel tijdelijk werden ondersteund, in de tabellen zoals die vanaf de eeuwwisseling beschikbaar zijn, krijgen de bedeeden iets meer identiteit. We worden ingelicht over hun geslacht, hun leeftijd, hun kerklidmaatschap, de periode gedurende welke ze door het armbestuur werden bedeed en de reden waarom ze armlastig waren geworden. Was er een relatie tussen leeftijd en armlastigheid? Waren het voornamelijk vrouwen of juist mannen die werden bedeed? Deden zich in de loop der tijd belangrijke verschuivingen voor in de oorzaken die aan de armlastigheid ten grondslag lagen en die op de tabellen als zodanig waren vermeld? Was het zo dat de armbesturen steeds meer werklozen moesten onderhouden? Dit zijn slechts enkele voorbeelden van vragen over bedeeden die met behulp van de tabellen kunnen worden beantwoord.

De tabellen bevatten echter niet slechts kwantitatieve gegevens over de bedeeden. In de memorie van toelichting die in de meeste gevallen als bijlage aan de tabellen was toegevoegd, moesten de armbestuurders ieder jaar aangeven wat volgens hen de belangrijkste oorzaken waren van de verschillen ten opzichte van het voorgaande jaar. Waarom was het aantal bedeeden toegenomen? Waarom waren de bedelingsuitgaven plotseling gestegen? Bovendien moesten de armbestuurders aangeven hoe volgens hen de armenzorg kon worden verbeterd. Wisten zij middelen te bedenken die 'tot een dadelijke verbetering' van de zorg leiden? Zagen zij 'hinderpalen die het tot stand brengen van op zich zelve wenschelijke verbeteringen, in den weg' stonden?¹⁷ Met de beantwoording van deze

vragen stuiten we op de gedachten van de armbestuurders en de ideeën die zij hadden over de armoede en de armenzorg.

De tabellen van onderstand bieden bovendien een schat aan informatie over de financiën van de armbesturen. Het overzicht van de inkomsten stelt de onderzoeker in staat zich een beeld te vormen van de financiering, terwijl de specificatie van de uitgaven veel onthult over het beleid van de betreffende armenzorginstelling. Zo is het mogelijk zicht te krijgen op het bestedingspatroon van de instellingen en de omvang en aard van de financiering van de armenzorg. Door middel van een uitgebreide analyse van de tabellen van onderstand kan men achterhalen of er grote verschillen bestonden tussen kerkelijke en burgerlijke armbesturen, of er zich in de loop der tijd wijzigingen voordeden in de wijze van financiering, of de burgerlijke armbesturen steeds afhankelijker werden van overheidssubsidies en de kerkelijke caritas meer en meer was aangewezen op giften en collecten en hoe de armbesturen reageerden op perioden van economische crises, bij daling van hun inkomsten. Aangezien in de tabellen van onderstand ook de uitgaven worden gespecificeerd kunnen we nagaan op welke verschillende manieren de armbesturen probeerden te helpen, waar hun prioriteiten lagen, hoe belangrijk de bedeling in geld was, hoeveel men besteedde aan verpleging, uitbesteding, werkverschaffing en huisvesting, en aan onderwijs aan kinderen van bedeelde ouders. Het gebruik van de tabellen op landelijk niveau is problematisch, omdat vele gemeenten en armenzorginstellingen nalatig waren in het verstrekken van inlichtingen.¹⁸

NOTEN

- 1 Voor een becommentariëring van de Verslagen omtrent het Armwezen, zie het broncommentaar van Kingma en Van Leeuwen in deze bundel.
- 2 Artikel 11, *Wet van den 28sten Junij 1854, tot regeling van het Armbestuur*.
- 3 Kort, *Geen cent te veel*, 223. Zie ook Van Leeuwen, 'Armenzorg 1800-1912', 293. Voor de houding van de hervormde kerk, zie Everts, *De verhouding van kerk en staat*, 304-305. Ook Blankenberg, De Dompierre de Chaufepié en Smissaert, de samenstellers van de *Gids der Nederlandsche Weldadigheid*, beklaagden zich over vele instellingen en gemeenten in den lande die niet bereid waren medewerking te verlenen aan een inventariserend onderzoek naar de plaatselijke armenzorg. 'Meermalen', zo schrijven ze teleurgesteld in de inleiding, 'zal men in het boek aantreffen: Gevraagde inlichtingen niet ontvangen' (*Gids der Nederlandsche Weldadigheid*, XVI).
- 4 Van der Valk, *Van pauperzorg tot bestaanszekerheid*, 226. Zie verder Kort, *Geen cent te veel*, 223-224 en 361. Kerkelijke instellingen voelden er niets voor om de namen van hun ondersteunden door te geven aan de in 1912 ingestelde Armenraad, ook al verklaarde deze bescherming van de privacy van de bedeelden (zie hiervoor Adriani, *Voorlezingen*, 85-86).
- 5 Zie ook het broncommentaar van Kingma en Van Leeuwen in deze bundel.
- 6 Tabellen zijn als bijlage toegevoegd aan de ministeriële circulaire van 26-1-1855, nr. 3; *opmaking en inzending der tabellen betreffende de instellingen van weldadigheid*.
- 7 *Provincieblad Zeeland, Circulaire 12 februari 1898, no. 33, 1ste afdeling; wijziging verslag aangaande verrichtingen van het Armbestuur 1898*. Het is waarschijnlijk dat men onder schamele armen mensen verstond die onderstand genoten zonder dat ze als huiszittende armen waren geregistreerd. 'Schaamsarmen' worden ze in de notulen van sommige armbesturen genoemd.
- 8 Artikel 13 *Wet van den 27sten April 1912, tot regeling van het armbestuur. Indeling van de tabellen nader geregeld in: Koninklijk Besluit nr 264 van den 18den Juli 1912; Koninklijk Besluit nr 322 van den 1sten September 1926 en Koninklijk Besluit nr. 340 van den 11den Februari 1936*.
- 9 Zie Kort, *Geen cent te veel*, 270-271. In enkele Zuid-Bevelandse gemeenten werd een secretaris aan de kant gezet die op frauduleuze handelingen was betrappt.

- 10 *Provincieblad Zeeland Circulaire 12 februari 1898, no. 33, 1ste afdeling; wijziging verslag aangaande verrichtingen van het Armbestuur 1898, 10-11.*
- 11 Zie ook het broncommentaar van Kingma en Van Leeuwen in deze bundel.
- 12 Voor de diaconie-archieven in Drenthe, zie Gras, *Diaconie-archieven*, 84-103.
- 13 Kort, 'Armoede en armenzorg', 63-64.
- 14 De Bosch Kemper, *Geschiedkundig onderzoek*, 7-9.
- 15 Zie Kort, *Geen cent te veel*, 223-224. In het onderzoek naar de Zuid-Bevelandse bedeeden hebben we, om tot een geschatte grootte van de bedeelde huishoudens te komen, niet één omrekenfactor gebruikt, maar verschillende, al naar gelang de tijd en de plaats. Het was in onze ogen onverantwoord te veronderstellen dat de gemiddelde gezinsgrootte in bijvoorbeeld dorp X uit 1870 dezelfde was als die van een gezin in dorp Y vijftig jaar later. Verder was het zo dat er aanzienlijke verschillen in gezinsomvang konden zijn tussen de permanent en tijdelijk bedeeden. Aangezien zich onder de laatste groep vaak kinderrijke gezinnen bevonden, die alleen in de wintermaanden een beroep op de armenzorg deden en de groep permanent bedeeden voornamelijk bestond uit weduwen en ouden van dagen, was de gezinsgrootte van de tijdelijk bedeeden groter. Voor een verantwoording van de berekening van de gezinsgrootte, zie Kort, *Geen cent te veel*, 457-459.
- 16 In 1898 waarschuwde minister Goeman Borgesius voor het gevaar van dubbeltellingen. Hij wees de armbesturen erop 'dat een persoon die op b.v. drie verschillende tijdstippen in een jaar werd bedeed, in de statistiek der bedeeden niet moet worden opgegeven als drie personen, maar als één persoon. Meermalen is er van verschillende zijden op geweest, dat dit thans niet het geval is en dat vooral daarvoor de tegenwoordige statistiek der bedeeden in zoo groote mate onbetrouwbaar is' (Brief 1-2-1898, nr. 22, 8).
- 17 *Provincieblad Zeeland Circulaire 8 januari 1855, no. 10, opmaking en inzending der tabellen betreffende de instellingen van weldadigheid*, 11.
- 18 Voor de statistiek van het armwezen en de kritiek op de onvolledigheid van de gegevens, zie Verdonck, 'Verruiming der armenzorgstatistiek', 2009. Zie verder de literatuurlijst vermeld in: www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/Socialezekerheid, 43-49 en 283-285.

BIJLAGEN

A Vindplaatsen

Voor de Bevelandse gemeenten zijn de tabellen van onderstand te vinden in de gemeentelijke archiefbewaarplaatsen en wel in de correspondentie van de verschillende gemeentebesturen (inkomende post, de relatieven tot de notulen) en, indien de armbesturen kopieën voor hun eigen administratie maakten, in de correspondentie van de armenzorginstellingen (uitgaande stukken) zelf. Aangezien alle armbesturen in het land, zowel kerkelijke als burgerlijke, verplicht waren hun tabellen naar het gemeentebestuur op te sturen, veronderstellen we dat de situatie in de rest van Nederland niet anders is. Ook in de correspondentie (uitgaande post) van de kerkelijke archieven zijn incidenteel (kopieën van) tabellen van onderstand te vinden.

Wat per provincie en per gemeente aanwezig is, kan echter aanzienlijk verschillen. Men raadplege in eerste instantie www.archiefnet.nl, met een gespecificeerd overzicht van de archiefbewaarplaatsen en –collecties per land (Nederland en Vlaanderen), per provincie en per gemeente. Van grote waarde is de door Kappelhof en Kingma samengestelde elektronische Onderzoeksgids Sociale Zekerheid 1890-1967, zie www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/Socialezekerheid. Verder geeft Van Leeuwen in *Sociale Zorg. Cahiers voor Lokale en Regionale Geschiedenis* 12 (Zutphen 1994) bruikbare tips over de archieven van de verschillende armenzorginstellingen. Voor de archieven van de hervormde diaconie zij verwezen naar Gras, *Diaconie-archieven*.

B Gedrukte bronnen

- Provinciaal Blad van de Provincie Zeeland*, 1855, 1898 (hierin circulaires).
Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden 1818, 1854, 1868, 1870, 1912, 1926 en 1936.
Verslag van den toestand der provincie Zeeland door Gedeputeerde Staten uitgebracht aan de Provinciale Staten, 1870, 1915.
Verslag van den toestand der gemeente Goes 1851-1930.

ROVINCIEËN.	Getal der werkplaatzen.	I N K O M S T E N .					U I T G A V E N .				
		Dotatiën en opbrengst van het werk.	Collecten.	S U B S I D I Ë N			TOTAAL.	Kosten van administratie.	Onderhoud en voeding.	Gereedschappen, werkstoffen en daggelden.	TOTAAL.
				van de armbesturen.	van de gemeenten.	van den Staat.					
id-Brabant	1	f 7,957	" f 8,650	"	"	" f 11,607	f 1,688	f 8,431	f 6,498	f 11,607	
lderland	4	82,780	"	f 400	"	88,180	2,952	608	29,645	88,180	
st-Vlaanderen	1	50,000	f 1,600	958	50,100	102,658	8,960	"	98,698	102,658	
est-Vlaanderen	5	950	1,040	2,710	"	4,700	475	2,275	1,950	4,700	
negouwen	2	4,485	"	"	900	5,885	884	"	4,501	5,885	
lland	8	94,958	5,084	879	145,840	246,261	40,881	81,822	124,608	246,261	
land	8	7,900	8,400	"	5,300	21,500	1,750	12,050	7,700	21,500	
twerpen	2	30,886	"	4,517	28,000	58,353	5,188	766	45,614	58,353	
iesland	9	6,788	"	"	1,289	7,977	639	88	7,250	7,977	
oningen	2	780	2,145	"	"	2,975	354	8,766	755	2,975	

**Verslagen omtrent het Armwezen en Statistiek
van de sociale zorg in Nederland, 1814-1964**

V. Kingma en M.H.D. van Leeuwen

INHOUD

INLEIDING	159
1 HISTORISCHE SITUERING	160
2 ADMINISTRATIEVE ONTSTAANSGESCHIEDENIS	162
Formele grondslag en uitvoeringsbesluiten	162
3 VISUELE KENNISMAKING	165
Inhoud van de verslagen	165
4 BRONKRITISCH COMMENTAAR	182
Interpretatie en betrouwbaarheid van de gegevens in de bron	182
Gerelateerde en toetsingsbronnen	184
Mogelijke gebruikswijzen van de bron in historisch onderzoek	186
NOTEN	188
BIJLAGE	190
A Vindplaatsen	190

INLEIDING

In de negentiende en vroege twintigste eeuw kwam een beduidend deel van de bevolking, misschien wel de meerderheid, op zeker moment van zijn of haar leven in aanraking met de Nederlandse sociale zorg in de ruime zin van het woord: armen-, bejaarden- en ziekenzorg, weduwenhulp, weeshuizen, hulp voor grote gezinnen, bepaalde scholen, spaarbanken of pandjeshuizen enz. Dit enorme netwerk van sociale zorg over de afgelopen twee eeuwen is in kaart gebracht in jaarlijkse verslagen, die onder diverse namen bekend staan, met name *Verslag over de verrichtingen aangaande het Armbestuur* en *Statistiek van de sociale zorg*. Deze bron bevat een schat aan verhalend en statistisch materiaal, niet alleen over de aanbieders van zorg, maar ook over de ontvangers. Ondanks een aantal haken en ogen zijn deze *Verslagen* een uitstekende bron voor de sociale geschiedenis van Nederland van 1814-1964. Zij bestrijken immers een zeer groot deel van de bevolking van het hele land over een zeer lange periode. Ook internationaal gezien is deze bron, voor zover wij weten, uniek.

De hier besproken bron gaat schuil onder diverse namen. De naamgeving geeft een indruk van het soort activiteiten die men in de bron registreerde, en de wijze waarop men er tegenaan keek. De zorg werd tot 1965 uitgevoerd door een groot aantal instellingen. Vanaf 1814 moesten al deze organisaties informatie verschaffen aan de rijksoverheid voor een verslag dat de koning krachtens de Grondwet jaarlijks diende uit te brengen aan de Staten-Generaal. Het eerste verslag heette *Verslag omtrent het armbestuur en de opvoeding der armen-kinderen*. In 1819 werd dat het *Verslag van den staat van het armwezen* en in 1872 werd de naam gewijzigd in *Verslag over de verrichtingen aangaande het armbestuur*. Deze naam bleef gehandhaafd tot en met 1964. In 1902 werd de bron gesplitst in twee delen, een statistisch en een verhalend deel. Het statistische deel werd verzorgd door het CBS en heette aanvankelijk *Statistiek van het Armwezen*. In de jaren twintig werd dat *Armenzorgstatistiek* en later *Statistiek van de Sociale Zorg*.

1 HISTORISCHE SITUERING*

De term sociale zorg werd in een andere zin gebruikt dan de statelijke regelingen van tegenwoordig, zoals de Bijstandswet of de Werkloosheidswet. In 1902 was weliswaar de eerste statelijke regeling net tot stand gekomen in de vorm van de Ongevallenwet van 1901, maar zowel in geld als wat betreft het aantal personen dat hiermee geholpen werd was dit een marginale regeling in vergelijking met de andere en oudere, thans beduidend kleinere, vormen van sociale zorg, die hun wortels vinden in de filantropie van de Gouden Eeuw en zelfs in de middeleeuwse caritas. Over de afgelopen twee eeuwen als geheel genomen is dat de hoofdstroom van de sociale zorg geweest, zij het in steeds verminderende mate. Deze armenzorg was vanouds een lokale aangelegenheid. Pogingen van het rijk om zijn invloed te vergroten stuitten steeds weer op openlijk of lijdzaam verzet. Met name de kerken zagen de armenzorg als een taak die bij uitstek aan hen was toevertrouwd en waarmee de overheid zich zo weinig mogelijk diende te bemoeien. De taak van het rijk beperkte zich daarom tot kaderstellende wetgeving en het verzamelen en publiceren van informatie.

In de periode 1795-1815 poogde de landelijke overheid voor het eerst invloed te krijgen op de armenzorg en ondernam men meerdere pogingen om statistisch materiaal over de armoede en bedeling te verzamelen. De invloed van het gedachtegoed van de Franse Revolutie, waar armenzorg als staatszaak en niet meer dan christenplicht werd gezien, en de eenwording van Nederland met een sterker staatsgezag zijn daar onder meer debet aan. In september 1798 bijvoorbeeld moesten alle Nederlandse gemeenten op last van het Uitvoerend Bewind van de Bataafse Republiek inlichtingen verstrekken over hun armenzorg. Gevraagd werd naar de hoogte van de inkomsten en uitgaven van de armenzorginstellingen en het aantal mensen met een alimentatie. Kennelijk waren de antwoorden niet bevredigend, want drie maanden later liet de regering weten, dat 'veele der ingekomene berichten niet voldoen aan de Intentie van het Uitvoerend Bewind'.¹ Ook latere pogingen in de Bataafs-Franse tijd om op basis van plaatselijke gegevens een landelijke armenzorgstatistiek op te stellen leden schipbreuk. Zo maakte in 1807 de regering wederom bekend dat het niet mogelijk was uit de opgaven van de verschillende gemeentebesturen over de plaatselijke armenzorg 'eene generale staat te doen formeren (...) uit hoofde sommige niet in die orde waren ingerigt, als vereischt wordt'. Voor bijvoorbeeld Zeeland gold dat geen enkele gemeente de staten compleet had ingevuld. De meeste gemeenten hadden

zich beperkt tot de beantwoording van enkele vragen, en sommige, waaronder Goes, hadden helemaal niet gereageerd.² Het kan niet anders of de regering had in 1815 slechts de beschikking over uitermate fragmentarische gegevens.

Het aantal bedeeden in de noordelijke provincies schatte men in 1816, zonder de 22.000 in armenhuizen verpleegde behoeftigen, op een elfde deel van de bevolking. De voor de zuidelijke provincies opgegeven aantallen waren nog minder nauwkeurig. Niet alleen de onbetrouwbaarheid van de gegevens die de regering dwars zat, ook de enorme verscheidenheid in het bestuur en onderhoud der armen was haar een doorn in het oog. Zo werd in het zuiden geen onderscheid gemaakt tussen kerkelijke en burgerlijke armen, want zij vielen daar onder de verantwoordelijkheid van de burgerlijke gemeente. In het noorden daarentegen onderhielden de godsdienstige gezindten hun arme geloofsgenoten.

De regering moest over gegevens van de burgerlijke en kerkelijke armenzorginstellingen beschikken om aan het grondwettelijk voorschrift te kunnen voldoen en de bestaande armenzorg te verbeteren. Deze werden verkregen langs de weg van de ambtelijke hiërarchie. De regering vroeg de gouverneurs om toezending van de armenstaat van hun provincie. Zij verzochten op hun beurt de gemeentebesturen om een opgave van het aantal armbesturen in hun gemeente, hun inkomsten uit schenkingen, collecten en subsidies van gemeente en rijk.

Tijdens het bewind van koning Willem I verstrekten de meeste burgerlijke en kerkelijke instellingen de gevraagde inlichtingen. Het aantal onwilligen was gering. Rond 1825 deden slechts vijftig besturen van voornamelijk hervormde, katholieke en doopsgezinde instellingen geen opgave, in totaal nog geen twee procent van het totale aantal armbesturen.

Vanaf 1830 steeg dit percentage echter. Tot 1840 liep het geleidelijk op tot vier procent, om daarna in snel tempo te stijgen tot tien procent in 1848. Steeds meer kerkelijke armbesturen stelden zich recalcitrant op, met verwijzing naar hun financiële autonomie en het particuliere eigendom van hun fondsen. De kerken waren bang dat hun armenzorg werd onderworpen aan het burgerlijk gezag. Slechts indien ze overheidssubsidie kregen, voelden ze zich verplicht 'buitenstaanders' inzage te geven in hun administratie. De regering voelde er weinig voor sancties te treffen tegen onwillige instanties. Met overreding, zo werd de plaatselijke autoriteiten duidelijk gemaakt, was meer te bereiken dan met dwang.³

2 ADMINISTRATIEVE ONTSTAANSGESCHIEDENIS

Formele grondslag en uitvoeringsbesluiten

De Grondwet van 1814 bepaalde in art. 228: 'Als eene zaak van hoog belang wordt ook het armbestuur en de opvoeding van arme kinderen aan de aanhoudende zorg der Regering bevolen. De Koning doet insgelijks van de inrigtingen dien aangaande, jaarlijks een uitvoerig verslag aan de Staten-Generaal geven.' Deze formulering werd vrijwel ongewijzigd overgenomen in de Grondwet van 1848.⁴ Op deze manier trachtte de rijksoverheid nog enige greep te krijgen op de decentraal georganiseerde armenzorg. De indeling in vier soorten instellingen van weldadigheid, namelijk openbare, kerkelijke, particuliere en gemengde, is vanuit hedendaags perspectief opmerkelijk. Wij zouden kerkelijke instellingen eerder zien als een bijzonder soort particuliere instellingen, en niet als een hoofdgroep naast particuliere en overheidsinstellingen. Dat was ten tijde van het ontstaan van de indeling, en nog ver daarna, niet zo. Armenzorg was voor velen een godsdienstige zaak, meer in het bijzonder een christenplicht. Zelfs de Armenwet van 1912 kende het eerste recht van bedeling aan de kerken toe, en pas daarna aan de burgerlijke armenzorg. Misschien vergt deze laatste term ook nog enige toelichting. Het gaat daarbij om lokale instellingen die mensen helpen die niet door de kerken worden geholpen. De bestuurders daarvan zijn op vele plaatsen geen ambtenaren en de armenzorginstellingen in beginsel ook geen afdelingen van het gemeentebestuur. Weliswaar heeft de lokale overheid doorgaans een vinger in de pap, maar het bestuur van een burgerlijk armbestuur kiest veelal door middel van coöptatie en de instellingen kunnen eigen rechtspersonen zijn. Wel is het zo dat de greep van de lokale overheid op het burgerlijk armbestuur in de loop van de tijd over het algemeen toenam, en soms zeer sterk.

In de Armenwet van 1854 werd de verplichting tot het verstrekken van gegevens als volgt uitgewerkt: 'De besturen van alle instellingen van weldadigheid doen jaarlijksch, binnen den daarvoor door den Minister van Binnenlandsche Zaken aangewezen termijn, en in den door deze voor te schrijven vorm, ten behoeve van het verslag bij art. 195 der Grondwet bedoeld, aan het gemeentebestuur opgave van het getal der door hen ondersteunden of verpleegden; van het beloop hunner uitgaven voor beheer en voor onderstand van allerlei aard, en van dat hunner inkomsten door collecten, inschrijvingen of andere vrijwillige bijdragen en subsidien. De besturen der burgerlijke en gemengde instellingen doen

daarenboven alle verdere opgaven, door de Regeering noodig geacht.⁵ Het insturen van gegevens was dus verplicht, en in art. 11 van de Armenwet wordt zelfs gedreigd met een boete van 25 tot 75 gulden indien de gegevens niet werden aangeleverd. Deze sancties zijn voor zover bekend echter nooit uitgevoerd, mogelijk om de weerstand van kerkelijke instellingen tegen het verslag niet nog meer te vergroten.

In de Armenwet van 1912 werd de informatieplicht geregeld in art. 13: 'de besturen zenden jaarlijks de gegevens aan de armenraad of anders aan het College van B&W'. De gegevens die zij moesten verstrekken waren nagenoeg hetzelfde als in 1854:

- het aantal bedeeden en verpleegden
- inkomsten uit bezittingen, legaten, subsidies of andere vrijwillige bijdragen
- uitgaven voor onderstand en
- uitgaven voor beheer 'en andere doeleinden'.

Verder diende verstrekt te worden 'alle opgaven, door Onzen Minister van Binnenlandsche Zaken gevraagd'.⁶

De instellingen dienden hun gegevens aan te leveren in de vorm van tabellen aan het gemeentebestuur, dat deze doorstuurde naar de provinciale griffie. De griffie zond de voor de provincie verzamelde gegevens door naar de afdeling Armwezen van het ministerie van Binnenlandse Zaken. In 1879 werd deze afdeling opgeheven en haar taken overgebracht naar de afdeling Binnenlands Bestuur. De afdeling verwerkte de gegevens tot het jaarlijkse verslag. In 1902 werd, krachtens het derde lid van art. 2 van het Koninklijk Besluit van 9 januari 1899 (*Staatsblad* nr. 43) de bewerking, publicatie en, voor zover nodig, de verzameling van het materiaal voor het verslag, opgedragen aan het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Deze publiceerde voortaan het verslag onder de naam 'Statistiek van het Armwezen'. Het CBS nam ook het versturen van blanco tabellen naar de gemeentebesturen voor haar rekening.⁷ Wel bleef het ministerie verantwoordelijk voor het aanbrengen van wijzigingen in de tabellen. Het CBS kon via de Centrale Commissie voor de Statistiek wel wijzigingen voorstellen, maar die moesten altijd worden goedgekeurd door de minister van Binnenlandse Zaken. Als armenzorgbesturen protesten indienden tegen de vorm van de tabellen, ging dat ook nog altijd via het ministerie. Deze taken bleven tot 1910 bij de afdeling Binnenlands Bestuur. Deze afdeling werd in 1910 opgeheven en het verslag viel vanaf dat moment onder de afdeling Volksgezondheid en Armwezen. Deze afdeling werd in 1918 gesplitst in twee afdelingen. De afdeling Armwezen bleef bestaan tot 1947. Toen werd zij opgeheven en werden haar taken ondergebracht in de nieuwe afdeling Maatschappelijke zorg. In 1952 werd deze hele afde-

ling van Binnenlandse Zaken overgeheveld naar het nieuwe ministerie van Maatschappelijk Werk.

Nadat het CBS de publicatie van de statistische gegevens overnam, bleven de jaarverslagen van het armwezen bestaan. Tot 1964 werden zij gepubliceerd in de bijlagen van de Handelingen van de Tweede Kamer. Nu zij ontdaan waren van de statistische gegevens, bevatten de verslagen vooral nog kwalitatieve informatie.

3 VISUELE KENNISMAKING

Inhoud van de verslagen

De verslagen bestaan meestal uit een verhalend gedeelte, waarin wordt aangegeven hoe de armoede zich gedurende het verslagjaar heeft ontwikkeld, en uit een groot aantal tabellen. In het algemeen gesproken hebben deze betrekking op de mensen aan wie hulp werd verleend (zie afbeelding 1 voor een volledig verslag):

- het aantal gezinnen
- een onderverdeling daarvan in verschillende groepen (alleenstaand, met of zonder kinderen)
- het aantal mensen dat onderhouden werd in instellingen als bejaardentehuizen, werkhuisen en gasthuizen
- het aantal mensen dat medisch geholpen werd.

Ook dienden de besturen in te vullen hoeveel zij bedeeden, en of dat gebeurde in geld of in natura. Daarnaast werden zij geacht de kosten van dit alles in te vullen en inzicht te geven in hun vermogenspositie. De in te vullen tabellen werden steeds uitgebreider, wat met name bij de armbesturen die uitsluitend met vrijwilligers werkten, geregeld tot irritaties leidde.⁸ Toen het CBS de vervaardiging van het jaarverslag overnam kregen de tabellen een heel andere indeling. Ook dit leidde weer tot veel protesten uit het veld; veel besturen zagen het nut van het jaarverslag niet in en vonden dat het invullen van de tabellen een onevenredig groot deel van hun tijd opslokte. Toch bleven de tabellen tot de invoering van de Algemene Bijstandswet bestaan.

In 1814 bestond het verslag nog geheel uit tekst, al worden in de tekst wel aantallen genoemd. In het jaarverslag van 1817 komt al meer kwantitatief materiaal voor, waaronder het aantal gestichten waarin armen zijn opgenomen, het bedrag aan inkomsten dat de instellingen hadden en 'de staat van het getal der armen, die door de administratie van liefdadigheid worden bedeed'. Vanaf 1818 wordt een splitsing doorgevoerd tussen thuiszittende armen en armen in gestichten. Er wordt vanaf dat jaar ook een overzicht opgenomen over armenscholen, bedelaarswerkhuisen, het aantal werkplaatsen voor armen en het aantal Godshuisen.⁹ Vanaf 1819 werd niet alleen landelijke informatie gegeven, maar werden de tabellen ook uitgesplitst naar provincie. Vanaf dit jaarverslag worden zeven tabellen opgenomen:

- godshuisen per provincie¹⁰
- gestichten voor vondelingen en verlaten kinderen

- instellingen huiszittende armen
- armenscholen
- banken van lening
- werkplaatsen van liefdadigheid en
- bedelaarswerkhuizen.

Vanaf 1820 werd ook de structuur van het verslag anders; men maakte vanaf toen onderscheid tussen instellingen tot het verlenen van onderstand (bijvoorbeeld instellingen voor thuiszittende armen, winterbedeling, godshuizen etc.) en instellingen die proberen het aantal armen te verminderen (bijvoorbeeld scholen, werkplaatsen etc.). Vanaf 1822 kwam daar nog informatie bij over koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid, gestichten voor doofstommen en spaarbanken. In 1823 werd een tabel toegevoegd van instellingen die alleen in de winter hulp verstrekten en in 1824 een tabel over genootschappen van vrouwen voor vrouwen. De tabellen werden ook steeds verder uitgesplitst en worden steeds nauwkeuriger. Men kijkt bijvoorbeeld ook waaruit de hulp precies bestaat die de bedeeden ontvingen. In 1827 werden tabellen over zieken- en begrafenisbussen en over weduwen- en wezenfondsen toegevoegd. De indeling van het verslag was tot en met 1848 als volgt:

1. Instellingen tot het verlenen van onderstand
 - a. administraties voor huiszittende armen
 - b. genootschappen voor schamele armen
 - c. commissien of vereenigingen tot uitdeling van levensmiddelen en brandstoffen gedurende den winter
 - d. genootschappen tot ondersteuning van kraamvrouwen
 - e. de godshuizen
 - f. de gast- of ziekenhuizen

2. Instelling om het getal der armen te verminderen
 - a. scholen
 - b. werkscholen
 - c. gestichten voor doofstommen
 - d. gesticht voor blinden
 - e. werkplaatsen voor liefdadigheid
 - f. Kolonien der Maatschappij van Weldadigheid

3. Instellingen tot voorkoming van armoede
 - a. banken van lening
 - b. zieken- en begrafenisbussen
 - c. spaarbanken.

Deze opsomming maakt eens te meer duidelijk welk enorm werkterrein de jaarverslagen omvatten, namelijk onderstand in allerlei soort instellingen, onderstand aan mensen die buiten instellingen verbleven, en ook maatregelen van voorzorg zoals banken van lening en armenscholen. Naar aanleiding van de steeds opnieuw gevoerde discussies over het jaarverslag, zag het verslag er vanaf 1849 anders uit. De tabellen 1 en 2 werden toen samengevoegd tot 'streckende ten behoeve of tot het verzorgen der armen, ook door werk en onderwijs' en de derde soort werd daarmee de tweede, 'ten voorkoming van armoede'. Verder is een nieuwe tabel toegevoegd, waarin onderscheid wordt gemaakt bij de thuiszittende armen tussen kerkelijke en niet-kerkelijke armen, en heeft men bij de kerken ook de verdeling over de verschillende gezindten aangegeven. Ook is er in deze tabel onderscheid gemaakt tussen gesubsidieerde en niet-gesubsidieerde instellingen. Een aantal tabellen, die men bij nader inzien toch niet onder armenzorg meer wilde scharen, werden geschrapt, waaronder die betreffende weduwen- en wezenfondsen en de zedelijke verbetering van gevangenen.

De nieuwe Armenwet van 1854 bracht veel veranderingen. Den Haag bleef proberen om meer informatie te verzamelen over de lokale armenzorginstellingen. De wet schreef gemeentebesturen voor een lijst bij te houden van alle instellingen die armenverzorging in of buiten gestichten ten doel hadden. Deze lijst diende tot grondslag voor de Statistiek van het Armwezen. Er waren acht rubrieken: onderstand aan schamele armen, onderstand aan huiszittende armen, winteruitdeling van levensmiddelen en brandstoffen, onderstand aan behoeftige kraamvrouwen, godshuizen, ziekenhuizen, werkverschaffing in werkplaatsen en werkverschaffing op andere wijze. In de wet en ook in de verslagen zijn de instellingen verdeeld over de groepen A (burgerlijke instellingen), B (kerkelijke), C (particuliere) en D (gemengde).¹¹ De begeleidende tekst werd veel langer en men besteedde nu ook veel aandacht aan zaken die op de armoede van invloed waren, bijvoorbeeld hoge prijzen, strenge winters, mislukte oogsten enz.

In 1865 werd een afzonderlijke tabel toegevoegd voor geneeskundige gestichten voor krankzinnigen, die vroeger onder de gast- en ziekenhuizen vielen. Overigens betreft dat niet de bewaarplaatsen voor krankzinnigen, waar alleen mensen werden verpleegd voor wie de familie betaald had. Tabellen over scholen werden vanaf dit jaar niet meer opgenomen. Vanaf het verslagjaar 1867 werden de tabellen die inzicht geven in het aantal ondersteunden, verdeeld in 'hoofden van gezinnen' en 'alleenlopende personen' (alleenstaanden). Er werd nu ook uitgesplitst naar personen die in het geheel geen eigen inkomen hadden en personen met deels nog een eigen inkomen. Een verdere aanpassing betrof de uitsplitsing naar de grootte van de gemeente. Deze verving de indeling per provincie, die tot

nu toe werd gebruikt. Nadat het CBS de statistische bewerking had overgenomen van Binnenlandse Zaken werd het kwalitatieve verslag dat bij de Handelingen werd gevoegd, ingrijpend gewijzigd. Voortaan bestond dit verslag uit vier delen:

- uitleg over de werking van verscheidene onderdelen der wet
- wijzigingen over het afgelopen jaar in de lijsten van de instellingen van weldadigheid, per provincie en per plaats, en gehouden en gestuitede collectes, per provincie en per plaats
- bedrag der sommen voor subsidies uit de gemeentefondsen aan instellingen van weldadigheid, per provincie
- Koninklijke Besluiten ten aanzien van de Armenwet in het afgelopen jaar.

In het eerste deel werd uitgelegd hoe de wet werkte. Ook wordt in dit deel per provincie aangegeven hoe de verschillende artikelen van de wet werden nageleefd en hoe men de staat van het armwezen in het afgelopen jaar had ervaren. Het tweede deel is erg interessant voor onderzoekers die geïnteresseerd zijn in de armenzorg op lokaal niveau. Hier wordt per plaats aangegeven welke instellingen van weldadigheid er in het afgelopen jaar bijgekomen zijn en welke er zijn opgeheven. Het derde deel geeft per plaats een overzicht van de collectes die zijn aangevraagd en de collectes die zijn goedgekeurd, maar het geeft alleen aantallen en geen specifiekere informatie. Het vierde deel ten slotte, bevat een overzicht van de bedragen die per provincie aan de instellingen van weldadigheid zijn uitgegeven. Deze indeling bleef door de jaren heen in grote lijnen gehandhaafd.

Het CBS bleef voor de indeling van de armenzorgstatistiek in grote lijnen de indeling van Binnenlandse Zaken aanhouden. Zij bleef beperkt tot drie hoofdgroepen: bedeling, verpleging en werkverschaffing.¹² Tussen 1922 en 1924 werd de armenzorgstatistiek door het CBS opnieuw gereorganiseerd.

De ontwikkeling van nieuwe vormen van onderstand, die meer en meer de kant opgingen van immateriële hulpverlening en maatschappelijk werk, noodzaakte hiertoe. Na de reorganisatie werden 22 verschillende vormen van hulpverlening onderscheiden. Daarnaast bleef het onderscheid in burgerlijke, kerkelijke, particuliere en gemengde instellingen (A, B, C en D) gehandhaafd. In 1926 is de indeling van de Armenzorgstatistiek als volgt:

- aantal instellingen per provincie
- aantal instellingen per groep (keuze uit 22 groepen)
- aantal instellingen per soort instelling (A, B, C en D)
- meervoudige ondersteuning per plaats.

Vervolgens volgen er een aantal tabellen die de landelijke gegevens weer-
geven:

- soort onderstand dat gegeven werd en de kosten daarvan
- leeftijd van de ondersteunden
- geloofsrichting van de ondersteunden
- aanleiding tot ondersteuning
- aantal doortrekkenden en daklozen die gesteund werden en de kosten daarvan
- aantal oude lieden, gebrekkigen, voogdijkinderen en andere kinderen die gesteund werden en de kosten daarvan
- ziekenverpleging in ziekenhuizen en de kosten daarvan.

Hierna volgt een uitsplitsing naar de verschillende provincies, volgens dezelfde indeling. Na de Tweede Wereldoorlog werd de statistiek aangepast om de meer gespecialiseerde vormen van armenzorg een betere plek te kunnen geven. Hier zag men een paradoxale ontwikkeling: aan de ene kant nam het werkerterrein van de armenzorg af naarmate sociale voorzieningen en verzekeringen in dekkingsgebied toenamen, aan de andere kant bloeiden er juist nieuwe loten aan de armenzorg, zoals het maatschappelijk werk.¹³ De statistiek was nu gericht op alle sociale zorg. In de naoorlogse jaren bleef men veelvuldig kleinere wijzigingen uitvoeren. Zo is 'gezinsverzorging' in de periode 1946-1955 een aparte rubriek. In 1955 verdwijnt deze, maar vanaf 1958 wordt ze toch weer opgenomen. Een aantal rubrieken op het gebied van volksgezondheid verdween na 1946. Deze werden vanaf nu opgenomen in een aparte statistiek voor de volksgezondheid. Zo zag de Statistiek der Sociale Zorg van 1962 er als volgt uit:

Afdeling A. Sociaal overzicht

Hoofdstuk 1. Algemene Sociale Zorg

- geldelijke bijstand en ondersteuning in natura door instellingen van algemene aard
- verstrekking van kleding en/of levensmiddelen en brandstoffen
- verschaffing van vrije woning
- sociaal volkskrediet

Hoofdstuk 2. Bijzondere Sociale Zorg

- zorg voor jeugdigen
- zorg voor vrouwen
- zorg voor bejaarden
- zorg voor militairen, oud-militairen, zeelieden en kunstenaars
- zorg voor oorlogsslachtoffers

- zorg voor lichamelijk gebrekkigen
- zorg voor blinden
- zorg voor doven en doofstommen
- zorg voor maatschappelijk onvolwaardigen (zwerwers, drankzuchtigen)
- reclassering
- drankbestrijding
- hulp in de huishouding
- zorg voor zieken
- zorg voor geestes- en zenuwzieken

Afdeling B. Financieel overzicht

Volgens dezelfde hierboven genoemde categorieën.

XXXI. Verslag van den staat van het armwezen over 1819.

(Verslag.)

XXXI. Verslag van den staat van het armwezen over 1819. (1)

1. MISSIVE VAN DEN MINISTER VAN BINNENLANDSCHE ZAKEN EN WATERSTAAT, ingekomen den 12den Junij 1820. (2)

's Gravenhage, 7 Junij 1820.

Ik heb de eer U Hoog Edel Gestreng hierbij te doen toekomen het rapport betreffende de gestichten van liefdadigheid, door mij aan de heeren Staten-Generaal uitgebragt overeenkomstig art. 228 der Grondwet.

De Minister van Binnenlandsche Zaken en Waterstaat,
(get.) DE CONINCK.

Aan den heer President van de
Tweede Kamer der Staten-Generaal.

2. VERSLAG wegens de gestichten van liefdadigheid over 1819.

EDEL MOGENDE HEEREN!

Overeenkomstig art. 228 der Grondwet, heb ik de eer U Edel Mogenden een rapport te doen over de Gestichten van Liefdadigheid.

De hier nevensgaande tabellen bevatten eene beknopte statistiek dier Gestichten. Ik zal die begeleid doen gaan van eenige aanmerkingen omtrent de algemeene slotsommen, welke zij opleveren, en de bijzondere berigten doen volgen, die met derzelver onderwerp in verband staan.

Godshuizen.

Het getal der Godshuizen, onbegrepen de Gestichten voor de Vondelingen, is 710, volgens de opgaven aan het Gouvernement ingezonden, en welke gediend hebben tot bouwstoffen voor de tabel n°. 1. Men houdt zich bij voortdoring bezig met nog nadere opgaven in te winnen.

De subsidien, die de Staat verleent, zijn toegestaan aan Gestichten gelegen in gemeenten, die, voor het oogenblik, buiten de mogelijkheid waren hen ter hulp te komen. Die subsidien zullen ophouden, zoodra de financiële staat der gemeenten genoegzaam verbeterd zal wezen.

Onder de lasten en kosten van administratie zijn begrepen de subsidien, die eenige Godshuizen aan andere, mindere instellingen, verleenen, als de scholen en werkplaatsen van liefdadigheid.

De bevolking der Godshuizen is zamengesteld uit zieken, oude lieden, weezen van beide kunne, en uit personen met krankzinnigheid behebt.

Er zijn Godshuizen in al de provincien; bijna in al de steden; weinige op het platte land, maar aldaar doet de behoefte aan dezelve zich veel minder gevoelen.

Men houdt zich overal onledig met nuttige verbeteringen, onder welke de vermeerdering van het getal van vertrekken, ten einde de kunne en de onderscheiden soorten van ziekten af te zonderen, als belangrijk kan worden beschouwd. In eenige Gestichten is het getal der bedden verdubbeld, om elken zieke eene afzonderlijke legplaats te kunnen geven.

Verscheiden Godshuizen zijn ook in ruimere, beter ingerigte en beter gelegen gebouwen, overgebragt.

Kleine Godshuizen, eene en dezelfde bestemming hebbende, die

hier en daar verspreid waren, en over welke men moeijelijk het noodig toezigt uitoefende, zijn vereenigd geworden.

Er zijn berigten ingewonnen omtrent den staat der Godshuizen bijzonder voor de krankzinnigen bestemd. Eenige beantwoorden aan derzelver bestemming; zij zullen in stand worden gehouden.

Die welke verbeteringen vereischen, en vatbaar daarvoor bevonden zullen worden, zullen insgelijks blijven bestaan. De overige zullen opgeheven, en allengskens eenige nieuwe Gestichten opgericht worden in de gemeenten, die, door gebouwen en andere gunstige omstandigheden, zich daartoe aan de zorg van het Gouvernement zullen voordoen.

Eenige Godshuizen, die eene bestemming hadden verkregen, strijdig met den wil van derzelver stichteren, zijn aan het oorspronkelijk oogmerk hunner instelling terug gegeven. Onder het getal dezer Gestichten bevindt zich dat, ten jare 1776, door de Keizerin Maria Theresia, te Meessen (West-Vlaanderen) opgericht, om tot eene schuilplaats voor de kinderen, en tot een toeverlaat voor de weduwen van krijgslieden te dienen.

De voormalige superiorinnen van de Bagijnhoven in de Zuidelijke Provincien hadden verzocht dat hare congregatie zouden worden hersteld in het bezit van de goederen en inkomsten dezer instellingen. Het Gouvernement heeft dit verzoek, volgens de bestaande wetten, niet kunnen willigen; maar aan de Provinciale Staten de zorg opgedragen te waken dat de administratie der Godshuizen in het onderhoud der oude bagijnen voorzien, alvorens de inkomsten der Bagijnhoven te doen dienen tot andere meer algemeene uitgaven van liefdadigheid.

De zusters-hospitalinnen blijven voortgaan derzelver godvruchtige pligten wel te vervullen. Verscheiden dier congregatien hebben van het Gouvernement nieuwe statuten en aanmoedigingen bekomen.

De Koning ontwaart, met tevredenheid, den volhardenden en belangloozen ijver van de administrateurs der Godshuizen.

Vondelingen en verlaten kinderen.

De tabel n°. 2 biedt den staat aan der Gestichten tot het opnemen der Vondelingen en verlaten kinderen bestemd. Het

(1) Het verslag werd gedrukt in 8°. voor de leden. Het werd ook opgenomen in de *Nederlandsche Staats-Courant* n°. 154, 156; *Journal Général des Pays-Bas* n°. 647-648.

XXXI. *Verslag van den staat van het armwezen over 1819.*

(Verslag.)

getal dier Gestichten is hetzelfde gebleven, en dat der kinderen is weinig vermeerderd.

De reclames van de administratie der Godshuizen, en de klagen der gemeenten, hebben opgehouden. Het beheer der Gestichten is op verscheiden plaatsen verbeterd, en de zwaarigheden die men in het uitbesteden der kinderen ondervond, zijn verminderd. Deze uitkomsten zijn toe te schrijven aan de maatregelen die, in het vorig jaar, met gemeen overleg van U Edel Mogenden, zijn daargesteld.

Andere verbeteringen en bezuinigingen schijnen evenwel nog wenschelijk te wezen; dan, men zal die moeten wachten van de beginselen welke door de wetgeving zullen worden aangenomen, en van de reglementen welke die beginselen ontwikkelen, en derzelver toepassing bepalen zullen.

In de onzekerheid waarin het Gouvernement zich bevond, ten opzichte der in te voeren wijze van onderhoud voor de Vondelingen en verlaten kinderen, heeft hetzelfde, omtrent dit gedeelte der publieke administratie, geene andere, dan halve en onvoldoende maatregelen kunnen nemen.

In de Zuidelijke Provinciën wordt de administratie der Vondelingen en verlaten kinderen nog door de Fransche wetgeving geregeld. In de overige provinciën is dezelve aan reglementen of aan plaatselijke gebruiken onderworpen gebleven. Die reglementen en die gebruiken verzekeren het lot der kinderen niet genoegzaam, en de vigerende wettelijke bepalingen schijnen niet van zoodanigen aard, om algemeen gemaakt te kunnen worden.

Het Gouvernement heeft, zoo als ik gelegenheid heb gehad U Edel Mogenden te zeggen, gevoeld dat de keus van algemeen aan te nemen beginselen, ter invoering van eene eenvormige wetgeving ter materie, moeilijk viel te doen; en dat het overbrengen der onderscheiden belangen, te weten, het belang der kinderen, hetwelk dat der menschheid is, het belang der gemeenten, en dat van den Staat, een vraagstuk oplevert waarvan de oplossing niet gemakkelijk is.

Het Gouvernement heeft zich langen tijd met dit onderwerp bezig gehouden. De uitkomst van zijne overwegingen zal, met vertrouwen, aan U Edel Mogenden worden medegedeeld.

Huiszittende-armen.

In de tabel n°. 3, die de administratie betreft, belast met het verlenen van onderstand aan de Huiszittende-armen, is het getal der administratie opgegeven 4294 te wezen.

Hetgeen ik gezegd heb van de subsidien, die de Staat aan eenige Godshuizen verleent, moet ook gezegd worden van de subsidien van denzelfden aard, die eenige administratieën bekomen hebben, welke belast zijn met het verlenen van onderstand aan de Huiszittende-armen.

Er zijn dusdanige administratieën in al de gemeenten, eenige dorpen uitgezonderd. In deze laatste, weinig bevolkte, gemeenten, en waar geene dotatiën aanwezig zijn, wenden de armen zich onmiddellijk tot de ingezetenen; en ik kan U Edel Mogenden de verzekering geven, dat men zich overal beijvert om in derzelver nood te voorzien, met eene mildadigheid die lof verdient.

De tot onderstand gebezigde sommen schijnen gering, wanneer men die vergelijkt met het getal van ondersteunden; dan er is op te merken dat deze laatste niet allen in dezelfde evenredigheid daarin deelen; dat een groot aantal onder dezelve niet, dan bij tusschenpozing, worden ondersteund.

Volgens de tabel n°. 3, zoude het getal der bedeelden in verhouding tot de bevolking gebleven zijn als 1 tot 9, voor het geheele Rijk. Die verhouding verschilt aanmerkelijk. In de eene provincie maakt het getal der bedeelden het 45ste van de bevolking uit, in de andere staat hetzelfde gelijk met het 5de gedeelte.

Ik mag U Edel Mogenden niet onkundig laten, dat, sedert het opmaken van de staten waarvan ik verland heb dezelve eene nauwkeurige opgave mede te deelen, een groot getal van personen opgehouden heeft onderstand te behoeven. Volgens kortelings ingekomen berichten, bestaat er zoodanig arrondissement, waar het getal der Huiszittende-armen met 700 verminderd is geworden.

In de gemeenten, waar, uit kracht van 's Konings besluit van den 27sten Februarij 1818, aan de administratie der Huiszittende-armen, subcommissiën zijn toegevoegd, zijn deze lasten van een zeer groot nut geweest. Zij hebben krachtadiglijk bijgedragen tot de betere kennis van den staat der armen, en het Gouvernement hoopt dat die instelling, in al de gemeenten, dezelfde uitkomst zal opleveren.

De administratie der Huiszittende-armen blijven lof verdienen. Zij gaan met overleg in de uitdeelingen van den onderstand te werk, en erkennen, van dag tot dag, meer dat dezelve geene

pensioenen tot onderhoud worden mogen; dat die niet gedaan moeten worden dan daàr, waar werkelijk behoefte is; dat het inzonderheid van belang is te vermijden dat dezelve niet de prijs van den overlast en eene aanmoediging voor de luiheid worden.

De administratieën rigten, over het algemeen, derzelver pogingen naar een zeer heilzaam doel, dat om werk te verschaffen aan de tot den arbeid bekwame behoeftigen, die daaraan gebrek hebben; om de zucht tot den arbeid in te bezemen aan degenen die, door neiging of gewoonte, aan den lediggang zijn overgegeven.

Ik heb ter kennis van U Edel Mogenden gebracht dat men, in een klein getal van gemeenten, zwaarigheden ontmoet had om de administratie der Huiszittende-armen voltallig te houden. Ik heb de voldoening dezelve thans te berichten, dat de zwaarigheden zich zeldzamer voordoen, en dat het Gouvernement hopen kan niet in de grievende noodzakelijkheid te zullen komen van tot drangmiddelen toevlugt te nemen om, in eenige plaatsen, eenen pligt van menschelijkheid te doen nakomen, die overal elders met zooveel ijver wordt vervuld.

Aan het besluit van den Koning, ingevolge hetwelk de administratie der Huiszittende-armen voor de behoefte Israëlieten, subsidien moeten erlangen, even als al de andere administratieën van denzelfden aard, wordt allengsken executie gegeven. Binnen eenige gemeenten heeft deze vaderlijke bepaling, welke door rechtvaardige klagen van de zijde der Israëlieten noodzakelijk was gemaakt, eenige hinderpalen ontmoet; maar dezen zullen eerlang uit den weg worden geruimd door de Provinciale Staten, welke zich rekenschap zullen doen geven van de omstandigheden, die dezelve hebben doen ontstaan.

De onderstand dien het Gouvernement verleent aan de slagtoffers van brand en andere onvoorziene rampen, door middel van een gedeelte van het fonds voor *kwade posten* van de directe belastingen, jaarlijks uitgedeeld wordende aan degenen die, zonder dezen onderstand, het getal der armen zouden kunnen vermeerderen, is van eenen heilzamen invloed.

Buiten en behalve dezen onderstand, verleent het Gouvernement er nog eenen, uit de schatkist, aan de personen, die, door andere, even eens boven de menschelijke voorziening verheven ongelukken, kortstondig tot behoefte worden gebracht, wanneer die personen recht verkregen hebben op de erkentenis der natie of op de weldadigheid van het Hoofd des Staats. Deze onderstand die, bij wijze van gratificatie, wordt verleend, heeft, in het laatste jaar, f 8000 bedragen.

Talrijke milde giften door den Koning, uit zelfs bijzondere fondsen gedaan, voor objecten welke uit hunnen aard tot de bemoeijensissen van mijn Departement betrekking hadden, hebben nieuwe bewijzen van Hoogstdeelsz weldadigheid opgeleverd. Deze heeft zich voornamelijk doen zien gedurende de rampen, welke, in den afgelopen winter, eene groote uitgestrektheid lands hebben getroffen, en die zich aan een groot aantal van huisgezinnen hebben doen gevoelen.

Dit schoon voorbeeld is door de natie nagevolgd. Eene som van f 500,000 is ingezameld geworden, om tot ondersteuning te verstrekken van de slagtoffers der overstromingen; er is eene commissie benoemd ten einde het gebruik der ingezamelde gelden te regelen. In de eerste behoeften der noodlijdenden is voorzien; de min geoordelede bewoner is in staat gesteld geworden zijne nijverheid te hervatten; en, dank zij der weldadigheid van den Koning en den liefdadigen geest zijner onderdanen, eene geduchte ramp vond twee vruchtbare bronnen van vertroosting en leniging.

Armen-scholen.

De scholen, uitsluitend voor de armen bestemd, die het onderwerp der tabel n°. 4 uitmaken, zijn 197 in getal, onbegrepen die, welke sedert kort georganiseerd zijn te Brussel, in het bedelaars-werkhuis te Tercaeren (Zuid-Brabant), en te Doornik (Henegouwen).

Deze nuttige instellingen worden merkbaar verbeterd, en derzelver getal zal, van tijd tot tijd, toenemen door de zorg der plaatselijke besturen, die overtuigd zijn dat dezelve tot de vermindering van het getal der armen kunnen bijdragen.

In verscheiden gemeenten, waar het aan geschikte lokalen ontbrak om Armen-scholen op te rigten, zijn die door de administratie van liefdadigheid aangekocht. Andere zijn door de gemeenten geldeloos afgestaan.

In de provinciën Zuid-Brabant, Limburg en Luik, alwaar weinig instellingen van dezen aard bestaan, gaan de plaatselijke autoriteiten, met zorg en volharding, tot oprigting van dezelve over.

Het Gouvernement moedigt de prijzenswaardige pogingen aan der administratie van liefdadigheid, door deze behulpzaam te wezen

XXXI. Verslag van den staat van het armoezen over 1819.

(Verslag.)

in de voorziening der kosten van eerste inrigting, en somtijds in de jaarlijksche uitgaven der scholen; maar de subsidien, die tot deze laatste uitgaven moeten dienen, en die de jaarlijksche lasten van den Staat vermeederen, zullen ophouden zoodra die te ontberen zullen zijn.

Banken van leening.

De tabel n°. 5 behelst den staat der Banken van leening. Het Groot-Hertogdom Luxemburg is nog verstoken van een gesticht van dien aard. Er zal een zoodanig worden opgericht, zoodra men de noodige fondsen tot deszelfs dotatie bij een gebragt zal hebben.

In de gemelde tabel zijn niet begrepen de Banken van leening waarvan de oprigting in 1818 en 1819 is toegestaan, de berigten deswege ingekomen onvoldoende bevonden zijnde.

In mijn vorig rapport heb ik plaatsen opgegeven waar de Banken van leening, in 1818 bepaald, opgericht moeten worden. Die, welke in 1819 zijn toegestaan, waren verzocht voor Delfshaven, Alphen (Zuid-Holland), en voor het Heerenveen (Vriesland).

Werkplaatsen van liefdadigheid.

Onderscheiden omstandigheden, waarover ik het noodeloos acht U Edel Mogenden te onderhouden, hebben belet dat in de provincien Luik, Limburg, Luxemburg, Utrecht, Zuid-Brabant, Overijssel, Namen en Drenthe, werkplaatsen van liefdadigheid werden opgericht, of verhinderd dat die, welke aldaar opgericht waren, in stand bleven.

Daar, waar de noodzakelijkheid zich er toe mocht doen gevoelen, zullen nieuwe werkplaatsen van liefdadigheid worden opgericht, door de administratie met den onderstand aan de Huiszittende-armen belast, met gemeenschappelijk overleg van de plaatselijke besturen. Dit middel om aan de behoeftigen, die kortstondig gebrek aan werk hebben, eenen arbeid te verschaffen tot welken zij geschikt zijn, zal niet verzuimd worden; en men zal er op bedacht zijn, dat het nergens een onafgebroken of te drukkende last worde.

De werkplaatsen van liefdadigheid schijnen niet alle even zeer te beantwoorden aan het doel, dat men zich, bij derzelver oprigting, had voorgesteld. Daar zijn er, waarvan het beoefen van verbetering vatbaar is. Het Gouvernement wacht deze, met vertrouwen, van het oordeel en den ijver der plaatselijke besturen.

De werkplaats te Gent blijft van veel nuts zijn, en derzelver beoefening schijnt weinig te wenschen over te laten.

Een gesticht dat, bij gebreke van genoegzaam zekere berigten, niet begrepen is geworden in de tabel n°. 6, is, in 1818, aan de stad Amersfoort (Utrecht), toegestaan. In 1819 is er geene werkplaats van liefdadigheid gedeceeteerd.

Bedelaars-werkhuizen.

De tabel n°. 7 is betrekkelijk tot de Bedelaars-werkhuizen. Dat van de provincie Limburg, in 1819 eerst opengesteld, en ontrent hetwelk men nadere berigten inwacht, is in die tabel niet begrepen geworden.

Die welke voor Huissen (Gelderland), en voor Veere (Zeeland), zijn gedeceeteerd, zijn nog niet opengesteld. Alles doet evenwel gelooven dat zulks, in den loop van het jaar, zal kunnen plaats hebben.

In de provincie West-Vlaanderen, zijn drie Bedelaars-werkhuizen waarvan de bevolking niet zeer aanzienlijk is. Er is aan het Gouvernement voorgesteld om twee van dezelve op te heffen, en al de bedelaars der provincie naar dat te Brugge over te brengen, hetwelk alleen in stand zoude blijven. Die verandering schijnt voordeelen aan te bieden; dezelve maakt nog het punt eener beraadslaging uit.

Ik heb, in een vorig rapport, doen opmerken dat er nieuwe verordeningen noodig schenen voor de administratie der Bedelaars-werkhuizen, en inzonderheid voor de wijze om in de uitgaven van die huizen te voorzien.

In der daad, er werd in die uitgaven voorzien door eene som van f 100,000, op de schatkist toegekend, en door eene heffing op de inkomsten der gemeenten. Deze heffing had de bevolking, ongetoet op het getal der bedelaren, ten grondslag. Zekere gemeenten hadden, in de Bedelaars-werkhuizen, een groot aantal van personen; andere weinig; eenige in het geheel geen. De wijze waarop in de uitgaven der gestichten werd voorzien, moest diensvolgens klagten doen rijzen.

De Koning heeft beslist dat de bedelaars, in de Bedelaars-

werkhuizen, zouden worden onderhouden door de gemeenten, waar zij derzelver domicilie van onderstand hebben; dat jaarlijks de prijs der daggelden zoude worden bepaald door het Departement van Binnenlandsche Zaken, voor elk gesticht; en dat de som op de Staatsbegrooting toegekend, voortaan alleen gebezigd zoude worden tot subsidien aan de gemeenten te verleenen, voor welke de last van hare bedelaars te onderhouden toevalliglijk te bezwaard zoude zijn.

Deze, meer regtvaardige maatregel, is daarenboven geschikt voorgekomen tot handhaving en vermeedering van den geest van bezuiniging, die in de Bedelaars-werkhuizen heerschen moet; door het belang dat de gemeenten er bij zullen hebben dat die geest daarbij behouden en verbreid worde.

U Edel Mogenden zullen ontwaren, dat de prijs der daggelden van onderhoud en voeding in die gestichten verschildt in de verhouding van 21 tot 38 cents. Het is niet te ontveinen, dat die uitgaaf in eenige te hoog is, en dat, in het algemeen, de kosten van administratie in verscheidene voor verminderingen vatbaar schijnen. Verbeteringen, te dien opzichte, alsmede in het inwendig beheer, schijnen wenschelijk.

Eene herziening van de reglementen, die voor de Bedelaars-werkhuizen, onder het vorig bestuur, zijn vastgesteld, en van welke eenige verordeningen niet meer overeenstemmen met onze instellingen of in onbruik geraakt zijn, zal noodzakelijk wezen.

Vermeerdering der inkomsten.

De jaarlijksche inkomsten, van allerlei aard, der Gestichten van liefdadigheid, beloopen meer dan f 10,000,000.

Deze inkomsten zijn voorzeker aanzienlijk; evenwel zouden die ontoereikend worden bijaldien dezelve niet vermeederden. De bevolking van het Rijk groeit ieder jaar met ongeveer 50,000 zielen aan, en de behoeftige klasse leed een aanzienlijk deel in dien aanwas.

Donatien en legaten, welker bron, de weldadigheid der inwoners, onuitputbaar schijnt, vermeederen, jaar op jaar, en aanmerkelijk, het erdeel van de arme.

Ontdekkingen van verduisterde domeinen, alienatien en aflossingen, die door meer voordeelige beleggingen der kapitalen worden gevolgd, komen bij die eerste oorzaak der vermeedering van de inkomsten.

Er zijn, in den loop van 1819, door de Gedeputeerde Staten der onderscheiden provincien bij de 300 autorisatie verleend tot alienatien, en tot het op nieuw beleggen van kapitalen.

De inkomsten spruitende uit de donatien en legaten, waarvan de aanvaarding door den Koning in 1819 is geautoriseerd, zijn ongeveer f 70,000; en die, uit de geensuurperde of verduisterde domein-goederen voor welke in bezittingen, gedurende hetzelfde jaar, zijn toegestaan, f 40,000.

Bijzondere instellingen.

Er blijft mij over te spreken van de bijzondere instellingen. Alle houden zich in stand, breiden derzelver takken uit, en vernemenigvuldigen alzoo hare weldaden. Derzelver opgang is toe te schrijven aan de menschlievendheid van derzelver achtgwaardige stichteren, en aan den steun dien zij gestadiglijk vinden in den Koning, en in Zijn Doorluchtig Geslacht.

De eerste uitkomsten van het vaderlandlievend genootschap hetwelk door den Prins Frederik der Nederlanden wordt beschermd en bestierd, aan zijne verwachtingen beantwoordende, deden eenen, elken dag toenemenden, bloei voorspellen.

De Maatschappij van Weldadigheid rekenet thans meer dan 20,000 leden, en reeds is eene groote uitgestrektheid gronds bebouwd. Meer dan 200 nieuwe huizingen zijn gerezen op velden die onvruchtbaar en woest waren. Het meerder getal dier huizingen is bewoond door armen, die in de kolonie en werk en middelen van bestaan vinden.

De Maatschappij heeft twee geldleeningen gedaan, de eene van f 80,000, en de andere van f 100,000. Zij heeft het genogen gehad die binnen zeer korten tijd voltallig te zien, en sulks zal ongetwijfeld hetzelfde zijn met eene derde, welke dezelve voornemens is te doen.

Het getal der kolonisten welke zich, op het einde der maand Junij, in de stichting zullen bevinden, brengt men op meer dan 1,400.

De overeenkomsten, welke de Maatschappij met de administratie van liefdadigheid aangaat, zijn deze voordeelig; de nakoming van dezelve is aan de Maatschappij door de gemeentebesturen gewaarborgd; zij worden aan de goedkeuring der Provinciale Staten, en aan die van den Koning, onderworpen.

XXXI. Verslag van den staat van het armwezen over 1819.

(Verslag.)

De Maatschappij die ten zinspreuk heeft *Tot Nut van het Algemeen*, vangt aan haren heilzamen invloed over de Zuidelijke Provinciën uit te breiden.

Twee afdelingen dier Maatschappij zijn in de provinciën Antwerpen en West-Vlaanderen opgericht; dit voorbeeld zal niet zonder navolgers blijven.

Er zijn nieuwe spaarbanken opgericht. Thans worden er 48 geteld in de provinciën Holland, Gelderland, Zeeland, Utrecht, Vriesland, Overijssel en Groningen. Het is U Edel Mogenden bekend, dat het Gouvernement voornemens is die wijze en voorzienende instelling voort te planten. De krachtdadige medewerking der Maatschappij *Tot Nut van het Algemeen* geeft het Gouvernement de hoop allengakens zijne bedoeningen te dien opzichte, in al de provinciën, zich te zien verwezenlijken.

Het Genootschap der *Charité Maternelle* te Verviers, heeft vlejende aanmoedigingen ontvangen. Mevrouw de Prinses van Oranje heeft den titel van Beschermster van dat genootschap aanvaard, en, bij dit blij van Hare tevredenheid, eene aanzienlijke jaarlijksche gift gevoegd.

Het Genootschap, tien jaren geleden te Rotterdam, onder de benaming van *Vrouwen voor Vrouwen* opgericht, heeft meer dan 1300 kraamvrouwen verzorgd. De Koningin en Vorstinnen uit het Koninklijk Huis vereeren dat genootschap met eene bijzondere bescherming.

Het strekt het Gouvernement tot genoegen al de particuliere instellingen aan de algemeene erkenning kenbaar te maken. Dezelve zijn zeer nutte medehelpsters voor de overige gestichten van liefdadigheid.

Van dien aard zijn ook de *vrije godshuizen* der *Ursulijnen* en van *Ste Geertruida* te Brussel; en het *vrije godshuis* voor de blinde vrouwen, te Leuven. Zij doen eer aan hen die dezelve hebben gesticht, en aan hen die, door hunne milde giften, dezelve in stand houden. Zonder eenige dotatie onderhoudt men in de *vrije godshuizen*, te Brussel, meer dan 400 oude lieden van beider kunne.

Het Instituut voor blinden te Amsterdam, en dat voor doof-

stommen te Groningen, blijven voortgaan eene bijzondere vermelding te verdienen.

Eene bijzondere instelling, over welke ik U Edel Mogenden nog moet onderhouden, is die aan welke de Staat het Gesticht, te Leyden opgericht, voor de verminkte militairen te danken heeft. Geboren te midden der gebeurtenissen, welke de natie hare onafhankelijkheid terug hebben doen erlangen, heeft hetzelfde zich sedert eervol staande gehouden.

Deze vaderlandlievende instelling onderhoudt 100 personen in het huis te Leyden, en deelt daarenboven talrijke ondersteuning uit aan verminkte militairen. De weduwen en de kinderen van een groot getal hunner, voor het vaderland gesneuvelde, wapenbroeders, deelen in de weldaden der instelling. Hare inkomsten bestaan uit vrijwillige giften, jaarlijks ingezameld.

U Edel Mogenden zullen, uit al deze mededeelingen, ontwaren dat het getal der armen minder aanzienlijk is, dan men hetzelfde aanvankelijk had opgegeven; dat het getal der gestichten, die ten doel hebben dezelve te ondersteunen, vermeerderd; dat, over het algemeen, die gestichten bloeiend zijn; dat de bedoelingen der plaatselijke besturen eene meer algemeene, meer nuttige rigting nemen; en dat de afzonderlijke weldadigheid dezelve krachtadig behulpzaam is.

Het Gouvernement stelt die gevoelens op prijs, deelt er in, en voedt dezelve. Alles noopt te gelooven dat de staat der armen, van jaar tot jaar, zal verbeteren, zonder dat de natie andere opofferingen te doen hebbe, dan die geheel vrijwillige, welke zij zoo edelmoediglijk doet, en die hare denkwijze en haren inborst tevens tot eer verstrekken.

's Gravenhage, den 7den Junij 1820.

*De Minister van Binnenlandsche Zaken
en Waterstaat.*

(get.) DE CONINCK.

XXXI. *Verslag van den staat van het armwezen over 1819.*

(Bijlage behoorende bij het Verslag.)

TABEL der Godshuizen. (N°. 1.)

PROVINCIEËN.	Getal der gestichten.	INKOMSTEN.					UITGAVEN.			Bevolking der gestichten.
		Dotatiën.	Collecten.	SUBSIDIËN		TOTAAL.	Lasten en kosten van administratie.	Onderhoud en voeding.	TOTAAL.	
				van de gemeenten.	van den Staat.					
Noord-Brabant . . .	28	f 48,929	f 5,990	f 11,300	"	f 61,219	f 4,748	f 56,476	f 61,219	518
Zuid-Brabant . . .	38	353,158	"	53,865	"	407,018	104,562	302,456	407,018	2,556
Limburg	22	84,907	2,372	972	"	88,251	11,935	76,316	88,251	1,461
Gelderland	54	226,965	2,246	4,250	"	233,461	29,463	203,998	233,461	1,646
Luik	23	165,960	4,499	8,421	f 1,890	180,110	48,191	131,919	180,110	1,512
Oost-Vlaanderen . .	34	156,173	20	51,666	"	207,859	27,573	180,286	207,859	1,591
West-Vlaanderen . .	73	198,389	10,805	18,813	"	227,957	33,025	194,922	227,957	2,259
Henegouwen.	43	189,565	11,863	9,588	"	211,016	27,690	183,326	211,016	1,939
Holland	250	301,089	115,362	1,180,952	1,895	1,599,298	266,513	1,332,785	1,599,298	16,556
Zeeland	14	29,394	3,511	67,488	"	100,343	18,757	81,586	100,343	986
Namen	4	72,577	"	5,603	"	78,180	16,986	61,194	78,180	620
Antwerpen	38	177,779	34,766	66,519	"	279,064	61,585	217,479	279,064	3,138
Utrecht	25	49,952	1,627	6,293	"	57,872	10,195	47,677	57,872	559
Vriesland.	23	34,623	18,391	26,905	"	79,919	7,156	72,763	79,919	842
Overijssel.	25	74,433	4,500	16,328	"	95,261	3,933	91,328	95,261	718
Groningen	10	30,625	336	333	"	31,294	3,514	27,780	31,294	653
Drenthe	4	1,100	1,000	2,200	"	4,300	780	3,520	4,300	226
Luxemburg	2	9,859	230	321	"	10,410	1,697	8,713	10,410	262
	710	f 2,199,822	f 217,458	f 1,531,767	3,785	f 3,952,832	f 678,308	f 3,247,524	f 3,952,832	38,042

AANMERKINGEN. De vermeerderingen van inkomsten, gedurende 1817 en 1818, uit de donatiën en legaten, de aliënatiën, het op nieuw beleggen van kapitalen, en de toegestane in bezit stellingen voor verduisterde domeinen, gesproken, zijn in dezen staat niet begrepen.

XXXI. *Verslag van den staat van het armenwezen over 1819.*

(Bijlage behoorende bij het Verslag.)

TABEL der gestichten voor *Vondelingen en verlaten Kinderen.* (N°. 2.)

PROVINCIE.	Getal der gestichten.	Getal der kinderen.	Bedrag der uitgaven.	BEDRAG DER INKOMSTEN.			TOTAAL.
				Vaste goederen, renten en uitkeeringen.	Subsidien door de gemeenten verleend.	Subsidien door den Staat verleend.	
Zuid-Brabant	2	2,474	f 94,372.60	f 793.22	"	f 84,215.70	f 85,008.92
Antwerpen	3	2,300	72,864.00	650.00	"	72,553.20	73,203.20
Oost-Vlaanderen	3	787	32,492.03	100.00	"	30,369.09	30,469.09
West-Vlaanderen	4	412	19,732.21	400.00	"	15,966.35	16,366.35
Henegouwen	2	1,417	57,820.66	14,181.04	"	36,880.14	51,061.18
Namen	1	842	36,213.02	"	"	21,606.17	21,606.17
Luik	1	392	10,103.57	250.10	"	10,660.44	10,910.54
Limburg	1	295	15,113.80	"	"	15,113.80	15,113.80
Luxemburg	1	218	14,157.68	1,595.97	"	12,635.11	14,231.08
Holland	1	4,419	420,762.00	30,485.00	f 290,277.00	100,000.00	420,762.00
	19	13,556	f 773,631.57	f 48,455.33	f 290,277.00	f 400,000.00	f 738,732.33

AANMERKINGEN. De tegenwoordige staat is, voor zoo veel de Zuidelijke Provinciën betreft, volgens de gearresteerde begrotingen voor de dienst van 1819 opgemaakt, en, voor zoo veel Holland aangaat, volgens beknopte opgaven.

Het onderscheid dat, ten aanzien der Zuidelijke Provinciën, tusschen het beloop der uitgaven en dat der inkomsten bestaat, is door het slot der rekening op den 31sten December 1818, vereffend geworden.

Onder het getal der kinderen in het gesticht van Holland zijn er meer dan 700, die niet geheel en al tot de klasse der vondelingen en verlaten kinderen behooren.

XXXI. Verslag van den staat van het armoegen over 1819.

(Bijlage behoorende bij het Verslag.)

TABEL der administratiën voor de Huiszittende-armen. (N°. 3.)

PROVINCIEËN.	Getal der administratiën.	I N K O M S T E N .					U I T G A V E N .			Getal der bedeelde armen.
		Dotatiën.	Collecten.	S U B S I D I Ë N		TOTAAL.	Lasten en kosten van administratie.	Bedeelingen van allerlei aard.	TOTAAL.	
				van de gemeenten.	van den Staat.					
Noord-Brabant . . .	208	141,763	30,514	31,890	1,125	205,292	3,650	195,642	205,292	21,481
Zuid-Brabant . . .	386	403,571	74	"	"	403,645	84,810	318,835	403,645	95,346
Limburg	341	141,813	3,233	244	"	145,290	11,967	133,323	145,290	33,679
Gelderland	255	85,524	92,562	21,350	"	199,436	7,745	191,691	199,436	18,192
Luik	360	108,239	3,584	34,707	"	141,530	12,182	129,348	141,530	48,758
Oost-Vlaanderen . .	285	321,307	54,745	96,863	"	472,915	41,097	431,818	472,915	69,484
West-Vlaanderen . .	249	224,541	38,933	179,098	568	443,140	33,300	409,840	443,140	78,947
Henegouwen	417	319,845	4,076	11,078	"	334,999	45,694	289,305	334,999	11,992
Holland	706	261,833	358,033	581,450	2,160	1,203,531	81,267	1,122,264	1,203,531	104,951
Zeeland	191	49,931	63,038	28,014	"	140,983	8,719	132,264	140,983	7,847
Namen	246	36,370	305	2,147	"	38,822	2,363	36,459	38,822	19,747
Antwerpen	143	121,036	21,753	88,841	"	226,630	22,562	204,068	226,630	19,001
Utrecht	137	53,551	81,868	38,497	603	174,519	16,907	157,612	174,519	7,353
Vrieland	86	113,371	157,180	196,332	"	466,833	8,450	458,383	466,833	15,350
Overijssel	113	34,067	57,968	18,370	"	110,305	3,259	107,046	110,305	6,637
Groningen	103	24,371	124,883	12,371	98	162,923	2,482	160,441	162,923	6,444
Drenthe	41	4,308	28,233	266	"	32,807	572	32,235	32,807	2,153
Luxemburg	17	10,932	4,116	945	"	15,993	1,543	14,450	15,993	5,367
	4,234	2,451,878	1,125,148	1,338,613	4,554	4,920,193	395,069	4,525,124	4,920,193	573,179

AANMERKINGEN. De vermeerderingen van inkomsten, gedurende 1817 en 1818, uit de donatiën en legaten, de allienatiën, het op nieuw beleggen van kapitalen, en de toegestane in bezit stellingen voor verduisterde domeinen, gesproten, zijn in dezen staat niet begrepen.

XXXI. *Verslag van den staat van het armwezen over 1819.*

(Bijlage behoorende bij het Verslag.)

TABEL der Armen-scholen. (N°. 4.)

PROVINCIEËN.	Getal der scholen.	I N K O M S T E N .					U I T G A V E N .			Getal der leerlingen.	
		Dota-tiën.	Col-lecten.	S U B S I D I Ë N			TOTAAL.	Kosten van administratiën.	Kosten van onderwijs.		TOTAAL.
				van de armbesturen.	van de gemeenten.	van den Staat.					
Noord-Brabant . . .	3	"	f 450	f 1,280	"	"	f 1,730	f 213	f 1,517	f 1,730	312
Gelderland	11	f 328	477	880	f 3,162	50	4,847	429	4,418	4,847	1,300
Oost-Vlaanderen . .	9	30,798	377	3,164	11,509	"	45,848	9,768	36,080	45,848	487
West-Vlaanderen . .	6	20,962	13,411	1,800	6,000	"	42,173	26,872	15,801	42,173	465
Henegouwen : . . .	10	3,778	"	1,440	164	200	5,577	704	4,873	5,577	2,318
Holland	81	3,097	3,731	701	77,074	"	89,593	4,947	84,646	89,593	14,018
Zeeland	3	812	"	"	"	"	812	"	812	812	260
Namen	1	1,829	"	"	"	"	1,829	150	1,679	1,829	500
Antwerpen	12	"	"	588	2,182	"	2,770	"	2,770	2,770	1,102
Utrecht	6	1,763	2,090	1,585	2,588	"	8,026	40	7,986	8,026	2,105
Vriesland	6	"	1,082	"	5,900	"	6,982	450	6,532	6,982	1,372
Overijssel	3	"	"	297	1,658	"	1,955	"	1,955	1,955	549
Groningen	7	52	500	1,200	2,200	750	4,702	800	3,902	4,702	1,000
Drenthe	1	"	"	300	"	"	300	"	300	300	70
Luxemburg	88	3,117	36	1,236	3,342	1,850	9,581	258	9,323	9,581	2,792
	197	f 66,591	f 27,144	f 14,421	f 115,779	f 2,850	f 226,725	f 44,181	f 182,594	f 226,725	28,650

XXXI. *Verslag van den staat van het armoesen over 1819.*

(Bijlage behoorende bij het Verslag.)

TABEL der Banken van Leening. (N°. 5.)

PROVINCIEEN.	Getal der banken.	Bedrag van de kapitalen die tot het beleenen gebruikt worden.	Aan wie de kapitalen toebehooren.	Voordeel dat de Banken 's jaars opleveren, na aftrek van alle onkosten.	Wie die voordeelen trekt.
Noord-Braband . . .	4	f 15,000	Aan de pachters der Banken van leening.	f 4,510	De Steden.
Zuid-Braband . . .	2	513,382	Aan de Godshuizen, aan de geëmploujeerden der Banken van leening.	15,538	De Godshuizen.
Limburg	1	42,500	Aan de Gemeenten, aan de Bureaux van weldadigheid, en aan de Godshuizen.	3,484	De armen.
Gelderland	15	16,550	Aan partikulieren.	5,549	De pachters.
Luik	1	94,500	Aan de Godshuizen, en aan de Bureaux van weldadigheid.	"	De armen.
Oost-Vlaanderen . . .	3	244,085	Aan de Godshuizen, aan de geëmploujeerden der Banken van leening, en aan de Bureaux van weldadigheid.	17,379	Idem.
West-Vlaanderen . . .	3	270,521	Idem.	6,529	De Godshuizen.
Henegouwen.	2	176,954	Idem.	3,626	Idem.
Holland	26	1,688,122	Aan de Gemeenten, aan partikulieren en aan de Godshuizen.	104,857	De Steden, de pachters, en de Godshuizen. (a.)
Zeeland	8	44,600	Aan de Gemeenten, aan partikulieren, en aan de pachters.	4,473	De Steden, partikulieren en de pachters. (b.)
Namen	1	65,000	Aan de Godshuizen, aan de geëmploujeerden der Banken van leening, en aan de Bureaux van weldadigheid.	954	De armen en de Godshuizen.
Antwerpen	2	346,568	Idem.	17,369	Idem.
Utrecht	6	221,761	Aan de Gemeenten, aan de Godshuizen, aan de armen, en aan de pachters.	5,018	De Steden, de Godshuizen en de pachters.
Vriesland.	9	34,350	Aan de Gemeenten, aan partikulieren, en aan de pachters.	4,047	De Godshuizen en de pachters.
Overijssel.	3	34,120	Aan de pachters.	3,412	De Steden, de Godshuizen en de armen.
Groningen	3	146,000	Idem.	4,525	De Weeshuizen, de Steden en de pachters.
Drenthe	1	1,000	Aan een partikulier.	100	De pachter en de Gemeente.
	90	3,955,013		201,365	

AANMERKINGEN. (a) Men heeft hier niet dan het bedrag der kapitalen en voordeelen van 19 Banken van leening kunnen brengen, uithoofde dat men geene nauwkeurige opgaven omtrent de 7 andere had.

(b) Men heeft hier niet dan het bedrag der kapitalen en voordeelen van 8 Banken van leening kunnen brengen, uithoofde dat men geene nauwkeurige opgaven omtrent de 2 andere had.

XXXI. *Verslag van den staat van het armwezen over 1819.*

(Bijlage behoorende bij het Verslag)

TABEL der Werkplaatsen van liefdadigheid. (N°. 6.)

PROVINCIEEN.	Getal der werkplaatsen.	INKOMSTEN.						UITGAVEN.				Getal der armen, bezig gehouden.
		Dotatiën en opbrengst van het werk.	Collecten.	SUBSIDIËN			TOTAAL.	Kosten van administratie.	Onderhoud en voeding.	Gereedschappen, werktuigen en daggelden.	TOTAAL.	
				van de arbesturen.	van de gemeenten.	van den Staat.						
Zuid-Brabant . . .	1	f 7,957	"	f 8,650	"	"	f 11,607	f 1,688	f 8,431	f 6,498	f 11,607	185
Gelderland . . .	4	82,780	"	"	f 400	"	83,180	2,982	608	29,645	83,180	425
Oost-Vlaanderen . .	1	50,000	f 1,600	958	50,100	"	102,558	8,960	"	98,698	102,558	1,226
West-Vlaanderen . .	5	950	1,040	2,710	"	"	4,700	476	2,275	1,950	4,700	637
Henegouwen . . .	2	4,486	"	"	900	"	5,385	884	"	4,501	5,385	305
Holland . . .	8	94,958	5,084	879	145,340	"	246,261	40,381	81,322	124,608	246,261	1,834
Zeeland . . .	8	7,900	8,400	"	5,200	"	21,500	1,750	12,050	7,700	21,500	242
Antwerpen . . .	2	80,886	"	4,517	28,000	"	58,353	5,183	766	45,614	58,353	1,163
Vrieland . . .	9	6,788	"	"	1,239	"	7,977	689	88	7,250	7,977	343
Groningen . . .	2	780	2,145	"	"	"	9,875	354	8,766	755	9,875	185
	37	f 287,334	f 35,269	f 12,714	f 226,179	"	f 501,496	f 63,141	f 116,141	f 322,414	f 501,496	6,435

XXXI. *Verslag van den staat van het armoezen over 1819.*

(Bijlage behoorende bij het Verslag.)

TABEL der *Bedelaars-werkhuizen.* (N. 7.)

PROVINCIE.	Getal der gestichten.	BEDRAG DER INKOMSTEN.				BEDRAG DER UITGAVEN.				Bevolking.
		Dotatiën en opbrengst van het werk.	SOMMEN GEHEVEN OP		TOTAAL.	Kosten van administratie.	Onderhoud en voeding.	Gereedschappen, grondstoffen en dagloonen.	TOTAAL.	
			de schatkist.	de inkomsten der gemeenten.						
Antwerpen	1	f 29,810	f 22,339	f 52,887	f 105,036	f 9,690	f 65,140	f 27,200	f 101,970	600
Zuid-Brabant . . .	1	713	19,312	44,874	64,899	11,330	46,569	5,300	63,199	572
Henegouwen	1	1,300	11,944	32,966	46,111	7,040	35,440	2,400	44,880	450
Namen	1	1,056	7,874	23,050	31,980	6,359	21,412	2,000	29,771	207
West-Vlaanderen . .	3	10,550	10,435	29,822	50,808	7,646	32,741	10,500	50,887	330
Noord-Holland . . .	1	15,000	28,096	89,500	132,594	13,075	105,100	13,000	131,175	750
	8	f 58,329	f 100,000	f 273,099	f 431,428	f 55,080	f 306,402	f 60,400	f 421,832	2,959

AANMERKINGEN. De tegenwoordige staat is, volgens de gearresteerde begrotingen voor de dienst van 1819, opgemaakt. Het onderscheid, hetwelk tusschen het beloop der uitgaven en dat der inkomsten besaat, is, door het slot der rekening op den 31sten December 1819, vereffend geworden.

4 BRONKRITISCH COMMENTAAR

Interpretatie en betrouwbaarheid van de gegevens in de bron

Er kleven een aantal haken en ogen aan het gebruik van deze bron. In een artikel over de statistiek stelde Verdonck: 'Dit is hard nodig, want wie van de cijfers gebruik wil maken, dient bij haast ieder cijfer een voetnoot te plaatsen'.¹⁴ Al is dat wat overdreven, het is waar dat het hier een complexe bron betreft waar men goed ingevoerd moet zijn. Bovendien is er, zoals bij bijna alle lange tijdreeksen, het probleem van kleinere en grotere veranderingen in de wijze waarop men hetzelfde verschijnsel in de loop van de tijd meet. Desalniettemin kan, bij zorgvuldig en grondig gebruik, de bron een ongekend licht doen schijnen over de sociale geschiedenis van Nederland in de periode 1814-1965 in het algemeen, en de geschiedenis van caritas en filantropie in het bijzonder.

Het enorme bereik van de bron is, naar onze mening, tot nu toe niet onderkend. Wel is er door verschillende auteurs, elk voor een eigen tijdvak en onderwerp, al van gebruik gemaakt en hebben zij ook enkele van de onderstaande problemen belicht.¹⁵ In de eerste plaats vulde niet iedere instelling de tabellen goed in. Het invullen was verplicht, maar er was geen controle, dus werden er geen sancties opgelegd aan instellingen die hun gegevens niet aanleverden. In de jaren rond 1848, toen er werd gediscussieerd over een nieuwe armenwet en de kerken hun autonomie in de armenzorg verdedigden, steeg het aantal instellingen dat weigerde de tabellen in te vullen. Verder werden de tabellen soms niet helemaal goed of volledig ingevuld. De mensen die de gegevens voor het jaarverslag moesten aanleveren, waren meestal vrijwilligers, die niet altijd even goed voor hun taak waren toegerust.¹⁶

Een tweede probleem, dat snel gesignaleerd werd en waar men artikelen over de armenzorgstatistiek ook steeds op terugkomt, is dat van de dubbele bedeling. Uit de statistieken valt niet na te gaan of een persoon wellicht van twee of meer instellingen een bedrag kreeg uitbetaald. De bedragen die de kerken uitkeerden waren vaak zo klein, dat mensen daar niet van konden leven. Zij kregen dan bijvoorbeeld een aanvullend bedrag van het burgerlijk armbestuur. In het jaarverslag van 1836 wordt deze tekortkoming voor het eerst gesignaleerd. Pas vanaf 1947 werd systematisch onderzoek gedaan naar dubbeltellingen. Vanaf toen werden de cijfers gecorrigeerd.¹⁷ Het CBS komt voor de jaren 1947 tot en met 1955 overigens tot een dubbeltellingpercentage van 5 tot 6 procent. Het is evenwel mogelijk dat hier belangrijke verschillen bestaan tussen tijdvakken, regio's of soorten instellingen.

Een volgend probleem, dat met het vorige samenhangt, is dat met name in de tabellen van voor 1902 wordt gesproken over bedeelde partijen en niet over bedeelde personen. Hoe groot die bedeelde partijen waren, is vaak niet in de statistieken opgenomen. Het gaat zowel om alleenstaanden als om bijvoorbeeld kinderrijke gezinnen. Hier geldt dus eerder het omgekeerde: het aantal personen in de bedeling was hoger dan in de tabellen lijkt. Hierover bestond echter, zeker in de negentiende eeuw, soms verwarring bij de instellingen. In het jaarverslag van 1843 bijvoorbeeld wordt geconstateerd dat het aantal bedeelde ten opzichte van het vorige jaar flink hoger uitvalt, maar dat dit vooral te wijten is aan het feit dat een aantal armbesturen personen zijn gaan tellen in plaats van gezinnen.¹⁸

In 1850 deed een commissie, bestaande uit de leden Blaupot ten Cate, Heemskerk, van Hall, van Voorst en Luijben, onderzoek naar het verslag van de verrichtingen van het armwezen en bracht daarvan verslag uit in de Tweede Kamer.¹⁹ Haar eerste conclusie was dat zij de definities van wat wel en wat niet onder armenzorg viel, niet duidelijk vond. Waarom werden zieken- en begrafenisbussen, spaarbanken en banken van lening in het verslag opgenomen en weduwen- en wezenfondsen niet? De regering antwoordde dat zij alleen die instellingen opnam, waaraan personen deelnemen die arm waren of wiens toestand grensde aan die der armen. Die instellingen waren van directe invloed op het armwezen. De commissie bleef het hier mee oneens, omdat bij de genoemde instellingen de deelnemende personen recht konden laten gelden op een uitkering, terwijl dat bij armenzorg niet zo was. Daarnaast concludeerde de commissie de volgende gebreken: veel personen komen in meerdere tabellen voor, velen werden slechts tijdelijk ondersteund, terwijl dat niet uit de tabellen blijkt, onder de verpleegden in gast-, gods- en ziekenhuizen verbleef een niet onaanzienlijk aantal patiënten daar op eigen kosten of op die van familieleden en sommige leerlingen op de armenscholen hadden ouders die niet bedeed werden.

Van secundair belang is dat de verslagen niet steeds op hetzelfde territorium betrekking hebben. Van 1814 tot 1829 zijn ook de Belgische provincies in het jaarverslag opgenomen. Na de afscheiding van België verdwijnen deze en ook Limburg ontbreekt dan. Pas vanaf 1840 wordt het aan Nederland afgestane gedeelte van de provincie Limburg weer aan het jaarverslag toegevoegd. Tussen 1814 en 1825 waren Noord-Holland en Zuid-Holland samengevoegd onder de provincie 'Holland'. Vanaf 1825 werd deze uitgesplitst tot twee provincies.

Hierboven werd gesproken over een grote reorganisatie van de statistiek tussen 1921 en 1923. Deze had nogal wat gevolgen voor de publicatie. Ten eerste werd tussen 1921 en 1923 vanwege de reorganisatie geen verslag gepubliceerd. Een aantal gegevens werden overigens wel gepu-

bliceerd in de *Jaarcijfers voor Nederland* die het CBS opstelde. Vervolgens duurde het een tijd voor de vernieuwde indeling goed functioneerde. Dit was vooral te wijten aan het feit dat veel van de nieuw opgenomen instellingen werden gerund door vrijwilligers. Deze instellingen beschikten over een zeer eenvoudige administratie en het was voor hen niet makkelijk de gevraagde gegevens aan te leveren. De gegevens in de armenzorgstatistiek van 1924 en 1925 zijn dan ook onvolledig.

Gedurende de Tweede Wereldoorlog was het gevaarlijk om gegevens over bedeelde arbeiders door te geven, omdat die op basis daarvan te werk gesteld konden worden in Duitsland. Bovendien werden een aantal instellingen door de bezettingsmacht opgeheven en probeerde deze de organisaties te vervangen door nationaal-socialistische instellingen, met name Winterhulp.²⁰ De cijfers voor de oorlogsperiode zijn daarom heel anders dan die daarvoor of daarna.²¹

Gerelateerde en toetsingsbronnen

Er bestaan ook enkele gerelateerde bronnen, die soms aanvullende gegevens verstrekken en soms dezelfde soort, waardoor een mate van toetsing mogelijk is. In 1899 verscheen de eerste gids *Gids der Nederlandsche Weldadigheid*, bewerkt door Blankenberg, De Dompierre de Chaufepié en Smissaert.²² Zij speelden een leidende rol in de sedert 1880 opgekomen beweging om de armenzorg te verbeteren en te moderniseren. Zij wensden een geheel nieuwe armenwet en hadden veel kritiek op het door de het ministerie van Binnenlandse Zaken bijgehouden overzicht met gegevens over armbesturen en charitatieve instellingen. Door middel van een schriftelijke enquête vulden zij de lacunes in de officiële statistiek aan. Het resultaat was een 1120 bladzijden tellend boekwerk dat een schat aan gegevens bevat. Overigens is ook deze gids niet compleet, omdat sommige kerkelijke armenzorginstellingen niet reageerden op de enquête of weigerden gegevens te verstrekken. Dat neemt niet weg dat de gids een zeer waardevol overzicht geeft van de Nederlandse caritas aan het begin van de twintigste eeuw.

In 1919 vervaardigde Everts, secretaris van de Amsterdamse Armenraad, een nieuwe gids,²³ waarvan in 1933 en 1940 herziene uitgaven verschenen. De laatste in 1956 verschenen editie van deze gids is van de hand van Everts en Treurniet, die dit werk na het overlijden van Everts in 1954 voltooide. Omdat de gidsen onafhankelijk van het ministerie van Binnenlandse Zaken zijn samengesteld, vormen zij een goede toetsingsbron op de verslagen en statistieken van het armwezen. Dit geldt echter alleen voor de periode 1899-1956. In onderstaande tabel zijn de aantallen en soorten instellingen vergeleken op basis van de *Gids der Nederlandsche Weldadigheid* uit 1899 en het Jaarverslag uit 1898.

Tabel 1. Het aantal instellingen van liefdadigheid in de provincie Limburg

							Gods- huizen	Zieken- huizen	Werk	Schaam	Kraam
	A	B	C	B+C	B+D	B+C+D					
<i>Gids 1899</i>	118	102	23	125	102	125	49	20	2	0	7
<i>Jaarverslag 1898</i>	129	108	13	121	109	122	26	5	0	23	1
Vershil in %	-9	-6	+77	+3	-6	+2	+88	+300	-	-	+600

Bron: Kreijen, *Van Nachtwakersstaat tot verzorgingsstaat*.

Legenda:

A: burgerlijke instellingen; B: kerkelijke instellingen; C: particuliere instellingen. D: gemengde instellingen. Werk: instellingen voor Werkverschaffing; Schaam: instellingen voor Schaamsarmen; Kraam: instellingen voor behoeftige Kraamvrouwen.

Uit deze tabel blijkt dat het totaal instellingen ongeveer gelijk is, maar de verdeling over de verschillende soorten anders. Vooral van belang is het feit dat het Jaarverslag meer burgerlijke en kerkelijke instellingen telt dan de *Gids der Nederlandsche Weldadigheid*, en minder particuliere. Nader onderzoek wijst uit dat het bij de verschillen in het aantal burgerlijke instellingen niet gaat om een classificatieprobleem, maar simpelweg betekent dat er instellingen zijn die wel in de jaarverslagen, maar niet in de *Gids* staan. Dat laatste geldt ook voor de kerkelijke instellingen. Verder blijkt volgens de *Gids* dat dertien kerkelijke instellingen in het Jaarverslag vermeld staan onder instellingen voor Schaamsarmen, en wel die van de Vincentiusvereniging. De *Gids* geeft verder een groot aantal particuliere instellingen die de jaarverslagen niet geven. Voor een deel blijkt dit te komen doordat de *Gids* in tegenstelling tot de jaarverslagen instellingen voor winterbedeling apart noemt en hen onder particuliere instellingen schaarst. Bovendien lijkt het erop alsof de *Gids* gemengde instellingen als burgerlijk telt. Het Jaarverslag geeft één gemengd armbestuur, en wel te Venlo. Uit de *Gids* blijkt dat het hier gaat om een R.K. burgerlijke armenzorginstelling, die de *Gids*, in weerwil van de naam, toch niet als gemengd maar als burgerlijk classificeert. De twee bronnen denken ook verschillend over het aantal ziekenhuizen. Het jaarverslag denkt daarbij

uitsluitend aan wat wij thans ook ziekenhuizen zouden noemen, terwijl de *Gids* ook ziekenzorg, zoals wijkverpleging, als ziekenhuis telt.

Op deze oudste en jongste gidsen uit respectievelijk 1899 en 1956, die in weinig bibliotheken te raadplegen zijn, bestaat ook een nadere toegang in de digitale *Onderzoeksgids Sociale Zekerheid 1890-1967* van Kappelhof en Kingma.²⁴ Onder het kopje 'lokale instellingen' is de toegang tot de twee gidsen te vinden. Er kan onder andere gezocht worden op naam, plaats, soort instelling (burgerlijk, kerkelijk, particulier of gemengd) en op het soort bedeling dat de instelling gaf.

Een verwante bron vormen de provinciale en gemeentelijke verslagen, waarin vaak een hoofdstuk over armenzorg is opgenomen. De inhoud van deze verslagen is zeer gevarieerd, van een uitgebreid verhaal met cijfermateriaal tot een korte tekst, maar soms bevatten zij ook de gemeentelijke cijfers die men toch al verzameld had voor het landelijk verslag en die vervolgens zijn doorgestuurd naar Binnenlandse Zaken of het CBS.²⁵

Mogelijke gebruikswijzen van de bron in historisch onderzoek

De enorme dekking van de bron voor wat betreft soorten mensen en verschijnselen, geografisch gebied en tijdvak, maakt dat veel verschillende soorten onderzoekers er hun voordeel mee kunnen doen. Het gaat daarbij zowel om professionele als om amateur-historici. Het is ondoenlijk om al het mogelijke onderzoek te beschrijven. Enkele voorbeelden kunnen hier volstaan.

Op plaatselijk niveau kan een onderzoeker geïnteresseerd zijn in de vraag welke instellingen in zijn of haar plaats opereerden, wie ze hielpen en op welke grondslag. Men kan ook in een bepaalde instelling of groep mensen zijn geïnteresseerd: het bejaardenhuis te Waalwijk of de ziekenzorg in Zaandam.

Men kan ook kijken naar de totale hoeveelheid geld die aan de verschillende soorten zorg is uitgegeven, zo men wil in relatie tot andere zorgregelingen zoals sociale verzekeringen, of tot maatschappelijke ontwikkelingen zoals de verzuiling. Tot hoelang bleef de armenzorg belangrijker dan andere vormen van zorg? Verschilde dit al naar gelang de soort zorg: bleven bijvoorbeeld katholieke bejaardenhuizen korter of juist langer tot de traditionele caritas behoren dan neutrale medische zorg? Wat waren de inkomstenbronnen van de verschillende instellingen, en hoe makkelijk kan een dergelijk stelsel van sociale zorg tegen crises? Men kan kijken naar de aantallen ondersteunden: welke groepen werden geholpen en door wie (de kerken, burgerlijk armbestuur, particuliere stichtingen) en welke niet? En als hulp werd verstrekt, geschiedde dat dan doorgaans aan zelfstandig wonenden of aan instellingsarmen? Anders gezegd, wer-

den invaliden of bejaarden 'opgesloten' dan wel royaal verzorgd in een tehuis of woonden ze thuis? Welk deel van de bejaarden, weduwen, werklozen, blinden, schoolkinderen en zieken werd geholpen? Welke verschillen bestonden er hierbij tussen stad en platteland, tussen de provincies, en welke verschuivingen waren er in de loop van de tijd. En wat kregen ze dan? Hoe toegerust was het stelsel van zorg bijvoorbeeld om zieken te helpen tijdens epidemieën, om ouden van dagen in de laatste jaren van hun leven te ondersteunen, of om werklozen tijdens de crises te helpen.

Men kan indirect ook iets zeggen over de gevers: wat waren de inkomstenbronnen van de verschillende soorten instellingen, welke instellingen konden zich verheugen op publieke giften, welke hadden een eigen kapitaal? Welke verschillen bestonden er tussen de verschillende geloofsgroeperingen en hoe zijn die te verklaren? Is het zo dat gereformeerden een groot deel van hun geloofsgenoten met een ruim bedrag hielpen; hielp de katholieke armenzorg meer mensen dan de hervormde, maar kregen de hervormde bedeeden ieder meer? De Verslagen zijn bruikbaar voor zeer uiteenlopend historisch onderzoek, maar het feit dat de gegevens per jaar opgezocht moeten worden op een niet voor iedereen even toegankelijke plek, is vermoedelijk een van de oorzaken dat deze belangwekkende bron nog niet de aandacht heeft gehad die zij verdient.

NOTEN

- * Met dank aan A.L. Kort voor de historische situering van 1795-1854.
- 1 *Extract uit het Register der Resolutien van het Intermediair Administratief Bestuur van het voormalig Gewest Zeeland*, 4-12-1798.
 - 2 *Extract uit het Verbaal van het verhandelde bij den Land-Drost in het Departement Zeeland*, 13-6-1807 en 18-8-1807. Zie ook www.inghist.nl, onderzoek/projecten/BataafsFranseBronnen/TekstenUitleg/Inleiding, beleidsterrein 'Armenzorg'.
 - 3 Melief, *De strijd om de armenzorg in Nederland 1795-1854*, 91-92 en 126-128.
 - 4 Böhlingk, Rijpperde Wiersma en Somer, *Verzameling*, 282 en 321.
 - 5 *Staatsblad* 1854, nr. 100.
 - 6 *Staatsblad* 1912, nr. 165.
 - 7 *Archief van de Afdeling Binnenlands Bestuur van het Ministerie van Binnenlandse Zaken*, (1875) 1879-1950 (-1957), archiefnr. 2.04.57, inv. nr. 2902.
 - 8 Van Leeuwen, 'Armenzorg 1912-1965', 556-557.
 - 9 *Verslag van de staat van het armwezen over 1818*, in de tabellen over genoemde onderwerpen is informatie opgenomen over het aantal instellingen, het aantal verzorgden en verder de inkomsten en uitgaven.
 - 10 De term 'godshuizen' was een verzamelnaam voor instellingen waar zieken, gehandicapten, wezen, ouderen en krankzinnigen werden opgenomen.
 - 11 Voor meer uitleg en een visuele kennismaking van de tabellen na 1854, zie het broncommentaar op de tabellen van onderstand van Kort in deze bundel.
 - 12 Verdonck, 'Verruiming der armenzorgstatistiek', 2099. Zie voor verdere uitleg van de veranderingen in 1912 het broncommentaar op de tabellen van onderstand van Kort in deze bundel.
 - 13 Van Leeuwen, 'Armenzorg 1912-1965', 537-544.
 - 14 Verdonck, 'De laatste statistiek', 138-139.
 - 15 De Rivière, 'De armenzorg in Nederland', 58-65. Smisjaert, *Het aandeel van de staat*, 83-110. Idem, *Overzicht*, hoofdstuk 3. Van der Valk, *Van pauperzorg tot bestaanszekerheid*, 223-225. Van Leeuwen, 'Armenzorg 1912-1965', 545-550. Van Leeuwen, 'Armenzorg en charitas', 159-178.
 - 16 Zie ook de opmerkingen in het broncommentaar op de tabellen van onderstand van Kort in deze bundel.

- 17 Zoals bijvoorbeeld in de Statistiek der sociale zorg 1959. Van der Valk, *Van pauperzorg tot bestaanszekerheid*, 228-229, doet de correcties van het CBS voor dubbel telling sinds 1947 overigens weer te niet, zij acht ze blijkbaar ontoereikend.
- 18 *Verslag van de staat van het armwezen over 1843*, 2.
- 19 'Extract uit het verslag der commissie, belast met het onderzoek van het Verslag omtrent den staat van het Armwezen over 1850, uitgebragt in de zitting der Tweede Kamer van de Staten-Generaal den 28sten februarij 1853', *Tijdschrift voor het Armwezen* (1853) 284-305.
- 20 Van Leeuwen, 'Armenzorg 1912-1965', 530-537.
- 21 Van der Valk, *Van pauperzorg tot bestaanszekerheid*, 225.
- 22 Blankenberg, De Dompierre de Chauffepié en Smiessaert, *Gids der Nederlandsche Weldadigheid*.
- 23 [Everts en Treurniet], *Lijst van instellingen*.
- 24 Zie www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/Socialezekerheid.
- 25 Zie hiervoor het broncommentaar op de tabellen van onderstand van Kort in deze bundel.
- 26 Met dank aan drs. A. Verheusen.

BIJLAGE

A Vindplaatsen

De Verslagen omtrent het Armwezen werden tot 1902 in de Handelingen van de Tweede Kamer opgenomen. Deze zijn in verschillende bibliotheken aanwezig. Vanaf 1903 neemt het CBS het statistische deel over. De statistiek bleef bestaan tot de invoering van de Bijstandswet per 1 januari 1965. Het periodiek is in te zien bij de Koninklijke Bibliotheek (maar niet compleet) in Den Haag. Een complete uitgave berust in de bibliotheek van het Centraal Bureau voor de Statistiek te Voorburg.

De Jaarverslagen blijven ook na het verdwijnen van het statistische gedeelte te vinden in de Handelingen van de Tweede Kamer, vaak zijn ze opgenomen in de bijlagen. De jaarverslagen zijn niet op een vaste logische plek opgenomen, maar zijn altijd wel terug te vinden. De KB is samen met de Tweede Kamer gestart met het verfilmen, digitaliseren en ontsluiten van de Handelingen van 1814-1995. Het gaat om de integrale Handelingen, Kamerstukken en Aanshangsels van zowel de Eerste als de Tweede Kamer. Ook alle bijlagen worden meegenomen. In 2004 is gestart met de verfilming van 1814-1950, in 2005 de digitalisering van 1990-1995 en vanaf daar steeds verder terug. De eerste resultaten worden halverwege 2006 elektronisch beschikbaar gesteld. Naar verwachting zal het hele project eind 2010 afgerond zijn.²⁶

Gewone Uitgaven.

Bureau en Administratie kosten.

Schrijfbehoeften, druk- & bindwerk en porto's . .

50. 00

40. 70

Jaarwedden van Ambtenaren en Bedienden.

Den secretaris-penningmeester *f 300. 00*

Den geneesheer en heelmeeester „ *90. 00*

Het verder dienstdoend personeel . . . „ *611. 00*

1001. 00

1001. 00

Belastingen en Ongelden der

**De jaarrekeningen en begrotingen van de arm-
besturen in de negentiende en twintigste eeuw**

A.L. Kort

INHOUD

INLEIDING	197
1 HISTORISCHE SITUERING	199
2 ADMINISTRATIEVE ONTSTAANSGESCHIEDENIS	201
Formele grondslag en uitvoeringsbesluiten	201
Procedure	202
3 VISUELE KENNISMAKING	204
4 BRONKRITISCH COMMENTAAR	246
Interpretatie en betrouwbaarheid van de gegevens in de bron	246
Gerelateerde en toetsingsbronnen	247
Mogelijke gebruikswijzen van de bron in historisch onderzoek	247
NOTEN	251
BIJLAGEN	254
A Vindplaatsen	254
B Gedrukte bronnen	254

INLEIDING

Met de armenzorg waren grote sommen geld gemoeid. Niet alleen de directe hulp aan de klanten van de burgerlijke, kerkelijke en particuliere armbesturen, zoals bedeling in geld en goederen, verpleging, uitbesteding en werkverschaffing kostte veel geld, ook voor de indirecte kosten van de hulpverlening, waarbij we denken aan de administratie- en onderhoudskosten van de vaak omvangrijke bezittingen, moesten de armbesturen in de loop der tijd steeds dieper in de buidel tasten. Op basis van de jaarrekeningen en begrotingen van de armbesturen kan men inzicht verkrijgen in de herkomst van die gelden, in de financiële middelen waarmee men de uitgaven trachtte te bestrijden, en in de verschillen tussen de inkomensbronnen van kerkelijke en burgerlijke armenzorginstellingen. Ook kan men de wijzigingen in de financieringswijze achterhalen alsmede de reactie van de armbesturen op perioden van economische crises, als hun inkomsten daalden en hun uitgaven stegen.

Het belang van een onderzoek naar de financiering van de armenzorg is evident. Het geld vormde immers de kurk waarop de zorg dreef. Zonder geld was armenzorg onmogelijk. Bovendien konden de hoeveelheid en de herkomst van het geld het beleid van de armenzorginstellingen in belangrijke mate bepalen. De hoeveelheid stelde een limiet aan het aantal mensen dat geholpen kon worden en aan de omvang van de hulp. De herkomst van het geld kon van invloed zijn geweest op de keuze welke mensen bedeed werden. Een persoon of instelling die in welke vorm dan ook vrijwillig bijdroeg aan de liefdadigheid, deed dit vaak onder de nadrukkelijke voorwaarde dat de bijdrage een bepaalde bestemming zou krijgen.

Verder was de herkomst van het geld van grote invloed op de mate van zelfstandigheid van de armenzorginstelling. Een armbestuur dat zichzelf kon bedruipen, genoot een grotere autonomie dan een armbestuur dat grotendeels afhankelijk was van subsidie van de overheid.¹

Vrijwel alle instellingen hanteerden de enkele of cameralistische boekhouding. De activa werden niet gewaardeerd en er werd niet afgeschreven. Dit betekende dat de besturen in het gunstigste geval slechts een gebrekkig inzicht hadden in hun vermogenspositie.²

In zekere zin zijn de jaarrekeningen en begrotingen het hart van de financiële administratie. Samen met de grootboeken, dagboeken (kas-, bank- en giroboeken) en journalen vormen zij het overgrote deel van de archivalia van de armenzorginstellingen. Een jaarrekening is een geschrift waarin alle ontvangsten en uitgaven van een armbestuur gedurende één

jaar staan genoteerd en gerubriceerd. In de bijlagen die aan de jaarrekening zijn toegevoegd, worden de bedragen nader gepreciseerd. In principe wordt in deze bijlagen iedere uitgaven- en inkomstenpost, hoe klein deze ook mocht zijn, genoteerd. Een begroting is te vergelijken met een jaarrekening. Het enige verschil is dat in de begroting geen werkelijke bedragen zijn verantwoord, maar ramingen van inkomsten en uitgaven voor een volgend jaar.

1 HISTORISCHE SITUERING

De jaarrekeningen behoren veelal tot de oudst overgeleverde documenten van de armenzorginstellingen. Zowel in de archieven van de burgerlijke armbesturen als die van de kerkelijke diaconieën zal men ze in de regel vanaf de zestiende of zeventiende eeuw aantreffen. Ook in de archieven van de stadsbesturen treft men de rekeningen van de algemene armbesturen doorgaans vanaf de zestiende of zeventiende eeuw aan.

Na de Hervorming, toen de stadsbesturen de zorg voor de armen van de katholieke kerk overnamen, werden in de regel stedelijke armmeesters aangesteld die de goederen moesten beheren en de armen moesten ondersteunen. Aangezien hier aanzienlijke hoeveelheden geld mee waren gemoeid - instellingen als gasthuizen beschikten vaak over enorme vermogens die vanaf de Middeleeuwen waren opgebouwd - en de stedelijke overheid de plaatselijke armenzorg mede financierde, werden de armmeesters gedwongen jaarlijks rekening en verantwoording af te leggen aan de stedelijke magistraat. Hiertoe moest ieder jaar een gespecificeerde rekening worden opgesteld waarop alle uitgaven en inkomsten nauwkeurig waren aangegeven. Daar de armmeesters niet alleen belast waren met de bedeling van de huiszittende armen, maar ook de financiële verantwoordelijkheid droegen voor de exploitatie en het onderhoud van verschillende inrichtingen, zoals gast-, wees- en ziekenhuizen, moesten ze vaak meerdere rekeningen opstellen, in de regel één voor elke instelling.³

Ook in de hervormde kerk was het in de zeventiende en achttiende eeuw gebruikelijk dat de diakenen jaarlijks tegenover de kerkenraad of de gehele gemeente rekening en verantwoording aflegden van hun administratie.⁴

In de negentiende eeuw zou de overheid haar greep op de armenzorg proberen te versterken. Weliswaar liepen pogingen van de regering in de Bataafs-Franse periode om de armenzorg te centraliseren en haar geheel onder staatstoezicht te plaatsen op niets uit, na 1815 kwamen de algemene armbesturen steeds sterker onder invloed van de burgerlijke overheid te staan. En dit was logisch. In de eerste plaats omdat de overheid armenzorg primair zag als politionele zorg en de controle op die zorg in eerste instantie als haar verantwoordelijkheid beschouwde. In de tweede plaats omdat de meeste algemene armbesturen in de loop der negentiende en twintigste eeuw hoe langer hoe meer op financiële ondersteuning van de overheid waren aangewezen en deze precies wilde weten waar de armbestuurders het geld vandaan haalden en waar ze het

aan uitgaven.⁵ Hoe zeer de algemene armbesturen onder de financiële supervisie van de burgerlijke overheid waren gesteld, blijkt uit de verschillende reglementen en wetten die in de negentiende en twintigste eeuw werden vastgelegd en die we hieronder bespreken.

Zoals we in het broncommentaar over de tabellen van onderstand zagen,⁶ wisten de kerken hun autonomie tot in de twintigste eeuw te behouden en bleef de diaconale zorg voor een belangrijk deel buiten de invloed van de burgerlijke overheid.

2 ADMINISTRATIEVE ONTSTAANSGESCHIEDENIS

Formele grondslag en uitvoeringsbesluiten

De formele grondslag van de jaarrekeningen en begrotingen vindt men in verschillende reglementen en wetten. In de reglementen voor het plaatselijke bestuur, zoals die in 1824 voor de stad en een jaar later voor het platteland werden vastgesteld en die tot 1851 van kracht bleven, is de bepaling opgenomen dat 'het opnemen der rekeningen van het Armenbestuur, en van de Gestichten der Liefdadigheid (...), het vaststellen van derzelver begrotingen (...) behoort tot de verrigtingen van den Gemeente-Raad'.⁷

De gemeentewet van 1851 bepaalde dat de goedkeuring van de gemeenteraad was vereist 'op de begroting en rekening der godshuizen en andere instellingen van liefdadigheid, die uit de gemeentekas onderstand genieten'.⁸ Deze bepaling werd in artikel 19 van de Armenwet van 1854 overgenomen. Indien de gemeenteraad de goedkeuring weigerde, kon het bestuur in beroep gaan bij Gedeputeerde Staten.⁹ De Armenwet van 1912 bevestigde de bepalingen uit 1854. De begrotingen en rekeningen van ontvangsten en uitgaven van de instellingen bleven onderworpen aan de goedkeuring van de gemeenteraad.¹⁰

Stond de financiële administratie van de burgerlijke armbesturen onder toezicht van de gemeenteraad, die van de kerken onttrok zich grotendeels aan de controle van de overheid. Voor de hervormde kerkelijke gemeenten bestonden er landelijke regels. Het synodaal reglement voor de hervormde diaconieën uit 1857 bepaalde dat de diakenen 'jaarlijks rekening en verantwoording doen van hunne administratie ten overstaan van den kerkenraad'. Het al of niet opmaken van een jaarlijkse begroting werd niet verplicht gesteld, maar werd aan de huishoudelijke bepalingen overgelaten. De zelfstandigheid die de verschillende gemeenten in dit opzicht hadden bleef bijna honderd jaar lang onveranderd.¹¹

De uit 1855 en 1929 daterende reglementen voor de katholieke armbesturen in het land, bepaalden tot in de kleinste details nauwkeurig hoe de jaarlijkse begroting en rekening moest worden opgemaakt en vastgesteld. De penningmeester was belast met het opmaken van de stukken die in een gemeenschappelijke vergadering van kerk- en armbestuur werden vastgesteld. Het armbestuur diende zich ieder jaar bij de bisschop te verantwoorden voor het gevoerde financiële beleid.¹²

Procedure

De Armenwet bevatte geen gedetailleerde procedurele bepalingen. In de plaatselijke verordeningen voor de burgerlijke armbesturen, zoals die onmiddellijk na de inwerkingtreding van de Armenwetten uit 1854 en 1912 door de gemeenteraden waren vastgesteld, werd geregeld door wie de rekening en begroting moest worden opgemaakt en vastgesteld en binnen welke termijn dit moest gebeuren. In Maastricht was de amanuensis-rentmeester verantwoordelijk voor de gehele comptabiliteit van het Burgerlijk Armbestuur. In Den Bosch waren vanaf 1901 twee lieden – de administrateur en de ontvanger – belast met de leiding over de boekhouding.¹³ In de kleinere gemeenten was het de secretaris-penningmeester, een door de gemeente benoemde en bezoldigde ambtenaar, op wie de taak rustte eens per jaar vóór een bepaalde datum de stukken op te maken. In de Zuid-Bevelandse gemeente Kapelle bijvoorbeeld moest de secretaris ‘van de door hem gedane ontvangsten en uitgaven jaarlijks vóór den 31 Juli rekening aan het armbestuur, dat die rekening zonder uitstel onderzoekt en binnen veertien dagen met alle daarbij behorende bescheiden aan den gemeenteraad ter goedkeuring aanbiedt’. Het gemeentebestuur keek de rekening na en becommentarieerde haar, waarna de stukken vervolgens aan de gemeenteraad werden gezonden. Indien de raad besloot de rekening te verwerpen, kon het armbestuur in beroep gaan bij Gedeputeerde Staten.

Met de begroting was het niet anders gesteld. In Kloetinge (Zuid-Beveland) moest het armbestuur de begroting ‘met de noodige toelichting en bescheiden jaarlijks vijf maanden vóór den aanvang van het jaar aan den Raad ter goedkeuring’ aanbieden. Evenals de rekening kon ook de gemeenteraad de begroting afkeuren of amenderen.¹⁴

Bij de hervormde kerkelijke gemeenten lagen de zaken anders. De jaarrekening (en, indien de plaatselijke gemeente hiertoe besloot, de begroting) werd hier opgemaakt door de administrerende diaken, een onbezoldigd lid van de diaconie en in de regel bij toerbeurt uit haar midden aangewezen. De diaconie legde jaarlijks, vóór 1 mei, de rekening ter goedkeuring voor aan de kerkenraad. De kerkenraad vergeleek de rekening met de inhoud van de legger, een boek waarin alle eigendommen van de diaconie stonden geregistreerd, evenals alle mutaties in het bezit, om zich ervan te overtuigen dat alle diaconale bezittingen ‘en de vruchten, daarvan te wachten’, in de rekening waren terug te vinden. Na voorlopige goedkeuring door de kerkenraad (de diakenen hadden bij de vaststelling geen stem) werd de gemeente uitgenodigd om kennis van de rekening te nemen. Twee weken lang werd de rekening met alle bijlagen ter inzage van de lidmaten gelegd. Hierna werd ze afgesloten en ondertekend door de kerkenraad samen met enige aanwezige lidmaten.

De lidmaten konden binnen veertien dagen na de vaststelling van de rekening, hun bezwaren schriftelijk indienen bij het klassikaal bestuur. Dit bestuur besliste over de ingebrachte bezwaren. De definitief vastgestelde rekening werd aan de diaconie en de kerkenraad teruggezonden.¹⁵

Indien de plaatselijke gemeente een jaarlijkse begroting opstelde, was de procedure in grote trekken dezelfde als die bij de jaarrekening.¹⁶

Zoals gezegd bevatte het reglement voor de katholieke armbesturen de meest gedetailleerde regels met betrekking tot de procedure. Een door en uit het armbestuur benoemde penningmeester moest jaarlijks in maart een complete rekening van inkomsten en uitgaven opstellen. Hij diende de inkomsten en uitgaven, zoals dit ook bij de begroting gebeurde, ordelijk te rubriceren in verschillende afdelingen en artikelen. Het armbestuur onderzocht de rekening, waarna deze in april in een gezamenlijke zitting van kerkbestuur en armbestuur vastgesteld werd. Vóór 1 juli moest de rekening aan de bisschop worden overlegd. Nadat die zijn goedkeuring had uitgesproken, was de rekening definitief vastgesteld.

In tegenstelling tot de hervormde gemeenten waren de katholieke armbesturen verplicht ieder jaar een begroting op te stellen. Dit diende vóór 1 augustus te gebeuren. Het reglement voor de katholieke armbesturen bepaalde nadrukkelijk dat het armbestuur zich steeds en inzonderheid 'bij het opmaken der begroting (zal) bevlijtigen, om de geldmiddelen van het parochiaal armwezen, met wijze spaarzaamheid, zoodanig te regelen, dat (...) de gelegenheid niet ontbreke tot het beleggen of vruchtbaar maken van kapitaal, ter vermeerdering van de jaarlijksche eigen inkomsten der armkas'. Vóór 15 augustus moest de begroting door kerk- en armbestuur zijn goedgekeurd. Conflicten tussen beide besturen moesten door de bisschop worden beslecht.¹⁷

3 VISUELE KENNISMAKING

De rekeningen en begrotingen van de algemene en kerkelijke armbesturen zijn qua vorm in de loop van de negentiende en twintigste eeuw meermalen veranderd. De meeste veranderingen waren echter marginaal en betroffen de mate van detaillering en de volgorde waarin bepaalde inkomsten en uitgaven werden genoteerd. De belangrijkste wijziging werd rond de Tweede Wereldoorlog doorgevoerd, toen de algemene armbesturen besloten in de rekeningen een duidelijk onderscheid aan te brengen tussen hun 'gewone' en 'buitengewone' inkomsten en uitgaven. In de eerste categorie vielen alle transacties die te maken hadden met de gebruikelijke inkomsten en uitgaven op het gebied van bedeling en exploitatielasten, terwijl in de tweede alle handelingen werden genoteerd die als kapitaaltransacties konden worden aangemerkt en in de regel een incidenteel karakter droegen, zoals de aan- en verkoop van onroerend goed en de aflossing van schulden.

De rekeningen en begrotingen zoals die in de negentiende eeuw en de eerste helft van de twintigste eeuw bij de Zeeuwse burgerlijke armbesturen in gebruik waren, zagen er als volgt uit (zie afbeelding 1):

Ontvangsten

<i>Ontvangsten</i>	<i>Bedrag volgens begroting</i>	<i>Wezenlijke ontvangsten</i>	<i>Minder of nog te ontvangen</i>	<i>Aanmerkingen</i>
1. Goed slot vorige rekening				
2. Opbrengst armgoederen – pacht van landerijen – huren van huizen – grondrenten – rente kapitalen				
3. Verschillende inkomsten – begrafenissen – collecten/vrijwillige giften – werkklonen/verdiensten bedeeden				
4. Buitengewone ontvangsten - subsidie gemeente - legaten/donaties in geld				

Uitgaven

<i>Uitgaven</i>	<i>Bedrag volgens begroting</i>	<i>Wezenlijke ontvangsten</i>	<i>Minder of nog te ontvangen</i>	<i>Aanmerkingen</i>
1. Onderhoud der armen – bestedingskosten armen/wezen – bedeling in geld en brood – kleding – medicijnen – begrafenis-kosten – kosten onderwijs arme kinderen – huishuren				
2. Lasten van de armgoederen – grondlasten – belasting gebouwde eigendommen – reparaties – rente kapitalen				
3. Administratiekosten – jaarwedde heemeester – beloning ontvanger – schrijfbehoeften e.d.				
4. Onvoorziene uitgaven				

Het laatste blad bevat een recapitulatie van de totale ontvangsten, de totale uitgaven en het saldo. De rekening wordt vergezeld van een Specifieke staat van ontvangsten en uitgaven, waarin van iedere post een gedetailleerde specificatie wordt verstrekt.

In deze specificatie treft men onder meer de namen aan van alle mensen die land pachten van het betreffende armbestuur en de bedragen die een ieder van hen hiervoor betaalde. Namen van bedeeden en bestedingen worden er in vermeld en de bedragen die ze ontvingen.

De rekeningen die na de Tweede Wereldoorlog in gebruik komen, zien er anders uit. Het zijn voorbedrukte formulieren waarbij, zoals hierboven gezegd, een onderscheid werd gemaakt tussen de gewone dienst en de kapitaaldienst en waarbij de inkomsten en uitgaven die in dezelfde categorie vielen, op twee tegenover elkaar liggende bladzijden werden genoteerd.

Deze nieuwe rekening kende de volgende indeling (zie afbeelding 2):

Inkomsten			Uitgaven		
Aard van de inkomsten	Begrote bedragen	Werkelijke bedragen	Aard van de uitgaven	Begrote bedragen	Werkelijke bedragen
Hoofdstuk 1 Vorige diensten					
Batig saldo			Nadelig saldo		
Hoofdstuk 2 Algemeen beheer					
1. Verhaal bijdragen			5 Salarissen		
2. Inkomsten bezittingen – gebouwen, landerijen – hypotheek – staatsschuld – andere beleggingen Subsidies: – andere armbesturen – provincie, rijk			6. Kosten/sociale lasten personeel 7. Belasting, verzekering, onderhoud gebouwen 8. Kantoorbehoeften 9. Telefoon, porti 10. Vergaderkosten 11. Controle administratie 12. Onderhoud bezittingen		
3. Subsidie van gemeente					
Hoofdstuk 3					
<i>Ondersteuning met geld, levensbehoeften, uitbesteding en verpleging</i>					
Teruggaaf onderstand			13. Kosten ondersteuning – geld – natura – levensmiddelen – brandstoffen – kleding, schoeisel – huishuren – losse giften – voorschotten		
Verhaal art. 63 Armenwet ¹⁸			14. Kosten van begraven		
Bijdragen onderhoudsplichtigen			15. Kosten uitbesteding in gezinnen en gestichten		
Teruggaaf voorschotten					
4. Bijdragen in kosten uitbesteding					

<i>Hoofdstuk 4</i>					
<i>Werkverschaffing, volgens artikel 29 der Armenwet</i>					
Verhaal premies sociale wetten			Huur en onderhoud gebouwen		
Opbrengst werk			Aankoop grondstoffen		
Giften, collecten			Arbeidslonen		
			Sociale lasten etc.		
<i>Hoofdstuk 5</i>					
<i>Kosten genees-, heel- en verloskundige hulp buiten ziekenhuizen, maatschappelijk werk voor zieken</i>					
Teruggaaf andere gemeenten			Huur gebouwen arts, apotheek etc.		
Verhaal premies			Salarissen medisch personeel		
Terugontvangsten			16. geneesmiddelen		
Giften, collecten			Kosten wijkverpleging		
			Kosten uitzending		
<i>Hoofdstuk 6</i>					
<i>Tehuizen in eigen beheer, voor bejaarden, kinderen enz.</i>					
Verhaal bijdragen			Huur		
Afgedragen inkomsten verpleegden			Kosten van beheer		
Bijdrage verpleegkosten			Administratiekosten		
Uitkering begrafenisfondsen			Salarissen, sociale lasten		
Giften, collecten			Voeding verpleegden		
			Kleding, schoeisel		
			Medische hulp		
			Diversen		
<i>Hoofdstuk 7</i>					
<i>Overige inkomsten en uitgaven</i>					
Overige			Overige		

Van de totale inkomsten en uitgaven werd een verzamelstaat aangelegd.

Verzameling gewone dienst					
Hoofdstuk	Benaming	Inkomsten	Uitgaven	Batig slot	Nadelig slot
1.	Vorige diensten				
2.	Algemeen beheer				
3.	Ondersteuning met geld, uitbesteding				
4.	Werkverschaffing				
5.	Kosten geneeskundige hulp				
6.	Tehuizen in eigen beheer				
7.	Overige inkomsten en uitgaven				

Op de laatste bladzijden van de jaarrekening vindt men een overzicht van de inkomsten en uitgaven van de kapitaaldienst.

Kapitaaldienst					
<i>Inkomsten</i>			<i>Uitgaven</i>		
Aard van de inkomsten	Begrote bedragen	Werkelijke bedragen	Aard van de uitgaven	Begrote bedragen	Werkelijke bedragen
Terugontvangst belegde kapitalen			Belegging kapitaal		
Erfstellingen/legaten			Aanschaf onroerend goed		
Verkoop onroerend goed					

Wat voor de kleinere instellingen gold, was in de regel ook van toepassing op de grotere, al konden er regionale verschillen zijn. Grote instellingen, zoals die in Zutphen en Den Bosch, inden een deel van hun inkomsten in natura, zoals tiendrechten en graan, wat voor de boekhouding betekende dat de jaarrekening werd opgesplitst in een geld- en naturagedeelte. Grotere stedelijke armbesturen die uit meerdere afdelingen bestonden, voerden in de regel een gescheiden administratie. In de praktijk betekende dit dat voor iedere afdeling aparte rekeningen en begrotingen werden opgesteld. Zo moest het Burgerlijk Armbestuur in Goes ieder jaar aparte rekeningen en begrotingen maken voor het weeshuis, het gasthuis, het oude liedenhuis en de zorg voor de huiszittende bedeeden.

De jaarrekening van het Gasthuis te Goes, onderdeel van het plaatselijk Burgerlijk Armbestuur, zag er (in verkorte vorm) als volgt uit (zie afbeelding 3):

Ontvangsten

Ontvangsten	Bedrag volgens begroting	Wezenlijke ontvangsten	Minder of nog te ontvangen	Aanmerkingen
1. Goed slot vorige rekening				
2. Huur/opbrengst vaste goederen				
– Huizen				
– Landerijen				
– Kaphout				
– Grondrenten				
– Tienden (tiendrechten)				
3. Renten uitstaande kapitalen				
4. Verdiensten werkverschaffing				
5. Kostgelden en vergoedingen				
6. Andere ontvangsten				

Uitgaven

Uitgaven	Bedrag volgens begroting	Wezenlijke ontvangsten	Minder of nog te ontvangen	Aanmerkingen
1. Bureau- en administratiekosten				
2. Jaarwedden ambtenaren/bedienden				
3. Belastingen op goederen				
4. Gewoon onderhoud eigendommen				
5. Bedeling geld gealimenteerden:				
– Brood				
– Vlees en vis				
– Brandstof en licht				
– Melk, boter en kaas				
– Aardappelen en peulvruchten				
– Gort, rijst en kruidenierswaren				
– Zout, zeep en azijn				
6. Onderhoud uitbestede armen				
7. Kleding en liggingstukken				
8. Medicijnen van zieken				
9. Buitengewone uitgaven				

In de kleinere dorpen hadden de plaatselijke arbesturen genoeg aan één jaarrekening waarin hun gehele financiële administratie was verantwoord.¹⁹ Zoals gezegd week de indeling van de rekeningen en begrotingen van de kerkelijke arbesturen niet wezenlijk af van die van de burgerlijke arbesturen, althans voor wat betreft de periode vanaf het midden van de negentiende eeuw, toen de katholieke en hervormde arbesturen min of meer uniforme rekeningen en begrotingen volgens het model van de burgerlijke arbesturen gingen gebruiken. Kijkt men echter naar oudere rekeningen van kleinere hervormde diaconieën, dan krijgt men de indruk dat de administrerende diakenen niet wisten hoe een jaarrekening moest worden opgesteld. De rekening werd vaak als een dagboek bijgehouden, waarin dagelijks, wekelijks of maandelijks werd aangetekend hoeveel geld waaraan en aan wie was betaald en waarvan en van wie was ontvangen. Nog in 1858 maakte de hervormde diaconie van 's-Heer Hendrikskinderen de jaarrekening op alsof het een kasboek betrof (zie afbeelding 4).

PROVINCIE ZEELAND.
GEMEENTE 's Heer Arendskerke
REKENING
 VAN HET
Afgaaven
ARMBESTUUR
 te
's Heer Arendskerke
 over het jaar 1855.
EERSTE HOOFDSTUK. ONTVANGSTEN.

Volgnummer.	ONTVANGSTEN.	Bedrag bij de begrooting toegestaan.		Wezenlijke ontvangsten.		Minder of nog te ontvangen.		AANMERKINGEN.
		Guldens.	Cents.	Guldens.	Cents.	Guldens.	Cents.	
1	§ 1. Goed slot der vorige rekening. / by: 947	50	917	by 947				
2	§ 2. Opbrengst van Arngoederen, als: Pacht van 69 bunders, 32 roeden, 28 ellen, over het jaar 1854.	1843	39	1843	39			
3	Huren van huizen over het jaar 18	116	74	116	74			
4	Chijnsen en grondrenten over het jaar 1854 Tienden over het jaar 18 Renten van 13800 inschrijvingen 1/2 p Ct. / 1850							

3	Chijnsen en grondrenten over het jaar 1884	116 74	116 74		
4	Tienden over het jaar 18 Renten van f. 12500 inschrijvingen 1/2 pCt. Nat. Sch., verschenen den 1 ^{sten} Januarij Idem van f. 12500 inschrijvingen pCt. Nat. Sch., verschenen den 1 ^{sten} Januarij	350 00	350 50	10 50	
5	Idem van f. 10000 inschrijvingen pCt. Nat. Sch., verschenen den 1 ^{sten} Januarij	8 86	6 22	2 33	
6	§ 3. Verschillende inkomsten. Van begravenissen Collecten en vrijwillige giften Werkloonen of verdiensten van geëlimineerden Dronkvertrijft goedvervalberende Amptloos		1966 99		
7		138 35	138 35		
8	§ 4. Buitengevoene ontvangsten. Subsidie van de gemeente	1900 00		1900 00	
9	Legaten of donaten in geld Dit lica verpleegs (Dokter) Brond Lening van Mt. 1946	40 00	40 00		
10	Idem van Mt. 1946	20 00	20 00		
11	Buiten gemeene giften	22 74	22 74		
		4526 55	4672 88 1/2	1912 83	
					TE ZAMEN

TOTAAL der Ontvangsten en nog te doene Ontvangsten		4673	882	1912	887
§ 2. POSTEN VAN ONWAARDE.	Bedrag hierboven in de 5de kolom opgegeven.	Bedrag der posten in onwaarde gegeven.		Blijft restant.	AANMERKINGEN.
		Guldens.	Cent's.		
Restanten van het jaar 18					
<i>Idem</i> van					
<i>Idem</i> van					
18 <i>Idem</i> van het jaar waarover de rekening loopt		1912	839	1912	837
TOTAAL der restanten in de volgende rekening te verantwoorden					

SPECIFIEKE STAAT

**DER ONTVANGSTEN, UITGAVEN, NOG TE DOENE
ONTVANGSTEN EN UITGAVEN,**

MITSGADERS VAN DE ONINBARE POSTEN,

begrepen in de Rekening van het Algemeen *Armbestuur der*
Gemeente L. Heerzwaasbeek over het dienstjaar 1855

EERSTE HOOFDSTUK. GEDANE ONTVANGSTEN.		GEDANE ONTVANGSTEN.		AANMERKINGEN.	
Volg-nummers van de artikels der rekening.	NAAM van den persoon door of aan wien de betaling is gedaan of verschuldigd.	ONDERWERP van de GEDANE ONTVANGSTEN.	Bedrag van iedere ONTVANGST.	Totaal bedrag van de gedane Ontvangst.	op ieder artikel der rekening.
			Guldens.	Guldens.	Cis.
1	Portiant	Over Stat 1854	64 36		
2	M. Meulenbergh	Land en Beepactel verhuur van 25 December 1854	75 99		
	Van Nieuw	verhuur	51 63		
	S. Driemant	verhuur	55 49		
	J. de Lange meel	verhuur	23 87		
	S. Driemant meel	verhuur	23 64		
	S. Verburg	verhuur	106 31		
	Groot Ollé	verhuur	36 58		
	Van vermet	verhuur	17 22		
	W. de Jager meel	verhuur	10 56		
	M. d. Pels	verhuur			
				64 94	

S. Verburg	100	23 57
Ernst Otto	100	336 64
Van Kermel	100	106 31
W. de Sijer med	100	36 88
M. J. Debe	100	17 22
Strovan, Vaard	100	10 56
De Veldier	100	104 63
P. A. Krammer	100	50 30
Com. Huise	100	18 95
Com. Van Dijk	100	37 74
Stace Verburg	100	22 13
Math. Meijer	100	9 59
W. G. Dreyer	100	126 50
W. G. Dreyer	100	28 74
Saenius, Nicthel	100	25 34
Van Savelle, Huis	100	13 08
Meijer, van, P. J.	100	16 31
P. J. J. J. J.	100	5 40
P. J. J. J. J.	100	11 32
Peter, W. J.	100	14 61
W. J. J. J. J.	100	22 03
W. J. J. J. J.	100	31 82
W. J. J. J. J.	100	38 33
W. J. J. J. J.	100	9 27
W. J. J. J. J.	100	42 08
W. J. J. J. J.	100	24 63
W. J. J. J. J.	100	31 79
W. J. J. J. J.	100	42 72
W. J. J. J. J.	100	13 95
W. J. J. J. J.	100	12 06
W. J. J. J. J.	100	22 32
W. J. J. J. J.	100	18 30
W. J. J. J. J.	100	20 44
W. J. J. J. J.	100	27 90
W. J. J. J. J.	100	6 47
W. J. J. J. J.	100	45 28
W. J. J. J. J.	100	25 40
W. J. J. J. J.	100	103 74

1892 39
1912 33

Handwritten signature

HOOFDSTUK.			
Volg- nummers van de ar- tikels der rekening. is	NAAM van den persoon met wien de betaling is gedaan	ONDERWERP van den Omslag	AANMERKINGEN.
		Bedrag van iederen Omslag	Totaal bedrag van de Omslag op ieder artikel der rekening.
		Gulden. Cts.	Gulden. Cts.
3	J. N. de laan		1912 33 7
	J. J. Brest	2 50	
	Janth. J. Moche	2 00	
	Post o. S. a. fort	1 10	
	M. M. Ferruc	2 00	
	Wolfr. P. P. C. Brouhaert	1 00	
	C. van Oltred	1 00	
	P. J. Dubois	4 20	
	J. van Oltred	9 00	
	P. J. Claeysken	5 40	
	C. S. de Winter	9 32	
	M. H. van der Meer	1 00	
	C. van der Meer	11 30	
	Die Kemp	2 02	
	Dygnus van der Meer	1 50	
	C. van der Meer	3 00	
	Van der Meer	7 60	
	Van der Meer	1 49	
	F. van der Meer	34 45	
	A. de Winter	3 80	
		10 00	116 74
4	van der Meer en van der Meer	167 32 7	

Betalst van 13800 - 2 1/2 p 40
 van der Meer, 1888 (aan)
 van der Meer, 1888 (aan)

4	Let ten Canogaes to the State. recd	Am 380			
	van an. P. Meelis oncom to Amsterdam	10 00		116 74	
	—	167 32 1/2			
5	Laarbank to Middling of van E. Plattehoorn	122 17 1/2		339 50	
6	Directie			6 22 1/2	
	—	9 00			
	—	198 60			
7	—	29 39 1/2		1966 99 1/2	
	—			138 35	
9	Het Ruyff			40 00	
10	Gravita Veeluis			70 00	
11	J. Meelhorst Com ^e Amsterdam	32 66			
	—	20 05			
	—			72 74	
				4072 88 1/2	

Totaal v. Profuudic

HOOFDSTUK.					
Volg- nummers van de ar- tikels der rekening. is	NAAM van den persoon an) wien de betaling is gell(u)erd	ONDERWERP van den Ulygaf	Bedrag van iederen Ulygaf	Totaal bedrag van de Ulygaf	AANMERKINGEN.
			Gulden.	Gulden.	
			Cts.	Cts.	
13	Diecker van der Ende	Bedrag van den Dries	30 31		
	van den Dries	van van den Dries	90 21		
	Diecker van der Ende	Laamme klapp van Weerdal	42 31		
	C. Harckel	Petronella van Weerdal	12 21		
	J. van der Ende	Secund Stalthevoorn	15 21		
	W. van der Ende	Diecker van den Dries	15 21		
	Matthys de Jonge	Petronella Diecke	75 21		
	Diecker van der Ende	Marius Godes termale	44 21		
	G. Diecker	Marius Boornman	45 21		
	C. Diecker	Marius Boornman	32 21		
	Caro & Droomhuijs	Marius van de Diecke	32 21		
	M. van der Ende	M. van der Ende	80 21		
	van	M. van der Ende	32 21		
	Jacobus van der Ende	van William van der Ende	32 21		
	Diecker van der Ende	Marius de Jonge	96 21		
	Jacomo de Jonge	Marius de Jonge	36 21		
	Diecker van der Ende	Marius de Jonge	45 21		
	Matthys de Jonge	Jacomo de Jonge	9 00		
	Matthys de Jonge	Petronella van der Ende	90 21		
	van der Ende	Marius de Jonge	64 21		
	van der Ende	Marius de Jonge	27 21		
	van	Petronella van der Ende	27 21		
	van der Ende	Diecker van der Ende	10 21		
	Matthys de Jonge	Marius de Jonge	25 21		
	van der Ende	van der Ende	25 21		

HOOFDSTUK.					
Volg- nummers van de au- dikes der rekening. is gedaan	NAAM van den persoon wien de betaling is gedaan	ONDERWERP van den Uitgaaf	Bedrag van iederen Uitgaaf	Totaal bedrag van de Uitgaaf	AANMERKINGEN.
			Guldens. Cts.	Guldens. Cts.	
	Mar Maad	Por transport	113 68	329 91	
	Jan Vermet	M. S. bezwaard bedand	31 41		
	G. van t' Breckanaal	Antonie Broek	36 21		
	S. P. Meel	J. H. M. med	31 41		
	H. van der Borch	M. van de Broek med	38 21		
	S. van der Borch med	d. Regel med	21 01		
	S. van der Borch med	Maarten Broek	26 21		
	Jan	J. Broek	19 21		
	Jan	Comptes ad Raagel	15 06	389 01	
19	Anna de Vries	Mementatie M. van de Broek	52 70		
	Everd	bede f. Jan 1855	15 30	48 10	
		Peron 2 ^e	—		
20	J. P. H. O. Ombregt	Gravel betaling	199 39		
	Peron	Peron	68 22		
	Peron	Peron	7 19		
	Peron	Peron	— 06		
	Peron	Peron	22 58		
	Peron	Peron	39 98		
	Peron	Dyft getakt ont	15 91		
	Peron	Peron	17 13		
	Peron	Peron	5 08		

HOOFDSTUK.

Volg- nummers van de artikels der rekening. is	NAAM van den persoon wien de betaling	ONDERWERP van den	Bedrag van iederen		Totaal bedrag van de		AANMERKINGEN.
			Guldens.	Cts.	Guldens.	Cts.	
		Nog te doene Ontvangsten					
		Totaal dezes Hoofdstuk					
		Nog te doene Betalingen					
		Totaal 4 ^{de} Hoofdstuk					
		Oninbare Posten					
13	"	Ontkosten in cafferen Rente Eerst loock	10	80			
"	"	Minore uit Reening renten Spaarbank te Middelburg van G. Plattehouw	2	337			
"	"	Perceute Subsidie met uit getheerd	1900	00	1912	837	
		Totaal 5 ^{de} Hoofdstuk			1912	837	

HOOFDSTUK.						
Volg- nummers van de ar- tikels der rekening.	NAAM van den persoon wien de betaling is	ONDERWERP van de	Bedrag van iedere		Totaal bedrag van de	AANMERKINGEN.
			Guldens.	Cts.	op ieder artikel der rekening. Guldens.	

Aldus dezen Staat, strekkende tot nadere justificatie der Rekening van den Ontvanger van het *Mgemeent*
Armbestuur, na examinatie der daarna vermelde bescheiden, welke alle voor zoo ver zij zijn geadmiteerd,
in goede orde zijn bevonden, gearresteerd door den Gemeenteraad van *S. Heerarendsdielke*

Te *S. Heerarendsdielke* den 18 Augustus 1886

St. Burgermeester

Streek

Bezeerend

Bosdijk

NB. Deze Staat zal vijf hoofdstukken of afdeelingen bevatten:

1. *Gedane Ontvangsten.*
2. *Gedane Betalingen.*
3. *Nog te doene Ontvangsten.*
4. *Nog te doene Betalingen.*
5. *Oninbare Posten.*

Ieder hoofd van de 3de, 4de en 5de kolommen, zal, naar aanleiding
daarvan behooren te worden ingevuld.

DERDE HOOFDSTUK. UITGAVEN.

Volgnummer.	UITGAVEN.	Sommen bij de begrooting toegestaan.		Werkelijk gedane uitgaven.		AANMERKINGEN.
		Guldens.	Cents.	Guldens.	Cents.	
13	§ 1. <i>Onderhoud der Armen.</i> Bestedings-kosten van armen en weezen . . . <i>Idem</i> van kinderen in de kolonien der maatschappij van weldadigheid Bedeeling in geld, brood &c. Kleederen Medicijnen Begrafenis-kosten Kosten van onderwijs aan arme kinderen	1540	00	1698	92	
14	<i>Idem</i> van kinderen in de kolonien der maatschappij van weldadigheid Bedeeling in geld, brood &c. Kleederen Medicijnen Begrafenis-kosten Kosten van onderwijs aan arme kinderen	1157	00	1215	17	
15	Kleederen	220	00	242	65	
16	Medicijnen	35	00	51	27	
17	Begrafenis-kosten	60	00	51	10	
18	Kosten van onderwijs aan arme kinderen <i>Nieuw bezet</i> <i>Alleen-taken</i> <i>J.P. van der Krogh</i> <i>van 5 Dec</i>	426	00	339	01	
19	<i>Idem</i> van kinderen in de kolonien der maatschappij van weldadigheid Bedeeling in geld, brood &c. Kleederen Medicijnen Begrafenis-kosten Kosten van onderwijs aan arme kinderen	600	00	48	00	
20	§ 2. <i>Lasten en ongelden der Armoederen.</i> Grondlasten van 69 bunders, 32 roeden, 68 ellen f 270.00 Aan waterpenningen van idem " 400.00	670	00	626	74	
21	Belasting op de gebouwde eigendommen Reparatie aan dezelve <i>Idem</i> aan gebouwen, door arme gealimenterden bewoond <i>Onderhoud Plantsoenen</i> <i>Intressen van kapitalen, als:</i>	10	00			

VERGARING.

Totaal bedrag der ontvangsten in de 4de kolom van het 2de hoofdstuk gebragt f 4672:88 $\frac{1}{2}$
 Totaal der Uitgaven 4681:04 $\frac{1}{2}$
 Blijft een *overschot* slot van . . . f 8:76

Bovenstaande rekening naar waarheid opgemaakt door mij ondergeteekende

Ontvanger van het *Algemeen* Armbestuur,
 te *Scheerrens Werf* den *28 Junij* 1856

Bosdyk

Opgenomen en voorloopig gesloten door ons, Leden van voornoemd Arm-
 bestuur te *Scheerrens Werf* den *30 Junij* 1856

Jan Vermeij

Jacob Boonman
Bosdyk

Goedgekeurd door den GEMEENTERAAD van *Scheerrens Werf*
 den *18 Augustus* 1856

De Burgemeester,

Bosdyk

De Secretaris,

Bosdyk

Inkomsten

4

Olg-nummer	Aard der inkomsten	Bedrag					
		der inkomsten volgens raming bij de begroting of na wijziging	hetwelk moest worden ontvangen	hetwelk werkelijk is ontvangen	hetwelk nog blijft te ontvangen of te verhalen	hetwelk is afgeschreven als oninbaar	
	HOOFDSTUK II <i>Algemeen beheer</i>						
1	Verhaal van bijdragen voor eigen en weduwen- en wezenpensioen, ingevolge art. 36 der Pensioenwet 1922 (<i>Stb.</i> 240)	99.90.	99.90.	99.90.			
	Verhaal van bijdragen voor inkoop van diensttijd
	Verhaal van premies ingevolge de sociale verzekeringswetten
	Uitkering van ziekgelden ingevolge de ziekwet
2	Inkomsten uit bezittingen:						
	a. gebouwen, landerijen, enz. <i>f</i> 15544.77
	b. gelden, belegd onder hypothe-cair verband
	c. inschrijving op het grootboek der nationale schuld
	d. andere beleggingen <i>2342.50</i>	17.887.27.	17.887.27.	17.887.27.			
	Subsidies:						
	a. van instellingen van weldadigheid <i>f</i>
	b. van de provincie
	c. van het rijk
	d.
3	Subsidie van de gemeente tot dekking van het nadelig slot op de gehele begroting	78.355.75.	78.355.75.	78.355.75.			
	Andere inkomsten:						
	a. <i>f</i>
	b.
	c.
	Transporteren	96.342.92.	96.342.92.	96.342.92.			

Volg- num- mer	Aard der uitgaven	Bedrag		
		geraamd bij de begroting, na wijziging en/of af- en overschrijving gebracht op:	van het werkelijk uitgevene	van het nog verschuldigde
	HOOFDSTUK II			
	<i>Algemeen beheer</i>			
5	Salarissen vast personeel	1.589.97.	1.589.97.	
	Salarissen en lonen tijdelijk personeel	
6	Kosten ter zake van pensionering enz. van personeel	279.72.	279.72.	
	Sociale lasten personeel	
	Uitkering van ziekengelden ingevolge de ziekwet	
	Wachtgelden	
	Huur van gebouwen	
	Onderhoud van gebouwen	
7	Belastingen, brandverzekering, enz.	87.10.	87.10.	
	Verlichting, verwarming, waterverbruik en schoonhouden van gebouwen	
	Aanschaffing en onderhoud van meubilair en machines en inrichting van de kantoren	
8	Druk- en bindwerk en kantoorbehoeften	642.59.	642.59.	
	Abonnementen en lidmaatschappen	
9	Kosten van telefoonaansluitingen, porti en andere uitgaven	37.81.	37.81.	
10	Kosten van vergaderingen	561.15.	561.15.	
	Kosten voor terugvordering van ondersteuning	
11	Kosten van controle van de administratie	109.--.	109.--.	
12	Belasting en onderhoud van bezittingen	6.266.99.	6.266.99.	
	Provisie verzilvering coupons	
	Rente van geldleningen	
	Aflossing van geldleningen	
	Rente van tijdelijk opgenomen kasgeld	
	Andere uitgaven:			
	a. reis- en verblijfkosten f	.	.	
	b. kosten gebruik rijwielen „	.	.	
	c. „ „ „ „ „ „	.	.	
	d. „ „ „ „ „ „	.	.	
	e. „ „ „ „ „ „	.	.	
	f. „ „ „ „ „ „	.	.	
	Afdracht loonbelasting en premies Algemene Ouderdomswet en Algemene Weduwen- en Wezenwet	
	Mancogelden	
	Transporteren	9.574.33.	9.574.33.	

PROVINCIE
ZEELAND.

GEMEENTE
GOES.

REKENING van INKOMSTEN & UITGAVEN

van het

Gasthuis

te Goes voor

het dienstjaar 18 *60 twee en veertig.*

Opgemaakt door den Secretaris-Penningmeester.

te Goes den *13 Juny 1863.*

J. H. Polans

VOLGENUMMER.	I N K O M S T E N .	Bedrag der Inkomsten.			AANMERKINGEN.
		Bedrag bij de begrooting toegestaan.	Wezenlijke ontvangsten.	Minder of nog te ontvangen.	
AFDEELING 1.					
Gewone Inkomsten.					
1	Goedslot der laatste Rekening	1452.48 ⁵	1789.34 ⁵	"	<i>By besluit van den gemeente raad van 10. Maart 1862 afdragt op 1452.48⁵</i>
Huur of opbrengst van Vaste Goederen over 1862.					
2	a. Van huizen en andere gebouwen . . . f				
	b. „ landerijen „	1196.81	1196.81	"	
	c. „ kaphout „				
2	Chijnsen & Grondrenten over het jaar 1862	13.67 ⁵	13.67 ⁵	"	
	Opbrengst van Tienden „ „ „ 18				
Renten van Uitstaande Kapitalen.					
	a. Van f 25100. inschrijving 2½ % f 842.50 verschenen den 1 July 1862.				
	b. Van f 4000. inschrijving 3 % „ 120.00 verschenen den 1 Septbr 1862.				
	c. Van f 7000. inschrijving 4 % „ 280.00 en „ 8000. idem „ „ „ 320.00 verschenen den 1 April en 1 Octbr 1862.				
	d. Van schuldbrieven ten laste van <i>de Gemeente Goed 204.00.</i>				
	e. Uitkeering van de revenuen der gilde fondsen „ <i>Hypothecaire Obligatie ten laste van H. Boet, goed f 900.00 à 5 % 45.00.</i>				
	Transportere f	4207.97	4575.58	"	

VOLGNUMMER.	I N K O M S T E N .	Bedrag der Inkomsten			AANMERKINGEN.
		Bedrag bij de begrooting toegestaan.	Wezenlijke out- vangsten.	Minder of nog te ontvangen.	
	Per Transport	4207.97	4178.83		
	Verdiensten en Winst van Werkverschaffing.				
	a. Werkloon van in diensten of op ambachten ge- plaatste weezen of gealimenteerden				
	Kostgelden en Vergoedingen.				
	a. Bestedelingen bij overeenkomst opgeno- men f	8571.00	8420.98	150.02	
	b. Vergoeding van verplegingkosten uit de inkomsten der bezittingen van gealimenteerden „				
	c. Verhaalbare kosten van verpleging en begrafenis op de nalatenschappen van overledene gealimenteerden „				
	d. Verhaalbare onderstand verstrekt aan personen die tot teruggaaf in staat geraken „				
	e. Verhaalbare onderstand, verstrekt aan personen elders domicilie van onder- stand bezittende, of van hen wier bloed- en aanverwanten tot teruggaaf wettig verplicht zijn „				
	Collecten en vrijwillige giften				
	Andere Ontvangsten niet tot de vorenstaande behorende.				
	a. Uitkeering van den opbrengst der privaot putten f				
	b. Verhuring van rouwmantels „				
	Zamen gewone ontvangsten	9778.97	9998.89	150.02	

VOEGNUMMER.	I N K O M S T E N .	Bedrag der Inkomsten.			AANMERKINGEN.
		Bedrag	Wezenlijke	Minder	
		bij de begrooting toegestaan.	ort- vangsten.	of nog te ontvangen.	
	Per Transport	9778.97	9996.29	150.03	
	AFDEELING 2.				
	Buitengewone Ontvangsten.				
	Restanten van vorige jaren				
	Aflossing van renten en kapitalen				
	Legaten of schenkingen				
6.	Opbrengst van te verkoopen goederen	" "	" "	" "	
7.	Andere toevallige baten	" "	1.16	" "	
8.	Subsidie uit de gemeentekas	1700.00	1700.00	" "	
10.	<i>In mindering van gedaan voorschot voor de gemeente</i>	" "	400.00	" "	
	Zamen buitengewoon	1700.00	2101.16	" "	
	TOTAAL DER ONTVANGSTEN f	11478.97	12097.45	150.03	

VOLGENUMMER.	UITGAVEN.	Bedrag der Uitgaven.			AANMERKINGEN.
		Bedrag bij de begroo-ting toegestaan.	Werkelijk gedane uitgaven.	Minder uitgegeven dan begroot.	
	AFDEELING 1.				
	Gewone Uitgaven.				
9.	Bureau en Administratie kosten.				<i>Bij besluit van den gemeenteraad van dats den 8 Junij 1863 is magtiging verleend om het minder uitgegevene op sommige artikelen over te schrijven op die waarop meerder is uitgegeven dan bij de begroo-ting toegestaan was, en de verdere meer dan quaam de uitgaven als buiten gewoon aan te merken.</i>
	a. Schrijfbehoeften, druk- & bindwerk en porto's . . .	20. 00	40. 76	9. 24	
10.	Jaarwedden van Ambtenaren en Bedienden.				
	a. Den secretaris-penningmeester f 200. 00				
	b. Den geneesheer en heelmee-ster „ 90. 00				
	c. Het verder dienstdoend personeel „ 611. 00				
		1001. 00	1001. 00		
11.	Belastingen en Ongelden der Arme Goederen.				
	a. Grondbelasting f 91. 28				
	b. Waterpenningen „ 142. 69				
	c. Brandverwaarboring „ 26. 90				
	d. Kosten van invordering van renten „ 15. 17				
	e. Personeel en patent „ 5. 26				
		292. 16	282. 25	9. 91	
	Uitkeeringen op de Inkomsten drukkende.				
	a. Van de Quirinus kapellerie f				
12.	Gewoon onderhoud der Eigendommen.				
	a. Van verhuurde huizen en gebouwen f				
	b. „ huizen en gebouwen door ge- alimenteerden bewoond „				
	c. „ het <i>Gast</i> huis „	500. 00	571. 42		
	d. „ de overige vaste eigendommen „				
	Transportere f	1842. 16	1805. 44	36. 72	

VOLGNUMMER.	UITGAVEN.	Bedrag der Uitgaven.			AANMERKINGEN.	VOLGNUMMER.
		Bedrag	Werkelijk	Minder		
		bij de begrooting toegestaan.	gedane uitgaven.	uitgegeven dan begroot.		
	Per Transport	1243.16 ⁵	1895.44	19.10 ⁵		
	Bedeelingen in Geld, Brood, Brandstof enz.					
	AAN DE HUISZITTENDE ARMEN.					
	a. Geld f					
	b. Brood „					
	c. Brandstof „					
	d. Soep „					
13.	VOOR DE GEALIMENTEERDEN IN 'T <i>Gast</i> HUIS.					18. 19.
	a. Brood f 1219.05					
	b. Vleesch en visch „ 994.75					
	c. Brandstof en licht „ 1221.11 ⁷					
	d. Melk, boter en kaas „ 1830.29 ⁷					
	e. Aard-, boom- en peulvruchten „ 615.15 ⁵					
	f. Gort, rijst en kruidenierswaren „ 785.40.					
	g. Zout, zeep en azijn „ 228.92					
		6881.00	7005.70			
	Onderhoud der Uitbestede Armen.					
	a. Voeding en verpleging f					
	b. Kleeding „					
14.	Kleederen en Liggingstukken.					
	a. Huiszittende armen f					
	b. <i>Gast</i> huis „ „	400.00	297.17	2.10 ³		
15.	Medicijnen en Ververschingen van Zieken.					
	a. Huiszittende armen f					
	b. <i>Gast</i> huis „ „	200.00	215.11 ⁷			
16.	Begraveniskosten	40.00	75.70			
	Restitutie aan andere gemeenten van in deze gemeente onderstands domicilie bezittende armen . . .					
17.	Andere gewone lasten niet tot de vorenstaande behoorende	10.00	4.30	8.70		

N. VOLGNUMMER.	UITGAVEN.	Bedrag der Uitgaven.			AANMERKINGEN.
		Bedrag bij de begrooting toegestaan.	Werkelijk gedane uitgaven.	Minder uitgegeven dan begroot.	
	Per Transport	9474 16	9692 42	21 68	
	AFDEELING 2.				
	Buitengewone Uitgaven.				
	Restanten van vorige jaren				
	Aankoop van goederen of kapitalen				
	Successie & andere Regten van erflating enz.				
18.	Vernieuwing of groote herstellingen	1980 00	2202 09	" "	<i>By besluit van den gemeenteraad van 10 Maart 1862 gebragt op de be- grooting 1450 00.</i>
19.	Andere buitengewone lasten	52 00	52 00	" "	
	Zamen buitengewoon	2002 00	2254 09	" "	
	TOTAAL DER UITGAVEN f	11476 16	11747 52	27 68	

B A L A N S.

De Inkomsten bedragen	f	12097	40 ⁵
" Uitgaven "	"	11947	52
Blijft een batig slot	f	149	88 ⁵

Bovenstaande Rekening opgenomen en voorloopig gesloten door het *Bestuur van*
het Gasthuis te Goes den *26 Juny* 18 *63*

Voorzitter.

Secretaris-Penningmeester.

DE GEMEENTERAAD VAN GOES.

GEZIEN VORENSTAANDE REKENING, STELT DEZELVE VAST.

In Ontvang op	f	12097	40 ⁵
" Uitgaaf "	"	11947	52
En alzoo met een goed slot van	f	149	88 ⁵

GOES den

6 Julij 18 *63*

De Gemeenteraad voornoemd.

Voorzitter.

Secretaris.

Rekening en verantwoording der Dierkoninklijke Administratie over het jaar 1858.
Ontvangsten

N ^o 1	Stet betaling Jabelo van het vorige jaar 1857.	f 376	93
N ^o 2	M. Grootdijk huishoud., verschenen 1 ^o Mei 1858.	33	
N ^o 3	G. van der Poole, huishoud., verschenen 1 ^o Mei 1858	26	
N ^o 4	1/2 jaar Landpacht van Jacob Mieras, verschenen Nov. 1858	110	42
N ^o 5	1/2 jaar Landpacht van P. Bijke, verschenen November 1858	31	24
N ^o 6	1/2 jaar Landpacht van Tonke, verschenen November 1858	54	23
N ^o 7	1/2 jaar Landpacht van P. Damme, verschenen Novemb. 1858	3	
N ^o 8	1/2 jaar Landpacht van J. Ode, verschenen Novemb. 1858	55	90
N ^o 9	1/2 jaar Landpacht van M. Schipper, verschenen Novemb. 1858	13	
N ^o 10	1/2 jaar Landpacht van Bonnet, verschenen Novemb. 1858	107	43
N ^o 11	1/2 jaar Landpacht van H. de Jonge, verschenen Novemb. 1858	22	71
N ^o 12	1/2 jaar Landpacht van A. de Winter pro memoria		
N ^o 13	J. Dekker, aflossing van een Kapitaal als Verband, groot 1000	1000	
N ^o 14	J. Dekker, rente van bovengenoemd Kapitaal, verschenen 1 ^o Mei 1858	30	
N ^o 15	Stael Gies, rente, verschenen September 1858.	3	
N ^o 16	Mel. Remijns, rente, verschenen 1 ^o Januarij 1858	35	
N ^o 17	J. Grootdijk rente, verschenen 1 ^o Mei 1858	25	
N ^o 18	En half jaar rente van een Kapitaal nominale Inschrijving groot 1000	24	23
N ^o 19	g. w. l. h. t. e. e. c. h. g. e. l. d. e. n. b. i. j. e. h. g. o. e. s. e. l. i. n. s. t. o. f. f. e. n. i. n. g. e. n. o. v. e. r. h. e. t. j. a. a. r. 1858	43	86
N ^o 20	M. Schipper voor een afg. g. d. n. N. e. e. r. k. l. i. j. k. a. t. t. e. s. t. a. t. i. e.	..	30

Totaal der Ontvangsten bedroeg chis/2015 29

4 BRONKRITISCH COMMENTAAR

Interpretatie en betrouwbaarheid van de gegevens in de bron

Rekeningen en begrotingen moesten ieder jaar worden ingediend. Aan de hand van dagboeken (waarbij we in eerste instantie moeten denken aan kasboeken), grootboeken en journalen kon de penningmeester, ontvanger of controleur de jaarstukken opmaken. Nadat het burgerlijk armbestuur de rekening en begroting had goedgekeurd, werden beide uitvoerig in de gemeenteraad besproken waarbij post voor post nauwkeurig werd doorgelopen. De controle op de juistheid van de gegevens in de jaarrekening en begroting was dus bijzonder groot. Meer dan eens gebeurde het dat een begroting of rekening werd afgekeurd, omdat de gemeenteraad van mening was dat het armbestuur niet de grootst mogelijke zuinigheid had betracht. Dat kwam uiteraard het meest voor in die plaatsen waar armbesturen door middel van gemeentelijke subsidie met geld van de gemeente werkten en de gemeenteraad iedere cent subsidie in de boekhouding verantwoord wilde zien.²⁰

Ondanks het feit dat zowel de rekening als de begroting met de grootste nauwgezetheid werd opgesteld en beide geschriften onderwerp waren van uitgebreide bespreking in de gemeenteraad, waren gevallen van fraude niet geheel en al uit te sluiten. Zo werd Den Bosch in 1901 opgeschrikt door het nieuws dat de ontvanger van de Godshuizen jarenlang had gefraudeerd, zonder dat het college van regenten, belast met de controle op de financiën, iets in de gaten had gehad. Met de diefstal was een bedrag van f 87.000,- gemoeid. De affaire was voor de Bossche Godshuizen aanleiding om de functie van ontvanger te splitsen in de nieuwe functie van administrateur en die van ontvanger.²¹

De rekeningen en begrotingen van de kerkelijke armenzorginstellingen werden niet door de gemeenteraad besproken. Net als de penningmeester van het burgerlijk armbestuur, moest de administrerende diaken van het kerkelijk armbestuur de rekening en begroting opstellen aan de hand van dezelfde financiële bescheiden, die in de regel nog in de archieven zijn aan te treffen. Zowel de diaconie als het katholieke armbestuur moest, zoals we bij de procedure vermeld hebben, de jaarstukken voorleggen aan hogere colleges - bij de diaconie de classis, bij de katholieke armbesturen de bisschop - die er alle belang bij hadden de documenten aan een uitgebreid onderzoek te onderwerpen.

Gerelateerde en toetsingsbronnen

Als aanvullende bronnen voor de financiering van de armenzorg komen op de eerste plaats de dagboeken (kas-, bank- en giroboeken), grootboeken en journalen van de verschillende armenzorginstellingen in aanmerking. Evenals de rekeningen en meeste begrotingen zijn ze van de burgerlijke armbesturen voor vrijwel alle jaren doorlopend beschikbaar. Vele armbesturen beschikken over archivalia met betrekking tot aan- en verkoop van onroerend goed, zoals eigendomsbewijzen en notariële akten, kadastrale leggers met daarin opgaven van eigendommen van de betreffende armbesturen. Ook de leggers, geschriften waarin de eigendommen van de armbesturen staan geregistreerd, evenals alle mutaties in deze eigendommen, kunnen als aanvullende bronnen worden beschouwd.

Aangezien de begrotingen en rekeningen van de burgerlijke armbesturen uitvoerig werden besproken in de vergaderingen van de gemeenteraad, kan men de notulen van de gemeenteraad als gerelateerde bron aanmerken. Soms, wanneer bijvoorbeeld een armbestuur bij Gedeputeerde Staten in beroep ging tegen een beslissing van het gemeentebestuur, kunnen de notulen of correspondentie van dit provinciale college als toetsingsbron gelden.

Voor de hervormde diaconie geldt dat de notulen van de hervormde diaconie of kerkenraad een gerelateerde bron zijn. Ook voor deze bron geldt, dat ze voor de meeste jaren aanwezig zijn. Voor de katholieke armbesturen moeten de notulen van de vergaderingen van kerk- en armbestuur als gerelateerde bron worden gezien.

De gegevens van de (specificatie van de) jaarrekening werden in samenvatting vorm opgenomen in de tabellen van onderstand en in de Verslagen omtrent het Armwezen, die jaarlijks in de gemeentelijke verslagen werden gepubliceerd.²²

Mogelijke gebruikswijzen van de bron in historisch onderzoek

Zowel de jaarrekeningen als de begrotingen vormen een welhaast onuitputtelijke bron van informatie over vrijwel alle zaken die met de plaatselijke armenzorg samenhangen. Een vrijwel complete bron ook, zeker vergeleken met andere bronnen, zoals notulenboeken of correspondentie. Bij het gebruik van deze bronnen is de onderzoeker immers altijd onderworpen aan een zekere willekeur aangaande het genotuleerde en de overlevering. Deze bezwaren gelden niet voor de rekeningen en begrotingen van de armenzorginstellingen die in de regel van bijna alle instellingen voor vrijwel alle jaren doorlopend beschikbaar zijn en waarin men iedere handeling van het armbestuur waarmee geld gemoeid was kan terugvinden.

Weliswaar kan men de omvang van de bezittingen en schulden niet rechtstreeks uit de rekeningen aflezen, enige indicatie over de grootte van het vermogen geven ze de onderzoeker wel. Zo kunnen we aan de hoogte van de intrestinkomsten zien hoe groot het in effecten geïnvesteerde kapitaal bedroeg. Bij de pachtinkomsten staat de omvang van het grondbezit vermeld. Ook de aan- en verkopen van onroerend goed (gebouwen, landerijen) en het verstrekken en aangaan van leningen vinden we terug in de jaarrekeningen.

Vele auteurs hebben de jaarrekeningen van armenzorginstellingen gebruikt als bron voor een onderzoek naar de financiering van de zorg. Hoe de instellingen - burgerlijke en kerkelijke - aan hun geld kwamen, is de centrale vraag in deze studies. Beschikten ze over uitgebreide bezittingen die forse en stabiele inkomsten garandeerden en die de instellingen een grote mate van onafhankelijkheid gaven van de lokale overheid? Of waren ze sterk afhankelijk van subsidies van de overheid waardoor hun speelruimte ernstig beperkt werd?

Studies over de zorg in Den Bosch tonen aan dat de instellingen daar financieel krachtig waren en daardoor een zekere mate van autonomie wisten te handhaven.²³ Hetzelfde gold voor vrijwel alle burgerlijke armbesturen op het Zuid-Bevelandse platteland.²⁴ Hoe anders was de situatie in Leiden en Amsterdam, waar vele armenzorginstellingen hoe langer hoe meer op geldelijke steun van de overheid waren aangewezen.²⁵ Ook de kerkelijke zorg was kwetsbaar en in de regel bij gebrek aan voldoende kapitaal afhankelijk van de goedgeefsheid van de gemeenteleden.²⁶

De rekeningen en begrotingen zijn niet alleen bruikbaar voor een onderzoek naar de financiering van de armenzorg. Ook het beleid van de armbesturen ten aanzien van de armen kan men uit de financiële documenten aflezen. Zorgvuldige bestudering van de verschillende uitgavenposten geeft antwoord op de vraag waar de besturen hun geld daadwerkelijk aan besteden (rekeningen) en waar ze het aan dachten te kunnen besteden (begrotingen).

Men kan onderzoeken op welke wijze en met welke middelen de armen werden bedeed, of ze in gestichten verpleegd werden dan wel in gezinnen uitbesteed en of ze in plaatselijke werkverschaffingsprojecten werden geplaatst. Ook kan men inzicht verkrijgen in de bedragen die de besturen jaarlijks uittrokken voor de bedeling in geld, voor het onderwijs aan de kinderen van bedeeden en of er bedeling in natura plaatsvond. Interessante onderzoeksaspecten zijn ook de verschuivingen die zich in de loop van de tijd voordoen in het uitgavepatroon van de instellingen (bedeling in geld en/of in goederen) en welke verschillen er bestonden tussen de kerkelijke en burgerlijke armbesturen. Denken we bijvoorbeeld aan de vraag of de kerk meer in natura en minder in geld bedeede dan de burgerlijke armbesturen. De rekeningen en begrotingen bevatten

uitgebreide specificaties en toelichtingen, zoals die van de Bevelandse armbesturen, met de namen van de bedeeden, de bedragen waarmee ze werden bedeed en soms opmerkingen over de reden waarom iemand onderstand genoot of waarom hij in het vervolg van ondersteuning werd uitgesloten.

Wil men een vergelijking maken tussen de inkomsten en uitgaven van de verschillende armbesturen over een langere periode en antwoord geven op al deze vragen, dan moet men de jaarrekeningen standaardiseren en een uniforme rekening samenstellen waarin alle financiële handelingen kunnen worden ondergebracht. In deze 'modelrekening' zijn de inkomsten tot vier rubrieken teruggebracht:

- 1 Goed slot van het afgelopen jaar
- 2 Inkomsten uit eigen bezit, waarbij onderscheid gemaakt wordt tussen inkomsten uit bezit van onroerend goed en inkomsten bestaande uit rente van leningen, verstrekt aan derden
- 3 Bijdragen van derden (subsidies, collecten, giften, erfenissen, legaten etc.)
- 4 Overige (incidentele uitgaven).

Aan de uitgavenkant kan men bijvoorbeeld onderscheid maken tussen de reële armenzorgkosten, dat wil zeggen de uitgaven die min of meer rechtstreeks ten goede kwamen aan de bedeeden, en alle andere uitgaven, zoals de kosten van beheer en administratie. De uitgaven kunnen dan in de volgende rubrieken worden opgenomen:

- 1 Armenzorgkosten, verdeeld over:
 - bedeling in geld
 - bedeling in goederen
 - uitbesteding, inclusief gestichtverpleging
 - medische zorg
 - onderwijs
 - werkverschaffing
 - subsidies aan andere instellingen op sociaal en medisch terrein (wijkverpleging bijvoorbeeld)
- 2 Administratie- en beheerkosten (lonen en alle lasten die op het onroerend goed drukten)
- 3 Onvoorziene en incidentele uitgaven.

Bij het opstellen van een dergelijke uniforme rekening moet de onderzoeker zich realiseren dat niet alle rekeningen zich zo gemakkelijk laten bewerken. Zo deed zich bij de bestudering van Zeeuwse diaconierekeningen uit de negentiende eeuw het probleem voor, dat uit de betreffende

geldtransactie niet altijd duidelijk was waarop deze betrekking had en tot welke post ze moest worden gerekend. Bij verschillende inkomsten en uitgaven werd slechts de naam van de leverancier of afnemer genoemd, gevolgd door een korte omschrijving, bijvoorbeeld 'wegens geleverde materialen', en een geldbedrag. Speurwerk in kasboeken en grootboeken moest uitsluitend geven over de identiteit van de persoon. Betrof het een slager, bakker of schoenmaker die producten leverde ten behoeve van de bedeeden? Zo ja, dan kon de betreffende uitgaaf worden ondergebracht in de rubriek 'bedeling'. Indien bleek dat het de nota van een schilder of dakbedekker betrof, dan kon het bedrag tot de post 'onroerend goed' worden gerekend.²⁷

NOTEN

- 1 Kort, *Geen cent te veel*, 265 e.v.
- 2 Gras, *Diaconie-archieven*, 87 en 94-95. Zie verder Van Leeuwen, *Sociale zorg*, 13.
- 3 Barth en Kort, *'Een troostelijk woord is der armen spijs'*, 14-22 en Kool-Blokland, *De zorg gewogen*, 57-64 en 170-186. Voor de situatie in Friesland, zie Spaans, *Armenzorg in Friesland*, 121 e.v. In veel steden was het in de zeventiende en achttiende eeuw gebruikelijk dat stadsbesturen een financiële bijdrage leverden aan de armbesturen, zie Prak, *'Armenzorg 1500-1800'*, 68-69.
- 4 Gras, *Diaconie-archieven*, 94. In Drenthe waren de diakenen hiertoe volgens de Kerkenorden van 1638 en 1730 zelfs verplicht.
- 5 Melief, *De strijd om de armenzorg in Nederland 1795-1854*, 28 en 126-128. Zie verder Van Leeuwen, *'Armenzorg 1800-1912'*, 276-285.
- 6 Zie het broncommentaar 'De tabellen van onderstand: een statistiek van bedeeden en bedeling, 1854-1964' in deze bundel.
- 7 Art. 40 uit het 'Reglement op het bestuur ten platten lande 1825' en art. 75 uit het 'Reglement voor het bestuur der stad 1824' in: *Bronnen tot de kennis van de gemeentewet*, 22 en 32.
- 8 Art. 148, Gemeentewet 1851 in: *Bronnen tot de kennis van de gemeentewet*, 151.
- 9 Art. 19, *Wet van den 28sten Junij 1854, tot regeling van het Armbestuur*.
- 10 Art. 27, *Wet van den 27sten April 1912, tot regeling van het Armbestuur*.
- 11 Gras, *Diaconie-archieven*, 87. Zie: *Synodaal Reglement voor de Diaconiën der Nederlandsche Hervormde Kerk, vastgesteld door de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk, in hare zitting van den 8sten Augustus 1856, en uitgevaardigd door de Algemeene Synodale Commissie, in hare zitting van den 20sten Meij des Jaars 1857*, art. 19 en 27.
- 12 In 1855 werd voor de katholieken een algemeen reglement vastgesteld. Voor ons onderzoek is gebruik gemaakt van het Algemeen reglement voor de besturen der parochiale en andere katholieke instellingen van liefdadigheid in het bisdom van Haarlem, 1855 (art. 37-45) en 1929 (art. 39-43). Vanaf 1853 tot 1956, toen Zeeland werd ingedeeld bij het bisdom Breda, behoorden de Zeeuwse parochies tot het bisdom Haarlem. Voor de overige bisdommen Roermond, Den Bosch en Breda in het zuiden van het land, alsmede het aartsbisdom Utrecht zijn soortgelijke reglementen vastgesteld, zie Rogier, *Katholieke herleving*, 172; Gales e.a., *Het Burgerlijk Armbestuur*, 130 en 226, en Van Mierlo, *Economische omstandigheden*, 40.

- 13 Voor Maastricht zie Gales e.a., *Het Burgerlijk Armbestuur*, 47-49. Voor Den Bosch zie Wouters, *Van bedeling naar verheffing*, 168-170.
- 14 De door ons onderzochte plaatselijke verordeningen op de burgerlijke armbesturen van de Bevelandse gemeenten Kattendijke, Kapelle, Kloetinge, 's Heer Arendskerke, 's-Heer Hendrikskinderen, Wemeldinge en Yerseke, lijken als twee druppels water op elkaar.
- 15 *Algemeen Reglement voor de Diakonien der Nederlandsche Hervormde Kerk (5-9-1854)*, art. 21-22 en *Synodaal Reglement 1857*, art. 27.
- 16 *Reglement diakonien hervormde kerk*, art. 13. Op Zuid-Beveland waren er hervormde diaconieën die wel (Kloetinge) en diaconieën die niet ('s-Heer Arendskerke) met een begroting kwamen. Volgens Gras, *Diaconie-archieven*, 87, treft men slechts sporadisch begrotingen aan in de Drentse diaconie-archieven.
- 17 *Reglement parochiale instellingen weldadigheid 1855*, art. 37-39 en 43-45.
- 18 Art. 63 bepaalde dat alle kosten van verzorging van een arme op hem verhaald konden worden op het moment dat het armbestuur hem daartoe in staat achtte.
- 19 Alle onderzochte kerkelijke en burgerlijke armenzorginstellingen op het Bevelandse platteland ('s Heer Arendskerke, 's-Heer Hendrikskinderen, Yerseke, Wolphaartsdijk, 's Heerenhoek, Ovezande, Wemeldinge, Kapelle, Schore, Kortgene, Kats, Wissenkerke en Colijnsplaat) kwamen ieder jaar met één rekening uit waarop al hun financiële transacties waren verantwoord. De armbesturen in Goes en Middelburg maakten voor de verschillende afdelingen aparte rekeningen (voor Goes, zie Barth, *Inventaris*, 5-10; voor Middelburg, zie Kool-Blokland, *De zorg gewogen*, 595-598; voor Zutphen, zie Van der Kluit, 'Zeven eeuwen ziekenzorg', 253-266. Voor een analyse van de rekeningen van gasthuizen, zie Kappelhof, 'Gasthuisrekeningen als historische bron', 90-99.
- 20 In de jaren 1860-1870 hadden de gemeenteraad en het armbestuur van het Noord-Bevelandse Kortgene geregeld ruzie over de begroting en rekening van het armbestuur. Insinuaties dat het armbestuur met de rekening knoeide, waren voor het armbestuur in 1860 redenen om ontslag in te dienen. Doordat de raad weigerde met meer subsidie over de brug te komen, zag het armbestuur zich acht jaar later gedwongen kapitaalbezit te verkopen om de begroting sluitend te krijgen (Wissenkerke, GA, archief gemeente Kortgene, ongeïventariseerd, raadsnotulen 23-8-1861 en 20-10-1868). Ook in Maastricht botsten armbestuur en gemeentebestuur geregeld over financiële kwesties, zie Gales e.a., *Het Burgerlijk Armbestuur*, 129-149.
- 21 Zie voor deze affaire Wouters, *Van bedeling naar verheffing*, 168-170 en 193-194.
- 22 Dit wil niet zeggen dat de financiële stukken van alle kerkelijke arm-

- besturen aanwezig zijn of dat ze zich allemaal in goede orde bevinden. Zo klaagde de Maastrichtse Armenraad in 1916 over de uiterst gebrekkige organisatie van menig parochiaal armbestuur. Niet alleen waren ze slecht geïnformeerd over de bedeeden, hun administratie kon ook de toets der kritiek niet doorstaan, zie Gales e.a., *Het Burgerlijk Armbestuur*, 224-225.
- 23 Voor de situatie in Den Bosch tot circa 1800, zie Kappelhof, 'Het Bosche Geefhuis', 39-41. Voor de negentiende eeuw, zie De Kruif, 'De prijs van de armenzorg', 38. Wouters, *Van bedeling naar verheffing*, 170-175 en Prak, 'Goede burens en verre vrienden', 160-165.
- 24 Zie Kort, *Geen cent te veel*, 293-294.
- 25 Voor Leiden zie Pot, *Arm Leiden*, 168-171. Voor Amsterdam zie Van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam*, 149-152 en 321-324.
- 26 Voor Rotterdam, zie Douwes, *Armenkerk*, 122-129 en 136-145. Voor Drente, zie Gras, *Op de grens van het bestaan*, 128-139. In tegenstelling tot Rotterdam en het Drentse platteland waren het in Alkmaar juist de kerkelijke armbesturen die over een tamelijk hechte financiële ondergrond beschikten. Het Burgerlijk Armbestuur daar was afhankelijk van gemeentelijke ondersteuning, zie Van Loo, *Armelui*, 207-215.
- 27 Kort, *Geen cent te veel*, 272.

BIJLAGEN

A Vindplaatsen

De rekeningen en begrotingen van de armbesturen zijn te vinden in de gemeentelijke archiefbewaarpplaatsen, in de archieven van de betreffende instellingen. Omdat zowel de kerkelijke als de burgerlijke armbesturen in hun archieven afzonderlijke hoofdstukken hebben aangelegd voor de financiële administratie (stukken betreffende financiën en eigendommen) zijn de rekeningen en begrotingen gemakkelijk op te sporen. Aangezien de burgerlijke armbesturen wettelijk verplicht waren hun begroting en jaarrekening op te sturen naar het gemeentebestuur, treft men de stukken ook aan in de inkomende correspondentie van de gemeente.

Voor wat per provincie en per gemeente aanwezig is, verwijzen we naar de vindplaatsen in het broncommentaar over de tabellen van onderstand in deze bundel.

B Gedrukte bronnen

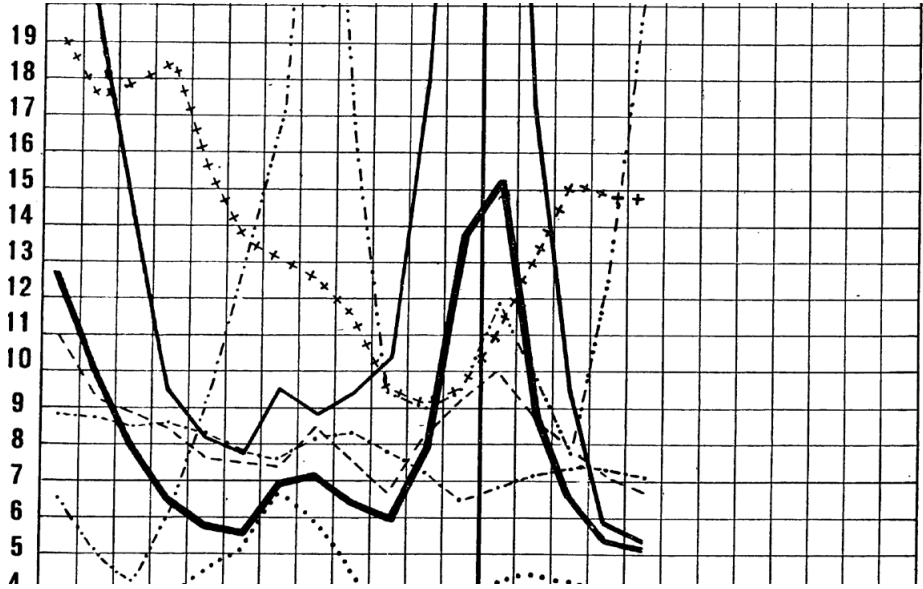
Algemeen Reglement voor de Besturen der Parochiale en andere Katholieke instellingen van liefdadigheid 1855.

Algemeen Reglement voor de Diakonien der Nederlandsche Hervormde Kerk. Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden 1854 en 1912.

Synodaal Reglement voor de Diaconiën der Nederlandsche Hervormde Kerk 1857.

Verskillende plaatselijke Verordeningen voor burgerlijke armbesturen op Zuid-Beveland.

Verskillende Reglementen op instellingen van weldadigheid op Zuid-Beveland.

**Statistieken van de werkloosheid in Nederland,
1902-1943**

J.G.S.J. van Maarseveen en P. Rodenburg

INHOUD

DEFINIËRING VAN DE BRON	261
1 HISTORISCHE SITUERING	262
Inleiding	262
Werkloosheidsverzekering	263
De arbeidsbemiddeling	266
2 ADMINISTRATIEVE ONTSTAANSGESCHIEDENIS	268
Statistiek van werkloosheid en werkloosheidsverzekering	268
Statistiek van werkloosheid en arbeidsbemiddeling	269
Formele grondslag	270
3 VISUELE KENNISMAKING	272
4 BRONKRITISCH COMMENTAAR	279
Interpretatie en betrouwbaarheid van de gegevens in de bron	279
Statistiek van werkloosheid en werkloosheidsverzekering	279
Statistiek van werkloosheid en arbeidsbemiddeling	284
Vergelijking van beide statistieken	287
Gerelateerde en toetsingsbronnen	289
Mogelijke gebruikswijzen van de bron in historisch onderzoek	289
NOTEN	294
BIJLAGEN	299
A Vindplaatsen	299
B Begrippen: de indicatoren van de werkloosheid	299

DEFINIËRING VAN DE BRON

In dit broncommentaar gaat het om statistische gegevens over de werkloosheid, die zijn gebaseerd op twee soorten registraties, namelijk die betreffende de werkloosheidsverzekering en die betreffende de arbeidsbemiddeling. Het primaire doel van deze registraties was de administratie van gegevens van hen die gebruik maakten van de werkloosheidsverzekering en van de arbeidsbemiddeling. In beide gevallen werden gegevens verzameld over werklozen. Het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) heeft daaraan gegevens ontleend voor de samenstelling van twee statistieken, die gegevens over de werkloosheid bevatten. Vanaf 1902 publiceerde het CBS enkele gegevens over de arbeidsbemiddeling en vanaf 1909 ook gegevens over de werkloosheidsverzekering. Eerder waren wel al incidentele tellingen op lokaal niveau uitgevoerd, maar vanaf 1909 ging het CBS over tot geregelde publicatie van beide soorten gegevens over werkloosheid. Deze gegevens werden door het CBS maandelijks gepubliceerd en als twee afzonderlijke statistieken gepresenteerd, namelijk de *Statistiek van werkloosheid en werkloosheidsverzekering* en de *Statistiek van werkloosheid en arbeidsbemiddeling*. Door de referentie naar de twee administratieve bronnen werd terecht gesuggereerd dat het om twee verschillende soorten cijferreeksen ging die een zelfde fenomeen beschrijven. Beide statistieken omvatten dan ook verschillende tabellen en zullen als statistische bronnen afzonderlijk behandeld worden.

1 HISTORISCHE SITUERING

Inleiding

Aan het eind van de negentiende eeuw werden in Nederland de eerste pogingen gedaan om statistische gegevens over werkloosheid te verkrijgen. De statistische waarneming van allerlei maatschappelijke verschijnselen stond toen volop in de belangstelling.¹ De statistiek van de werkloosheid werd echter als bijzonder lastig, zo niet onmogelijk ervaren. Werkloosheid mocht dan als fenomeen al eeuwen oud zijn, de onderkenning van werkloosheid als maatschappelijk probleem en de term werkloosheid zelf waren betrekkelijk nieuw. Dit kwam omdat het voor vele beroepsgroepen volkomen geaccepteerd was dat de beoefenaars daarvan periodiek werkloos waren. In de gehele negentiende eeuw kwam veel seizoenswerkloosheid voor, vooral in de landbouw, en aangezien de landbouw de voornaamste bron van werkgelegenheid was, had een belangrijk deel van de beroepsbevolking te maken met agrarische seizoenswerkloosheid. Vanwege de toenemende industriële werkgelegenheid in de tweede helft van de negentiende eeuw trokken veel arbeiders naar de steden. Door de industrialisatie ontstond er voor het eerst omvangrijke periodieke werkloosheid.

Evenals in het buitenland vonden in Nederland de eerste metingen van de werkloosheid aan het eind van de negentiende eeuw plaats. Andere landen als België, Duitsland en Engeland gingen Nederland voor. De in het buitenland gehouden tellingen van werklozen trokken ook de aandacht van de in 1892 opgerichte Centrale Commissie voor de Statistiek (CCS). Tot de oprichting van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) in 1899 had de Commissie als taak het samenstellen van statistieken en het adviseren van de regering daarover.²

Reeds in de eerste vergadering van de CCS stelde commissielid Van Zinderen Bakker voor om een onderzoek in te stellen naar werkloosheid. Een jaar later diende de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* een zelfde verzoek bij de CCS in. Na ampel beraad zag de Commissie echter van zo'n onderzoek af. Uit een in 1893 gehouden werklozentelling in Utrecht was gebleken, dat het twijfelachtig was tot welke categorie een werkloze gerekend moest worden. Bovendien was volgens de Commissie een onderzoek over minstens een jaar vereist, aangezien arbeiders dikwijls op wisselende tijden (seizoenen) werkzaam waren.³ 'Voor een statistisch onderzoek dat de werkloosheid in haar gehele omvang op een gegeven tijdstip zou doen kennen' was 'tot haar leedwezen geen praktisch uitvoerbare methode bekend'.⁴ Verder kwam uit buitenlands onderzoek naar

voren dat waarneming nodig was van gegevens bij zowel werknemers als werkgevers. Van beide groepen verwachtte de CCS weinig medewerking.⁵ Zo bleken de uitkomsten van werklozentellingen, in 1895 gehouden in Duitsland, slechts 'problematische waarde' te hebben.⁶ Bij controle waren de opgaven in vele gevallen onjuist. In Amsterdam was in 1894 een speciale telling van werklozen gehouden.⁷ Nadeel van zo'n speciale telling was dat deze alleen betrekking had op werklozen die bereid waren zich te laten tellen. Voorlopig meende de Commissie dat via afzonderlijk onderzoek geen betrouwbare resultaten over werkloosheid waren te verkrijgen.

Zowel over een geschikte definitie van werkloosheid als een geschikte methode om werkloosheid te meten bestond dus onduidelijkheid. Baron van Verschuer, voorzitter van de Commissie, verzuchtte in 1897 dan ook dat men 'omtrent den omvang der werkloosheid ten onzent nog steeds zo goed als geheel in het duister' tastte.⁸ Het CBS, dat in 1899 werd opgericht, zou daarom spoedig de praktische handelwijze van het Bureau van Statistiek der gemeente Amsterdam volgen en zich wenden tot vakverenigingen en arbeidsbeurzen die primair voor hun eigen administratieve doeleinden gegevens verzamelden over werkloosheidsuitkeringen, respectievelijk over ingeschreven personen voor arbeidsbemiddeling. Hieruit konden statistieken worden afgeleid met gegevens over werkloosheid.

Werkloosheidsverzekering

Hoewel er geen adequate methode van onderzoek aanwezig was, ging het Bureau van Statistiek der gemeente Amsterdam er vanaf 1899 toe over gegevens te publiceren over werkloosheid.⁹ Deze gegevens waren afkomstig van de werkloosheidsfondsen van de vakverenigingen. Hierbij was derhalve sprake van een zogenaamde afgeleide (secundaire) statistiek, waarbij de gegevens primair voor administratieve doeleinden werden verzameld. Werkloze leden van de vakverenigingen ontvingen voor een bepaalde tijd een uitkering, die werd betaald uit de lopende contributie van de werkende leden aan het werkloosheidsfonds van de vakorganisatie. Aan de verzekering lagen geen bedrijfseconomische calculaties ten grondslag en van fondsvorming door de werklozenfondsen was in de negentiende eeuw nog geen sprake.¹⁰ Daardoor kwamen de vakorganisaties in tijden van conjuncturele neergang vaak in ernstige financiële problemen. Zij wendden zich dan tot de lokale overheid voor financiële bijstand.

Om de financiële gevolgen van werkloosheid te verlichten en zo armoede te bestrijden werd door het Amsterdamse stadsbestuur in 1906 het

eerste gemeentelijke werklozenfonds opgericht, in hetzelfde jaar gevolgd door Utrecht.¹¹ Dit fonds had tot doel een aanvullende financiële uitkering te verstrekken aan de werklozen van diverse Amsterdamse vakorganisaties. In 1912 waren 32 van dergelijke gemeentefondsen actief, verspreid over de grote steden van Nederland.¹² De gemeentefondsen hadden elk hun eigen criteria voor de verstrekking van uitkeringen aan de werklozen van de vakorganisaties. In de regel kwamen ongeorganiseerde arbeiders, dus niet bij een vakorganisatie aangesloten werknemers, niet voor een uitkering in aanmerking.

In 1914 raakte de Nederlandse rijksoverheid financieel betrokken bij het systeem van werkloosheidsverzekering. Na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in augustus 1914 was de werkloosheid in Nederland tot grote hoogte gestegen.¹³ Als gevolg hiervan kwamen vele werkloosheidsfondsen in ernstige financiële moeilijkheden. Reeds in 1909 was, als reactie op de economische recessie van 1907-1908, bij Koninklijk Besluit van 30 juli 1909 nr. 42 door de overheid een Staatscommissie ingesteld onder leiding van Willem Treub om de overheid te adviseren over de werkloosheid. In het afsluitende rapport van 1914 stelde de commissie dat de overheid deelname aan de vrijwillige werkloosheidsverzekering van de vakorganisaties moest stimuleren. De commissie adviseerde daarom de werkloosheidsfondsen financieel te ondersteunen met rijksmiddelen.

Toen twee maanden later de Eerste Wereldoorlog uitbrak, werden de aanbevelingen versneld ingevoerd en vaardigde de overheid *Noodregeling 1914* uit, ook wel *Noodregeling Treub* genoemd. Treub was intussen minister van Landbouw, Nijverheid en Handel geworden en voerde deze maatregel zelf in. Doel van de regeling was aan de werkloosheidsfondsen subsidies te verstrekken op tijdelijke basis. Via deze regeling werden de werkloosheidsfondsen van de vakorganisaties zowel direct door de rijksoverheid gesteund als door het reeds bestaande systeem van gemeentelijke werkloosheidsfondsen. In een circulaire van 26 augustus 1914 (nr. 234) verzocht de rijksoverheid aan gemeenten zonder gemeentelijke werkloosheidsfondsen een dergelijk fonds op te richten en de bestaande vakorganisaties met werkloosheidsverzekering te ondersteunen.¹⁴ Als gevolg van de maatregel nam het aantal gemeentelijke werkloosheidsfondsen sterk toe: van 32 in juli 1914 tot 87 in december 1914 en tot 119 begin 1917, terwijl het aantal verzekerden steeg van 73.000 in augustus 1914 tot 140.000 in december 1914 en 167.000 begin 1917.¹⁵

In 1916 was de werkloosheid weer gedaald tot een min of meer normaal niveau en was de ondersteuning van de rijksoverheid feitelijk overbodig geworden. Vanuit diverse maatschappelijke organisaties, zoals de *Vereeniging van Gemeentelijke Werkloosheidsfondsen*, het *Nederlandsch Verbond van Vakovereenkomsten*, en de *Nederlandschen Werkloosheidsraad*, kwam echter de roep om een permanente betrokkenheid van de rijksoverheid bij

de werkloosheidsverzekering. De overheid realiseerde zich dat afschaffing van de tijdelijke regeling een stap terug zou zijn en dat het gevaar van een nieuwe recessie niet denkbeeldig was. Bovendien bleken eerdere pogingen in andere landen - zoals in St. Gallen in Zwitserland in 1894 - om een private werkloosheidsverzekering op te zetten zonder betrokkenheid van vakorganisaties weinig succesvol.¹⁶

Voor een succesvolle werkloosheidsverzekering waren een gelijke kans op werkloosheid voor de verzekerden en een systeem van toezicht om misbruik te voorkomen nodig. De vakorganisaties waren de enige organisaties die aan deze voorwaarden voldeden. Aangezien de overheid niet een geheel eigen systeem wilde opzetten, werd gekozen voor voortzetting van de samenwerking met vakorganisaties. Uiteraard was er wel kritiek dat de overheid slechts een specifieke groep arbeiders bijstond en dat anderen, zoals zelfstandigen en ongeorganiseerden, niet gesteund werden. Maar omdat deze andere groepen niet georganiseerd waren, vormden zij geen politieke factor van betekenis. In 1917 nam de overheid *Werkloosheidsbesluit 1917* aan waarin de financiële steun aan de vakorganisaties permanent werd geregeld en het zogenaamde Deense systeem van werkloosheidsverzekering werd geïntroduceerd. Dit nieuwe systeem maakte kapitaalaccumulatie voor de werkloosheidsfondsen mogelijk. In het oude systeem – het Gentse systeem – werd subsidie gegeven op de uitkering van het fonds aan de werkloze. In het nieuwe, Deense systeem, werd een subsidie gegeven op de contributie van leden aan het werkloosheidsfonds.¹⁷

De overheid was echter beducht voor misbruik van financiële steun aan de vakorganisaties en verbond voorwaarden aan de toekenning van financiële steun. Zo moest de Minister van Sociale Zaken onder meer de voorwaarden goedkeuren waaronder de werkloosheidsfondsen uitkeringen verstrekke door de overheid (artikel 2), terwijl de werkloosheidsfondsen van de vakorganisaties onder toezicht kwamen te staan van zowel de gemeente als de rijksoverheid (artikel 7).¹⁸ Hiertoe werd de *Rijksdienst der Werkloosheidsverzekering en Arbeidsbemiddeling* (hierna DWA) opgericht, die verantwoordelijk werd gesteld voor de uitvoering van de bepalingen van het *Werkloosheidsbesluit 1917*. De gemeentelijke werkloosheidsfondsen werden opgeheven en de vakorganisaties werden direct via de DWA ondersteund. Conform artikel 2 lid 1 van het *Werkloosheidsbesluit 1917* waren alle vakorganisaties verplicht een eigen reglement te hebben voor de verstrekking van uitkeringen. Om hierin eenheid te krijgen ontwikkelde de DWA voor de vakorganisaties een standaardreglement, dat vrijwel alle vakorganisaties accepteerden. Verder waren de vakorganisaties verplicht informatie over de werkgelegenheidsstatus van leden te rapporteren aan de DWA, zoals: het aantal werkloze leden; het aantal dagen waarover werkloosheidsuitkering was betaald; het totaal aantal werkloze

leden inclusief zij die geen uitkering meer kregen (de zogenaamde 'uitgetrokkenen');¹⁹ het totaal aantal dagen van werkloosheid inclusief het aantal dagen waarover geen werkloosheidsuitkering was betaald. Het CBS kwam met de DWA overeen dat deze informatie werd doorgegeven aan het CBS en werd gebruikt voor bewerking en berekeningen van de indicatoren van de werkloosheid.

De arbeidsbemiddeling

Rond de eeuwwisseling waren er verschillende vormen van arbeidsbemiddeling gangbaar, waarbij de particuliere arbeidsbemiddeling het meest voorkwam.²⁰ Dit veranderde geleidelijk. Vakverenigingen, werkgevers en lokale overheden toonden een toenemende belangstelling voor arbeidsbemiddeling. Zo richtten Amsterdamse werkgevers in 1885 zelf een arbeidsbeurs op. Ook ontstonden er initiatieven voor openbare arbeidsbemiddeling. In 1898 werd in Amsterdam een Centrale Arbeidsbeurs opgericht met een tripartiete bestuur (van gemeente, werkgevers en werknemers). Een jaar later werd het een gemeentelijke dienst.²¹

Openbare arbeidsbeurzen werkten zonder winstoogmerk. De bemiddeling was gratis voor werknemers en werkgevers. Wegens terughoudend gebruik van werkgevers en wantrouwen bij de werknemers tegenover het informatie- en selectiesysteem kwamen de eerste openbare arbeidsbeurzen slechts moeizaam van de grond. Geleidelijk wisten steeds meer werkzoekenden de weg naar de arbeidsbeurzen te vinden. Bovendien werd uitbreiding van het aantal arbeidsbeurzen bepleit in het rapport van de Staatscommissie voor de werkloosheid die in 1909 werd ingesteld (de Commissie Treub). Het rapport zou de basis leggen voor een landelijk stelsel van arbeidsbeurzen. De commissie erkende de belangrijke rol van openbare arbeidsbeurzen in de bemiddeling tussen vraag en aanbod van arbeid en constateerde dat de openbare (gemeentelijke) arbeidsbeurzen goed functioneerden. Zij vond echter arbeidsbemiddeling op uitsluitend gemeentelijk lokaal niveau te beperkt. In het eindrapport van 1914 concludeerde de commissie dat betrokkenheid van de rijksoverheid bij de arbeidsbemiddeling gewenst was voor een onbelemmerde werking van de arbeidsmarkt, alsmede voor bescherming van de arbeiders tegen de sociale misstanden die zich voordeden bij de particuliere arbeidsbemiddeling. De commissie pleitte voor een landelijk netwerk van samenwerkende openbare arbeidsbeurzen. In 1916 werd Nederland verdeeld in 30 districten met correspondentschappen in kleine plaatsen en arbeidsbeurzen in grote plaatsen.²² De in 1914 opgerichte *Centrale Arbeidsbeurs* werd de aangewezen instantie om de landelijke arbeidsbemiddeling te coördineren.²³

Het *Werkloosheidsbesluit 1917*, dat ook de subsidies van vakorganisaties met werkloosheidsverzekering regelde, bevatte een clausule die gesubsidieerde werkloze leden van vakorganisaties verplichtte zich in te schrijven bij openbare arbeidsbeurzen. Als gevolg van deze maatregel steeg het aantal bij de openbare arbeidsbemiddeling ingeschreven personen na 1917 snel.

Om het hoofd te bieden aan de recessie werd de *Arbeidsbemiddelingswet 1930* ontworpen die op 1 januari 1932 van kracht werd. De wet hield een wettelijke monopolie in voor de openbare arbeidsbemiddeling en een restrictief vergunningenstelsel voor particuliere arbeidsbemiddeling met winstoogmerk.²⁴ Bovendien werd de registratieplicht voor werklozen uitgebreid en werden vanaf 1930 gemeenten verplicht een arbeidsbeurs of een agentschap te openen om de werkloosheid te bestrijden (artikel 10). Als gevolg hiervan steeg het aantal arbeidsbeurzen tot 1064 in 1935. Tegen het eind van de jaren dertig overwoog de overheid een systeem in te voeren met een verplichte 'stempelkaart' voor iedere werknemer, waarop van iedere werknemer de werkstatus vermeld stond. Een dergelijk systeem is echter nooit ingevoerd.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd het systeem van arbeidsbeurzen door de Duitse bezetters omgevormd, met als doel zoveel mogelijk Nederlandse arbeiders in te zetten voor de Duitse oorlogsindustrie. Zo werd op 5 oktober 1940 het *Rijksarbeidsbureau* opgericht.²⁵ Dit bureau bestond uit een hoofdbureau in Den Haag en 37 gewestelijke arbeidsbureaus.

2 ADMINISTRATIEVE ONTSTAANSGESCHIEDENIS

Statistiek van werkloosheid en werkloosheidsverzekering

De gemeentelijke werkloosheidsfondsen verstrekten de uitkeringen op basis van informatie van de werklozenfondsen van de vakorganisaties en hielden een administratie bij van het aantal aan werkloze vakbondsleden verstrekte uitkeringen. Op verzoek van het CBS werden deze gegevens verstrekt aan het CBS en vanaf januari 1909 maandelijks gepubliceerd in het *Maandschrift*.²⁶

Tot 1911 werden per gemeentefonds de hierbij geregistreerde vakorganisaties afzonderlijk vermeld. Omdat het aantal werkloosheidsfondsen sterk toenam, werd de vermelding van individuele fondsen op weekbasis in de statistieken beëindigd en ging het CBS over tot publicatie van geaggregeerde werkloosheidscijfers per week, hoewel het Bureau ook regelmatig overzichten bleef publiceren van het indexcijfer van de werkloosheid per vakorganisatie.

In 1911 werden ook een *drietal indicatoren van werkloosheid* geïntroduceerd: het indexcijfer van de werkloosheid, het percentage werklozen en het aantal dagen van werkloosheid per werkloze (zie Bijlage B). Tevens werd het aantal tabellen waaruit de statistiek bestond, uitgebreid. Van deze drie indicatoren was het indexcijfer van de werkloosheid de belangrijkste. Hoewel het CBS aangaf dat het om werkloosheid onder georganiseerde leden van vakverenigingen ging, functioneerde deze indicator in de praktijk als representatief voor de gehele beroepsbevolking. Het indexcijfer geeft weer: 'de verhouding (in procenten) tussen het werkelijk aantal dagen werkloosheid per week en het totaal aantal dagen, gedurende welke alle personen, van wie de werkloosheid is nagegaan, ten hoogste in een week werkloos hadden kunnen zijn'²⁷ (zie ook Bijlage B). Dit getal kon worden berekend doordat de werkloosheidsfondsen zowel gegevens aanleverden over het aantal personen als over het aantal dagen van werkloosheid, aangezien de uitkeringen dagelijks betaald werden aan de werklozen.

De wijze waarop de statistiek gepresenteerd werd, onderging een belangrijke verandering in de jaren twintig toen, mede op aandringen van het *Bureau International du Travail*, een internationaal gecoördineerde beroepsindeling werd ingevoerd. In de statistiek werden 24 beroepsgroepen gehanteerd en werd de geaggregeerde werkloosheid vermeld per beroepsgroep (zie afbeelding 1). Dit systeem van werkloosheidsverzekering en de daarmee de corresponderende statistiek van werkloosheid bleef on-

veranderd gedurende de jaren twintig en dertig. De rijkssubsidies voor de werkloosheidsverzekering zorgden voor een sterke toename van het aantal verzekerde leden van vakorganisaties. Bezwaarlijk aan de wijze waarop deze statistiek werd samengesteld, was dat het CBS voor de gegevens geheel afhankelijk was van de vakorganisaties en dat sommige vakorganisaties veel tijd nodig hadden om de gegevens aan te leveren. Als gevolg hiervan verscheen de publicatie van de statistiek ongeveer drie à vier maanden na de verslagmaand. Zo verschenen bijvoorbeeld de werkloosheidscijfers over de maand oktober 1921 pas in het *Maandschrift* van februari 1922.

De Statistiek van werkloosheid en werkloosheidsverzekering werd uiteindelijk als gevolg van de Duitse bezetting in 1943 beëindigd. Alle werkloosheidsfondsen waren in 1942 verenigd in het nationaal-socialistische *Nederlandse Arbeidersfront*. Dit fonds werd één jaar later opgeheven en het geld werd overgemaakt aan de Nederlandse overheid. De werkloosheidsfondsen hielden op te bestaan en daarmee tevens de statistiek van de werkloosheid en werkloosheidsverzekering.²⁸ Ook na de oorlog, in 1945, werd de statistiek niet meer op deze wijze samengesteld aangezien de werkloosheidsfondsen niet opnieuw zijn opgericht. In plaats daarvan besloot de overheid over te gaan tot een systeem van verplichte werkloosheidsverzekering zoals we dat heden kennen.

Statistiek van werkloosheid en arbeidsbemiddeling

In 1898 stelde het Amsterdamse Bureau van Statistiek een statistiek samen over de arbeidsbeurzen (aanbiedingen, aanvragen en plaatsingen). Opvallend is dat een nadere omschrijving van wat onder werkloosheid werd begrepen, ontbreekt. Ook voor de latere onderzochte periode zou dit het geval zijn.²⁹

Enkele jaren na de oprichting van de eerste openbare, gemeentelijke arbeidsbeurzen (in 1898) verzocht het CBS hen om gegevens aan te leveren omtrent het aantal ingeschrevenen. Nieuw opgerichte arbeidsbeurzen werden aangeschreven en eveneens verzocht gegevens aan te leveren. Van 1902 tot 1917 gebeurde deze verstrekking van informatie op vrijwillige basis en publiceerde het CBS de gegevens per individuele arbeidsbeurs in *Tijdschrift van het CBS* (later *Maandschrift*). De arbeidsbeurzen waren vrij in de vorm waarin de gegevens werden aangeleverd en het CBS nam de cijfers onbewerkt over. Echter, naarmate het aantal arbeidsbeurzen toenam, werd het vermelden van individuele arbeidsbeurzen in toenemende mate bezwaarlijk. In 1910 werd daarom met de *Vereeniging van Nederlandsche Arbeidsbeurzen* afgesproken om de gegevens éénvormig aan te leveren. Dit leidde uiteindelijk tot de introductie in 1916

van een standaardformulier voor de verzameling van de gegevens van de arbeidsbeurzen.³⁰ De correspondentschappen leverden echter alleen geaggregeerde gegevens (totalen) aan het CBS, zonder enige onderverdeling in beroepsgroepen. Pas vanaf 1932 verschaften de correspondentschappen gegevens geïnclassificeerd per beroepsgroep.³¹

In 1924 werd het CBS geconfronteerd met forse budgettaire bezuinigingen. De samenstelling van de Statistiek van werkloosheid en arbeidsbemiddeling moest daarom worden overgedragen aan de DWA. Bij het uitbreken van de economische crisis begin jaren dertig werd de bezuiniging echter weer teruggedraaid, omdat de overheid grote behoefte aan betrouwbare cijfers over werkloosheid, zodat het CBS vanaf 1 januari 1933 deze statistiek weer zelf samenstelde.

In 1940 beschouwde het CBS de Statistiek van werkloosheid en arbeidsbemiddeling als min of meer 'compleet'.³² Doordat vele werklozen zich tijdens de oorlog uit angst voor deportatie naar Duitsland niet meer bij de arbeidsbeurzen lieten registreren, werd de statistiek steeds onvollediger. In het laatste jaar van de oorlog werden alle activiteiten van het CBS opgeschort en werden helemaal geen statistieken meer gepubliceerd. Na de oorlog werd de Statistiek van werkloosheid en arbeidsbemiddeling voortgezet respectievelijk omgezet in de Statistiek van de geregistreerde werkloosheid.

Formele grondslag

De formele grondslag waarop de beide statistieken zijn gestoeld, bestaat uit een aantal wettelijke regelingen.

In de eerste plaats het *Werkloosheidsbesluit 1917*. Dit was indirect van belang voor de Statistiek van werkloosheid en werkloosheidsverzekering. De tekst van deze regeling is te vinden in: Bijlagen tot de Handelingen van de Staten-Generaal, zittingsjaar 1914/15, deel II, 201.4, p. 4-10. Deze bijlagen behoren bij een aanvulling en verhoging van hoofdstuk X van de staatsbegroting (ministerie van Landbouw c.a.) voor het dienstjaar 1914. (*Staatsblad* 1916, nr. 522). Het *Werkloosheidsbesluit 1917* bevat onder meer de volgende bepalingen:³³

- vakverenigingen die een door de minister goedgekeurd reglement hebben, komen in aanmerking voor subsidie
- rijk en gemeenten verlenen tezamen ieder voor de helft subsidie
- de vakverenigingen stellen een reglement vast voor de werklozenkas onder goedkeuring van de minister. Zij zijn, onder toezicht van Rijk en gemeenten, zelf met de uitvoering belast
- de contributies van leden van vakverenigingen moeten voldoende zijn om, samen met de subsidie, de uitkeringen aan werklozen te financieren

- het bestuur van een werklozenfonds beslist op basis van het kasrelement over verstrekking aan leden van de werkloosheidskas
- aan leden woonachtig buiten de plaats van het werklozenfonds wordt ingeval van werkloosheid de helft van het uitkeringsbedrag verstrekt
- rijk en gemeenten oefenen toezicht uit op het verstrekken van uitkeringen
- er bestaat een commissie van advies om de minister te adviseren over de uitvoering van het Werkloosheidsbesluit.

De wet ging vergezeld van een groot aantal circulaire van de regering. Voor nadere details over de wetsartikelen en de circulaire verwijzen wij naar Morren, die de volledige tekst van de wet en alle circulaire heeft opgenomen.³⁴

Het Werkloosheidsbesluit 1917 werd gevolgd door een noodwet, de *Werkloosheidsverzekeringsoodwet 1919* (wet van 31 oktober 1919, *Staatsblad* nr. 620). In deze noodwet werden de reglementen van de werkloosheidsfondsen herzien, in die zin dat het uitkeringsbedrag werd verhoogd, de uitkeringsduur verlengd, terwijl tevens de contributie van de leden werd verhoogd. Via een circulaire van 7 augustus 1919 van de minister van Arbeid werden de werkloosheidsfondsen hierover ingelicht, terwijl de noodwet feitelijk op 3 november 1919 in werking trad.³⁵ De wet werd op 30 juli 1926 ingetrokken (*Staatsblad* nr. 248). In feite was de noodwet een aanvulling op het Werkloosheidsbesluit 1917. Beide wetten hadden een sterke groei van het aantal verzekerden tot gevolg.

Voor de Statistiek van werkloosheid en arbeidsbemiddeling was de *Arbeidsbemiddelingswet 1930* van groot belang. Deze wet, die op 1 januari 1932 van kracht werd (K.B. 1931, *Staatsblad* nrs. 497, 498, 499 en 500)³⁶ leidde tot een sterke uitbreiding van het aantal arbeidsbeurzen.³⁷ De registratieplicht werd uitgebreid. Verplichte registratie gold voor:

- werkloze leden van vakorganisaties (volgens Werkloosheidsbesluit 1917)
- werklozen, die geen lid waren van een vakorganisatie, maar die op basis van een particuliere werkloosheidsverzekering een uitkering ontvingen
- werklozen die participeerden in tewerkstellingsprojecten en, vanaf 21 juni 1935, familieleden van bovengenoemde categorieën wanneer ze ouder waren dan 15 jaar.

3 VISUELE KENNISMAKING

De inhoud van beide werkloosheidsstatistieken wisselt in de loop der tijd sterk. De oudste statistiek is die over de arbeidsbemiddeling. Gegevens hiervan zijn reeds vanaf 1902 opgenomen in de kwartaalperiodiek *Tijdschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek*, sinds 1906 voortgezet als *Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek*, waarin per maand kortlopende gegevens zijn gepubliceerd. Vanaf 1909 zijn in het *Maandschrift* ook gegevens opgenomen over de werkloosheid, gebaseerd op de werkloosheidskassen.

De *Statistiek van werkloosheid en arbeidsbemiddeling* verstrekt gegevens over: het aantal aanbiedingen van werknemers, aantal aanvragen door werkgevers en het aantal plaatsingen. De vormgeving en inhoud van de tabellen lopen in de loop van de tijd nogal sterk uiteen. De tabellen zijn soms meer of minder gedetailleerd onderverdeeld naar de arbeidsbeurzen in de verschillende steden, naar beroepsgroepen (en soms naar geslacht). Eerst geleidelijk worden de gegevens getotaliseerd tot landelijke gegevens. De mate van detaillering neemt in de loop der tijd toe.

Ook de vormgeving en de inhoud van de *Statistiek van werkloosheid en werkloosheidsverzekering* veranderde in de loop der tijd. De tabellen bevatten vanaf 1911 gegevens over onder meer het aantal verzekerde leden, het aantal verzekerde werkloze leden, de werkloze leden die een uitkering ontvangen, de bedragen van de uitkering en het indexcijfer van werkloosheid. Van tijd tot tijd wordt de ontwikkeling van de werkloosheid weergegeven in een grafiek (zie afbeelding 2).

Voor een impressie van de wijze waarop de statistieken zijn gepubliceerd, zijn van de jaren 1926 en 1939 enkele afbeeldingen opgenomen. Het betreft hier een selectie. Voor een volledig overzicht wordt verwezen naar de publicaties zelf.

Jaar 1926

Afbeelding 1

- Tabel. Indexcijfers van de werkloosheid (januari 1925-mei 1926).
 Tabel. Werkloosheid onder de leden van de gesubsidieerde werklozenkassen (juni 1926).

Bron: *Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek* (1926-7) 872.

De onderscheiding naar beroepsgroepen is vaak gebaseerd op de beroepsclassificatie die bij de laatst gehouden beroepstelling was gebruikt.

Beroepstellingen vonden plaats in 1899, 1909, 1920 en 1930. In deze tabel is de indeling naar 24 beroepsgroepen gebruikt van het *Bureau International du Travail*.

Afbeelding 2

Grafiek. Indexcijfers der werkloosheid (januari 1925–mei 1926).

Bron: *Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek* (1926-7) 873.

Betreft de grafische weergave van tabel 'Indexcijfers'; zie afbeelding 1. De dikke zwarte lijn heeft betrekking op alle bedrijven. De overige lijnen hebben betrekking op enkele industriële bedrijfstakken.

Afbeelding 3

Tabel. Indexcijfer van de werkloosheid per organisatie (mei 1926).

Bron: *Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek* (1926-7) 876.

De voornaamste gegevens van deze zeer gedetailleerde tabel betreffen: het aantal werklozen, het aantal werkloosheidsdagen en het indexcijfer van werkloosheid. Tevens worden enkele gegevens over de uitkeringen gepubliceerd. Alle gegevens zijn uitgesplitst naar beroepsgroepen en binnen de beroepsgroepen naar de voornaamste gemeenten waarin de vakverenigingen zijn gevestigd.

Afbeelding 4

Tabel II. Overzicht van de werkzaamheid van de veertig belangrijkste arbeidsbeurzen volgens de beroepsgroepen in de maand juni 1926.

Bron: *Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek* (1926-7) 880.

Hier wordt een indeling gegeven in 27 beroepsgroepen, waarvan de eerste 23 overeenkomen met die van afbeelding 1. De tabel geeft per beroepsgroep een uitsplitsing naar nieuw ingeschreven, totaal incl. restant vorige maand, geplaatst of voldaan, overgebleven eind van de maand.

Jaar 1939

Afbeelding 5

Tabel A II. Werkloosheidsdagen in procenten (januari 1938–augustus 1939).

Tabel A III. Werkloosheid onder de leden van werkloozenkassen en aantal personen, dat uitkeering uit deze kassen ontving, voorloopige cijfers 25–30 (september en 9-14 oktober 1939).

Bron: *Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek* (1939-10) 1720.

Indexcijfers van de werkloosheid¹⁾; Januari 1925—Mei 1926.(Nombres indices du chômage¹⁾; janvier 1925—mai 1926.)

Beroepsgroepen. (Groupes profess.)	Jan.		Febr.		Maart.		April.		Mei.		Juni.		Juli.		Aug.		Sept.		Oct.		Nov.		Dec.		Jaar		
	1926	1925	1926	1925	1926	1925	1926	1925	1926	1925	1926	1925	1926	1925	1926	1925	1926	1925	1926	1925	1926	1925	1926	1925	1926	19	
1. Aardewerkind.enz.	84,9	11,8	4,8	7,6	1,1	3,2	0,5	3,4	1,1	2,3	2,3	2,6	2,4	2,1	1,7	8,2	22,8	1									
2. Diamantindustrie.	11,9	6,5	9,8	5,1	7,8	4,3	12,5	6,3	20,4	9,4	12,8	17,1	20,2	16,8	9,4	9,-	9,6	11									
3. Drukkersbedrijven	6,9	8,8	7,1	8,7	7,3	8,5	7,3	8,6	7,1	8,3	7,8	7,7	8,1	8,3	7,8	7,2	6,5	14									
4. Bouwbedr. enz.	34,4	27,-	17,3	19,6	9,4	14,4	5,9	9,6	5,4	8,2	7,8	9,6	8,9	9,4	10,4	17,9	35,8	14									
6. Houtbew. enz.	12,9	14,-	10,2	11,8	8,-	9,5	6,1	7,4	5,2	6,1	6,1	7,9	7,8	8,5	8,6	9,8	11,6	11									
7. Kleedingind. 3)	20,9	15,5	18,5	15,-	12,7	11,2	8,1	7,6	4,1	4,8	4,5	10,6	14,1	12,9	11,9	11,9	17,3	11									
9. Lederindustrie.	9,4	5,9	4,7	4,2	2,3	2,-	1,4	2,3	1,6	3,3	6,3	18,1	18,-	9,-	6,8	7,8	11										
10. Steenkolenmijnen.	0,6	0,1	0,2	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,1	1									
11-13. Metaalind.enz. 3)	10,-	11,-	8,8	9,3	7,9	8,9	7,2	8,4	6,7	7,7	7,5	7,4	8,5	7,6	6,7	8,1	9,2	8									
15. Textielnijverheid.	4,2	2,3	4,4	3,1	4,3	3,1	4,1	3,8	4,1	4,5	5,1	6,6	6,-	4,5	3,-	2,9	3,5	4									
17. Voedings-enz.bedr. w.o. tab. en sig.ind.	7,8	12,-	8,8	11,3	9,8	11,5	9,6	11,5	9,4	10,-	8,9	8,9	8,5	7,7	6,7	6,5	6,6	9									
18. Landbouw, veend.	17,1	19,7	13,7	17,5	15,2	17,9	14,9	13,4	14,8	15,5	13,7	13,1	12,6	17,4	9,5	9,7	9,5	13									
19. Visscherij enz.	38,5	17,2	7,6	14,-	4,6	10,8	3,1	6,6	1,5	2,6	1,9	3,-	2,6	3,4	3,1	5,1	30,-	8									
20. Handelsreizigers.	38,5	41,7	8,5	18,-	2,4	4,3	2,1	2,6	1,-	1,3	0,7	1,4	1,7	2,1	1,7	2,5	32,1	9									
21. Verkeerswezen 4)	0,5	0,4	1,3	0,5	1,1	0,5	1,-	0,6	0,8	0,5	0,5	0,5	0,4	0,7	0,8	0,6	0,5	0									
24. Hand.-en kant.bedr.	15,2	12,4	5,8	7,3	3,-	3,3	2,2	2,6	2,2	2,3	1,6	6,7	5,6	4,6	4,2	4,9	9,1	5									
Overige groepen 5)	4,7	4,3	4,6	4,3	4,6	4,3	4,5	4,4	4,6	4,5	4,5	4,4	4,4	4,4	4,4	4,8	4,5	4									
Totaal.	15,2	12,8	8,8	10,-	6,6	8,-	5,4	6,6	5,2	5,9	5,7	7,-	7,2	6,5	6,2	7,9	13,8	8									

1) Zie note 2 onder de tabel op blz. 874. (Voir la note 2, sous le tableau, page 874.) Men zie ook de grafische voorstelling op blz. 873.

2) Zie note 3 onder de tabel op blz. 874.

3) Hieronder zijn ook begrepen de loodgieters.

4) Onvolledige opgaven.

5) Zie note 7 onder de tabel op blz. 874.

Werkloosheid onder de leden van de gesubsidieerde werkloozenkassen; Juni 1926. ¹⁾

(Chômage parmi les membres des caisses-chômage d'associations subsidiées; juin 1926.)

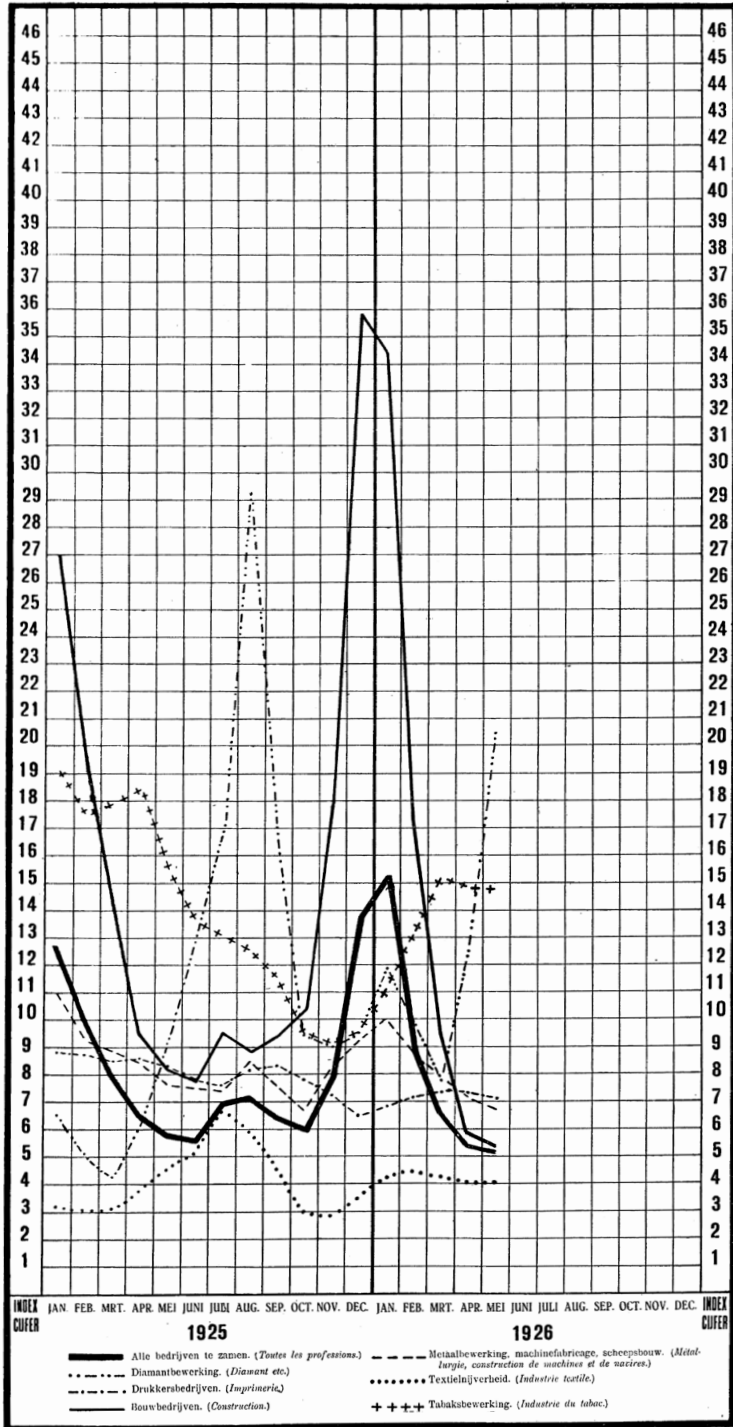
BEROEPSGROEPEN. (Groupes profess.)	7-12 Juni (juin) 1926.						21-26 Juni (juin) 1926.					
	Leden. (Membres.)	Aantal werklozen. (Chômeurs.)			Leden. (Membres.)	Aantal werklozen. (Chômeurs.)						
		6 dagen. (6 jours.)	Minder dan 6 dagen. (Moins de 6 jours.)	In procenten. (En pourc.)		6 dagen. (6 jours.)	Minder dan 6 dagen. (Moins de 6 jours.)	In procenten. (En pourc.)				
2. Diamantindustrie . .	6 270	1 408	33	23,-	6 250	1 313	35	21,6				
3. Drukkersbedrijven . .	17 984	1 133	563	9,4	17 984	1 166	568	9,6				
4. Bouwbedrijven enz. . .	43 451	2 238	226	5,7	43 544	2 443	206	6,1				
w.o. schilders	7 681	109	53	2,1	7 683	132	53	3,5				
6. Houtbewerking enz. . .	10 370	675	71	7,2	10 344	668	63	7,1				
7. Kleedingindustrie . . .	1 455	42	50	6,3	1 478	48	61	7,4				
9. Lederindustrie.	3 805	51	56	3,2	3 806	76	51	3,8				
10. Steenkolenmijnen . . .	4 500	12	2	0,3	4 500	10	0	0,2				
11, 12, 13. Metaalnijw. enz.	39 385	2 467	98	6,5	39 379	2 438	100	6,4				
15. Textielnijverheid. . .	24 042	384	867	5,2	24 043	349	635	4,1				
17. Voedings- en genot- middelenbedrijven . . .	23 227	1 554	1 148	11,6	23 190	1 458	950	10,4				
w.o. tabak- en styan- den-industrie	12 353	1 146	1 017	17,5	12 314	1 060	818	15,3				
18. Landbouw, veenderij . .	29 955	1 189	1 268	8,2	30 065	1 258	1 224	8,3				
1) Hotel- enz. bedrijf . . .	553	42	3	5,2	564	43	3	5,3				
24. Handels- en kantoor- bedienden	21 709	1 104	22	5,2	21 731	1 089	16	5,1				
— Fabrieksarbeiders	33 409	521	185	2,1	33 414	416	169	1,8				
— Overige groepen.	710	15	8	3,2	750	9	4	1,7				
Totaal (Total).	260 630	12 835	4 595	6,7	260 842	12 783	4 085	6,5				

1) Voorloopige cijfers. (Chiffres provisoires.) De gegevens zijn verstrekt door den Rijksdienst der Werkloosheidsverzekering en Arbeidsbemiddeling.

Tabel: Indexcijfers van de werkloosheid (januari 1925-mei 1926).

Tabel: Werkloosheid onder de leden van de gesubsidieerde werkloozenkassen (juni 1926).

Indexcijfers der werkloosheid.
(Nombre indices du chômage.)

2
Indexcijfers der
werkloosheid
(januari 1925-mei
1926).

II. Overzicht van de werkzaamheid van de veertig belangrijkste arbeidsbeurzen volgens de beroepsgroepen * in de maand Juni 1926.

(Aperçu de l'activité des quarantes offices de placement les plus importants selon les groupes professionnels pendant le mois juin 1926.)

1	2	Aanbiedingen van werkzoekenden. (Demandes d'emplois.)				Aanvragen van werkgevers. (Offres d'emplois.)				Aanbiedingen van werkzoekenden. (Demandes d'emplois.)				Aanvragen van werkgevers. (Offres d'emplois.)			
		3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Beroepsgroepen. (Groupes professionnels.)		Nieuw ingeschreven. (Inscrites pendant le mois.)		Tot. incl. rest. v. maand. (Tot. y compris le restant du mois précédent.)		Geplaatst. (Places.)		Overgebl. op het einde der verslagmaand. (Restées à la fin du mois.)		Nieuw ingeschreven. (Inscrites pendant le mois.)		Tot. incl. rest. v. maand. (Tot. y compris le restant du mois précédent.)		Voldaan. (Acceptées.)		Overgebl. op het einde der verslagmaand. (Restées à la fin du mois.)	
Mannen. (Hommes.)																	
1	Aardewerk, steenen enz. . .	81	241	26	133	16	18	16	2	1	2	0	0	0	0	0	0
2	Diamantbewerking	13	1 078	0	1 067	0	0	0	0	3	258	0	254	0	0	0	0
3	Drukkersbedrijven	298	943	43	682	45	67	36	15	4	8	4	4	4	4	4	0
4a	Bouwbedrijven 1)	8 953	16 719	2914	8 182	3 205	3 531	2925	234	17	29	15	10	12	8	3	0
4b	Chemische nijverheid . . .	7	32	2	23	5	9	3	1	1	6	0	5	0	0	0	0
5	Hout-, kurk-, stroobewerking	802	1 828	294	1 010	325	414	279	62	0	0	0	0	0	0	0	0
6	Kleding en reiniging	415	759	91	477	162	235	88	65	492	965	290	538	523	801	298	302
7	Kunstnijverheid	13	40	5	24	4	5	4	0	12	21	4	11	7	19	2	12
8	Leder, wasdoek en caoutchouc	185	526	44	334	75	93	84	35	3	9	0	1	4	7	1	5
9	Oer, steenkolen en turf . . .	1 209	1 496	49	590	36	36	35	1	0	0	0	0	0	0	0	0
10	Metaalbewerking enz. . . .	3 976	10 241	1 616	6 102	1 717	2 031	1 494	279	0	4	0	3	14	14	13	1
11-13	Papier 2)	18	55	1	36	3	3	0	0	1	5	8	4	1	9	4	5
14a	Textielnijverheid	94	338	20	273	20	27	14	10	0	5	0	4	3	7	1	3
14b	Gas en electriciteit	394	903	63	637	47	46	26	15	20	55	7	41	11	46	8	24
15	Bereiding van voedings- en genotmiddelen	6	24	1	16	3	3	2	1	0	0	0	0	0	0	0	0
16	Landbouwbedrijven	1 564	4 493	646	2 313	739	857	576	170	28	73	20	36	50	90	45	25
17	Visscherij en jacht	312	699	164	343	270	296	227	36	33	33	30	1	51	88	42	20
18	Warenhandel	121	387	0	90	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
19	Verkeerswezen	1 266	3 464	282	2 232	355	443	232	110	534	1 014	242	539	229	323	156	77
20	Bank- en verzekeringswezen	6 066	13 013	3237	6 725	3 596	3 913	3 216	336	333	556	192	232	222	371	174	106
21	Vrije beroepen	96	355	23	274	182	185	180	2	2	3	2	1	1	1	0	1
22-24	Onderwijs	1 331	4 336	234	3 107	401	573	232	163	491	1 415	173	961	343	627	412	99
25	Verpleging en verzorging . .	0	0	0	7	7	7	6	1	2	16	0	7	0	0	0	0
26	Huiselijke diensten	10	27	3	19	2	2	2	0	16	66	6	47	7	11	6	3
27	Personen, die een beroepsnaam opgegeven hebben, doch zonder keuze voor een bepaald bedrijf	257	669	73	419	82	122	65	24	7 090	11 178	4 114	4 695	5 731	7 800	4 014	1 536
A	Arbeiders zonder bepaald beroep	317	694	154	381	0	0	0	0	13	34	0	31	0	0	0	0
B	Totaal	4 801	13 188	1 790	7 876	1 946	2 127	1 754	186	294	442	158	184	173	267	120	94
Totaal		32 027	76 606	11 889	43 312	13 342	15 087	11 484	1 739	9 394	16 200	5 254	7 611	7 395	10 497	5 308	2 316
waarvan:																	
van 18 jaar en ouder . . .		29 868	71 769	10 651	41 633	11 117	11 890	10 245	760	7 837	13 667	4 410	6 533	5 852	8 017	4 539	1 507
jonger dan 18 jaar		2 759	4 839	1 238	2 279	2 225	3 197	1 239	979	1 557	2 533	844	1 078	1 543	2 480	769	809

* Exclusief de overige plaatselijke instellingen of de z.g. correspondentieschappen der arbeidsbemiddeling.
1) 4a is bouwen en afwerken van huizen, enz. en overige bouwwerken, 4b is reiniging van bouwwerken, wegen en straten.
2) 14a is fabricage van papier enz., 14b is bewerking van papier enz., incl. de boekbinderijen.

Bij de Centrale Rijks-arbeidsbeurs te 's-Gravenhage zijn gedurende de maand Juni 1926 van de districts-arbeidsbeurzen 164 patroonsaanvragen om één of meer arbeidskrachten ingekomen.

Werkstakingen en uitsluitingen.
(Grèves et lock-outs.)

Juni 1926.
(Jun 1926.)

Voor zoover ter kennis van het Bureau kwam, begonnen in de maand Juni 8 stakingen en eindigden er 14 (waarvan 8 in een vorige maand begonnen

1720

A. II. Werkloosheidsdagen in procenten ¹⁾; Januari 1938—Augustus 1939.
(*Nombre des jours chômés en pourcents; janvier 1938—août 1939.*)

Bedrijfsklassen ²⁾ (<i>Classes de métiers.</i>)	Jan.		Febr.		Maart		April.		Mei.		Juni.		Juli.		Aug.		Sept.		Oct.		Nov.		Dec.		Jaar				
	1939	1938	1939	1938	1939	1938	1939	1938	1939	1938	1939	1938	1939	1938	1939	1938	1939	1938	1939	1938	1939	1938	1939	1938	1939	1938	1939		
1. Aardow.ind. enz.	58,8	57,1	53,8	56,4	44,3	55,2	38,8	48,1	27,9	43,5	19,4	30,3	18,8	24,1	16,5	23,-	23,1	27,8	38,7	45,8	39,4	39,4	39,4	39,4	39,4	39,4	39,4	39,4	
2. Diamantindustrie	51,1	60,8	52,3	55,1	44,6	56,5	44,8	63,7	46,2	64,5	43,-	62,4	42,7	57,8	42,7	54,1	44,5	47,7	49,2	49,3	49,3	49,3	49,3	49,3	49,3	49,3	49,3	49,3	
3. Drukkersbedrijven	15,6	17,4	15,6	17,8	15,1	17,8	14,7	17,1	14,4	16,7	14,3	16,6	14,1	16,4	14,1	16,6	16,5	16,4	15,6	14,6	14,6	14,6	14,6	14,6	14,6	14,6	14,6	14,6	
4. Bouwbedrijf, enz.	49,1	55,8	41,2	49,4	39,1	37,9	34,2	30,5	20,-	27,9	18,3	25,9	18,2	25,2	17,8	24,8	29,2	28,3	39,9	52,3	34,8	34,8	34,8	34,8	34,8	34,8	34,8	34,8	
5. Houtbew. enz.	41,7	45,1	37,5	42,5	32,2	33,5	28,-	35,1	25,2	33,1	25,4	33,4	26,9	35,5	27,3	34,2	35,6	35,9	36,9	41,6	37,3	37,3	37,3	37,3	37,3	37,3	37,3	37,3	
6. Kleedingind.	23,9	28,5	19,6	23,4	16,8	18,4	13,6	15,9	12,5	15,6	12,4	16,5	16,4	19,1	16,2	20,1	20,6	19,-	18,5	22,4	19,8	19,8	19,8	19,8	19,8	19,8	19,8	19,8	
7. Lederindustrie	37,8	51,7	31,1	44,7	21,5	37,6	21,3	33,4	19,6	33,1	19,6	32,4	19,7	37,1	22,-	42,-	35,6	39,6	29,1	33,9	36,7	36,7	36,7	36,7	36,7	36,7	36,7	36,7	
10. Steenkolenmijnen	2,8	3,5	2,8	2,8	2,8	2,9	2,8	2,9	2,7	3,-	2,3	3,4	2,4	3,5	2,1	3,4	3,3	2,9	2,8	2,8	2,8	2,8	2,8	2,8	2,8	2,8	2,8	2,8	
11. Metaalind. enz.	21,2	24,7	20,-	23,9	18,6	22,2	17,8	21,1	16,1	20,7	15,7	20,2	15,6	19,7	14,6	19,-	19,1	18,5	19,5	21,1	20,8	20,8	20,8	20,8	20,8	20,8	20,8	20,8	20,8
15. Textielnijverheid	18,2	23,9	16,4	23,4	16,2	25,3	16,3	25,1	14,6	26,6	14,1	26,4	14,1	27,5	13,8	24,1	21,8	18,4	17,-	18,1	18,1	18,1	18,1	18,1	18,1	18,1	18,1	18,1	
17. Voed. enz. bedr.	20,8	23,7	21,-	23,9	20,9	23,2	20,8	22,1	20,1	22,9	19,7	22,6	18,9	22,2	17,9	21,9	20,6	20,6	20,-	22,-	23,5	23,5	23,5	23,5	23,5	23,5	23,5	23,5	
18. Landb. veend. 3)	45,8	45,6	17,6	18,2	7,8	7,6	5,6	10,9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
19. Visserij, enz. 4)	46,1	46,1	46,-	43,4	45,5	41,-	45,6	40,7	36,3	23,5	26,3	24,5	19,3	16,2	14,9	17,-	13,8	12,2	13,7	31,9	27,-	27,-	27,-	27,-	27,-	27,-	27,-	27,-	
20. Handelsreizigers	11,2	12,3	11,2	11,8	11,-	11,7	11,-	11,6	10,7	11,8	10,5	11,9	9,8	11,5	10,1	11,7	11,5	11,2	11,4	11,4	11,4	11,4	11,4	11,4	11,4	11,4	11,4	11,4	
21. Verkeerswezen	35,2	33,4	32,8	34,7	31,4	33,5	29,8	32,8	28,4	32,-	26,7	30,6	29,-	29,8	25,7	29,1	28,7	28,7	29,3	32,7	31,6	31,6	31,6	31,6	31,6	31,6	31,6	31,6	
24a. Hand- en kantb.	8,-	8,5	7,8	8,7	7,8	8,5	7,6	8,5	7,4	8,4	7,1	8,3	6,8	8,-	6,9	8,5	8,7	7,9	8,-	8,-	8,-	8,-	8,-	8,-	8,-	8,-	8,-	8,-	
b. Toonkunstenaars	25,-	24,2	21,8	23,6	26,2	30,6	28,2	31,5	27,5	32,8	24,8	26,2	20,6	28,1	17,5	19,5	22,7	25,4	26,7	26,1	26,3	26,3	26,3	26,3	26,3	26,3	26,3	26,3	
Overigen (v.n.l. fabrieksarb.) 5)	30,3	31,5	26,9	29,2	23,9	27,5	22,3	26,8	19,4	25,6	18,3	24,4	17,9	23,6	17,5	23,1	23,4	23,5	24,5	30,4	26,1	26,1	26,1	26,1	26,1	26,1	26,1	26,1	
Tot. (excl. kl. 18) 9)	28,9	32,1	26,-	29,8	22,5	26,8	20,5	24,8	18,5	23,9	17,5	22,9	17,2	22,3	16,8	21,8	21,8	21,9	23,3	28,5	25,-	25,-	25,-	25,-	25,-	25,-	25,-	25,-	
Tot. industrie (klassen 1-17 en „Overigen“)	30,3	34,4	27,-	31,6	22,6	27,8	20,4	25,4	18,1	24,4	17,1	23,4	17,-	22,9	16,8	22,3	22,4	22,6	24,3	30,5	26,-	26,-	26,-	26,-	26,-	26,-	26,-	26,-	

1) Bovenstaande cijfers geven voor elke „bedrijfsklasse“ aan het algemeen gemiddelde van de werkloosheid onder de, tot de verschillende takken van bedrijf in elke bedrijfsklasse behorende, leden van de organisaties, welke gegevens noemens de werkloosheid der leden aan het Bureau verstrekken. Zie voorts de noten 1 en 4 onder tabel A. I. (*Voir les notes 1 et 4, au bas du tableau A. I.*)
 2) Zie voor de percentages der voornaamste gemeenten de kolommen 7, 8 en 9 van tabel A. I.
 3) De gegevens noemens en landbouw (bedrijfsklasse 18) zijn alleen voor de maanden Januari en Februari volledig.
 4) De gegevens voor de maanden Mei en Juni 1938 zijn onvolledig.
 5) Zie noot 12 onder tabel A. I.
 9) Met inbegrip van de bedrijfsklasse 18, resp. 1939 en 1938: Januari 31,1 en 33,7.

A. III. Werkloosheid onder de leden van werklozenkassen en aantal personen, dat uitkeering uit deze kassen ontving, voorloopige cijfers 25—30 September en 9—14 October 1939.
(*Chômeurs, membres des caisses de chômage et nombre de personnes, ayant reçu des indemnités; chiffres provisoires 25—30 septembre et 9—14 octobre 1939.*)

BEDRIJFSKLASSEN. (<i>Classes de métiers.</i>)	25—30 September (<i>septembre</i>) 1939.						9—14 October (<i>octobre</i>) 1939.					
	Leden. (<i>Membres.</i>)	Aantal werklozen. (<i>Nombre des chômeurs.</i>)				dat uitkeering ontving. (<i>ayant reçu des indemnités.</i>) *	Leden. (<i>Membres.</i>)	Aantal werklozen (<i>Nombre des chômeurs.</i>)				
		Absoluut. (<i>Absolu.</i>)		In pCt. (<i>En %.</i>)				Absoluut. (<i>Absolu.</i>)		In pCt. (<i>En %.</i>)		
		6 dagen. (<i>6 jours.</i>)	Minder dan 6 dagen. (<i>Moins de 6 jours.</i>)	6 dagen. (<i>6 jours.</i>)	Minder dan 6 dagen. (<i>Moins de 6 jours.</i>)			6 dagen. (<i>6 jours.</i>)	Minder dan 6 dagen. (<i>Moins de 6 jours.</i>)	6 dagen. (<i>6 jours.</i>)	Minder dan 6 dagen. (<i>Moins de 6 jours.</i>)	
1. Steenfabrieksarbeiders	9 942	2 107	89	21,2	0,9	54	9 625	2 212	121	22,3	1,2	
2. Diamantindustrie	2 916	1 636	182	52,7	6,2	283	2 892	1 272	124	44,-	4,3	
3. Drukkersbedrijven	21 130	2 696	464	22,8	2,2	574	21 130	2 692	465	12,7	2,2	
4. Bouwbedrijf, enz.	94 020	18 534	1 289	19,7	1,4	5 996	94 036	19 077	1 507	20,3	1,6	
5. w.o. schilders	14 128	2 392	357	26,3	2,4	959	14 151	2 557	558	17,9	3,9	
6. Houtbewerking, enz.	18 697	4 384	398	27,9	2,5	1 173	18 692	4 220	883	25,9	2,4	
7. Kleeding en ruiting. w.o. kappers	7 839	999	568	10,2	7,2	249	7 831	610	434	7,8	5,1	
8. Lederindustrie	902	97	8	10,8	0,9	9	902	90	10	10,-	1,1	
9. Steenkolenmijnen	5 993	885	81	13,9	1,4	84	5 968	808	150	13,6	2,5	
10. Metaalnijverh. enz.	13 290	3 119	11	2,4	0,1	29	13 280	356	12	2,7	0,1	
11. Textielnijverh. enz.	93 538	14 444	763	15,6	0,8	2 723	93 653	14 767	622	15,3	0,7	
15. Textielnijverh.	29 733	3 615	1 390	13,5	0,-	1 108	28 725	3 494	1 241	13,1	4,6	
17. Voedings, enz. bedr. w.o. tabak- en sigarenindustrie	31 999	4 792	677	15,-	2,1	399	32 004	4 560	642	14,2	2,-	
18. Landbouw, veenderij (Transportbedrijf, visserij en zeevaart) Hotel, enz. bedrijf	14 094	2 430	130	17,3	0,9	116	14 088	2 235	102	15,9	0,7	
21. Hand- en kantoorbedienden	65 468	15 750	4 783	23,8	7,8	4 427	65 493	15 596	4 565	23,8	7,-	
24a. Handels- en kantoorbedienden	4 851	929	25	19,2	0,5	—	4 820	956	20	19,8	0,4	
24b. Toonkunstenaars	51 869	3 837	20	7,4	0,04	326	51 836	3 798	22	7,3	0,04	
— Opzichten. pers. e.d.	1 024	262	54	25,6	5,3	71	1 023	243	49	23,8	4,8	
— Fabrieksarbeiders	13 296	735	35	6,-	0,2	204	13 292	779	22	5,8	0,2	
— Overigen	45 570	12 130	1 191	26,4	2,6	1 448	45 507	12 088	1 175	26,4	2,6	
Totaal (excl. kl. 18) (Total)	7 390	311	211	4,1	2,9	375	7 367	405	183	5,5	2,5	
Totaal (excl. kl. 1-17, opz. pers., fabr. arb. en „Ov.“)	512 606	88 065	12 156	17,2	2,4	10 522	512 483	87 921	11 737	17,2	2,3	
Tot. industrie (kl. 1-17, opz. pers., fabr. arb. en „Ov.“)	389 394	67 497	7 274	17,3	1,9	14 698	389 362	67 328	7 081	17,3	1,8	

* Tusschen haakjes is vermeld hoeveel van deze werklozen uitkeering ontvingen wegens inkrimping van den normalen werktijd.

5

Tabel A. II: Werkloosheidsdagen in procenten (januari 1938—augustus 1939).

Tabel A. III: Werkloosheid onder de leden van werklozenkassen en aantal personen, dat uitkeering uit deze kassen ontving, voorloopige cijfers 25—30 (september en 9-14 oktober 1939).

4 BRONKRITISCH COMMENTAAR

Interpretatie en betrouwbaarheid van de gegevens in de bron

Gedurende de gehele periode tot aan de Tweede Wereldoorlog vormde de definiëring van werkloosheid bij de statistiek van de werkloosheid een probleem. Bij gebrek aan een operationele definitie van werkloosheid bij beroepstellingen richtte het CBS zich, in navolging van het Amsterdams Bureau van Statistiek, tot maatschappelijke organisaties die met werkloosheid te maken hadden en hierover statistische gegevens bijhielden. Deze organisaties waren de openbare arbeidsbeurzen en de werkloosheidsfondsen van vakorganisaties. De consequentie hiervan was dat het CBS de definiëring van werkloosheid feitelijk overliet aan deze maatschappelijke organisaties door hun beoordelingscriteria (wie er nu werkloos was) over te nemen. Bepaalde groepen werkenden werden op die manier min of meer systematisch uit de statistieken van de werkloosheid geweerd.

Met de invoering van het *Werkloosheidsbesluit 1917* kreeg de rijksoverheid een leidende rol in de werkloosheidsverzekering en de condities waaronder uitkeringen verstrekt mochten worden aan werkloze leden van de werklozenkassen. Door de gebruikte meetprocedure – het gebruik van gegevens van vakorganisaties – en de bepalingen van het *Werkloosheidsbesluit 1917* bepaalde de rijksoverheid vanaf 1917 feitelijk wie er in Nederland als werkloze mocht worden aangemerkt. Daarmee bepaalde de overheid zelf impliciet de definitie van werkloosheid. Uit onderzoeken die het CBS zelf heeft ingesteld, blijkt dat het CBS zich er ter degenen van bewust was dat de steekproef van werkloosheid, bestaande uit vakbondsleden, selectief was, maar bij gebrek aan betere meetmethoden werden de indicatoren van werkloosheid in de praktijk als representatief gebruikt. De cijfers van de *Statistiek van werkloosheid en werkloosheidsverzekering* gaven echter slechts een selectief beeld van de werkloosheid.

Statistiek van werkloosheid en werkloosheidsverzekering

De belangrijkste indicator van de werkloosheid in de periode van voor de Tweede Wereldoorlog was het indexcijfer van de werkloosheid. Dit indexcijfer berustte op een selecte steekproef van de beroepsbevolking, namelijk werkloze leden van vakorganisaties. Deze groep was niet representatief voor de gehele groep van werknemers. In de eerste plaats waren bepaalde groepen zoals middenstanders, beoefenaars van vrije beroepen en ambachtslieden volledig afwezig. Ook ontbraken nieuwe

toetreders tot de arbeidsmarkt (schoolverlaters), vrouwen en meewerkende familieleden, omdat zij geen lid van een vakorganisatie konden worden. Vakorganisaties waren in bepaalde bedrijfstakken veel sterker vertegenwoordigd dan in anderen. De hoogste organisatiegraad hadden de diamantindustrie (89,4 procent) en drukkerijen (70 procent).³⁸ In drie belangrijke bedrijfstakken was tenminste een kwart verzekerd: de bouw (45,2 procent), de metaalindustrie (36 procent) en de voedselindustrie (26,6 procent). Een lage organisatiegraad was er in de landbouw (9,7 procent), het transport (20,5 procent) en de kledingindustrie (10,6 procent).

Kloosterman wijst in dit verband nog op de sterk regionale verdeling van de organisatiegraad.³⁹ Vakbondslidmaatschap was geconcentreerd in de grote steden, met name in de Randstad. Bedrijfstakken met een lage organisatiegraad, zoals de kledingindustrie en landbouw, waren vooral in het rurale, oostelijk deel van het land gevestigd. Verzekerde vakbondsleden waren dus relatief goed geschoolde, mannelijke arbeiders in het westen van het land.⁴⁰

Het CBS was bekend met het feit dat de steekproef selectief was. Het jaarverslag van 1925 vermeldt dat in dat jaar een onderzoek was gestart naar de mate waarin het indexcijfer van de werkloosheid representatief was voor werkloosheid onder ongeorganiseerde arbeiders.⁴¹ In het onderzoek werd het oordeel gevraagd van 'een aantal der grootere werkneemersorganisaties'. Aangezien zij slechts inzicht hadden in de werkloosheid onder hun eigen leden en niet in de werkloosheid onder ongeorganiseerden, konden ze slechts 'overwegingen van meer algemeenen aard' geven en bleef de mate van representativiteit onbekend.⁴² In 1936 concludeerde Velthuisen hieruit 'dat, over het geheel genomen, de werkloosheid onder de ongeorganiseerden naar verhouding niet kleiner is dan onder de georganiseerden, doch op zijn minst even groot'.⁴³ Van Zanten wees in 1928 op de onevenwichtige verdeling van werkloosheid over het land en op de consequenties daarvan voor het meten van werkloosheid via vakbondslidmaatschap.⁴⁴ Door de hogere organisatiegraad in het westen van het land telde de structureel hogere werkloosheid in dit deel van het land⁴⁵ relatief zwaar mee in het indexcijfer, waardoor het indexcijfer de werkloosheid in Nederland waarschijnlijk overschatte.

Uit het bovenstaande blijkt dat het CBS zich ervan bewust was dat de statistiek op een selectieve groep betrekking had. Echter een andere onderzoeksmethode zoals het later toegepast steekproefonderzoek was nog niet ontwikkeld. Bij gebrek aan een andere waarnemingsmethode werd daarom de ontwikkeling van de werkloosheid voor deze selectieve groep gezien als een afspiegeling van de totale ontwikkeling. Of, zoals Morren het verwoordt: 'Zolang wij geen verplichte verzekering hebben, zullen wij ons wel met de bestaande gegevens moeten behelpen. Dat zij niet aan de hoogste eischen van volledigheid en betrouwbaarheid voldoen, moet

maar op den koop toe worden genomen'.⁴⁶

Om het indexcijfer van de werkloosheid – dat met een selectieve steekproef werd gemeten – toch een maatschappelijke betekenis te geven werd het indexcijfer door het CBS geïnterpreteerd als de werkloosheid onder *arbeiders met een risico van werkloosheid*. Een deel van de werkenden in loondienst bestond namelijk uit werkenden die moeilijk ontslagen kon worden, zoals ambtenaren, onderwijzers, spoorwegpersoneel, dokters, verpleegkundig personeel en geestelijken. Voor deze groep was de kans op ontslag tijdens recessies gering, waardoor er voor hen geen reden zich te verzekeren tegen werkloosheid. Deze groep was dan ook niet vertegenwoordigd in het indexcijfer van de werkloosheid.

Aan de hand van gegevens van de beroepstelling van 31 december 1930, de CBS-statistieken van de werkloosheid en de studie over werkloosheid 1920-1939 van Kloosterman heeft Rodenburg een nadere analyse gegeven van de Statistiek van werkloosheid en werkloosheidsverzekering. Uit de analyse komt het volgende beeld naar voren (zie figuur 1).⁴⁷

Figuur 1: De compositie van de Nederlandse beroepsbevolking 31 december 1930.

- * Kloosterman, *Werkloosheid in Nederland*, 24, gebaseerd op volkstelling 1930.
- ** CBS *Maandschrift*, februari 1931; getallen zijn het gemiddelde over de maand december.

Volgens de beroepstelling van 1930 bedroeg op 31 december 1930 de totale beroepsbevolking uit 3.185.816 personen waarvan circa 2.514.000 in loondienst waren. De overige 671.816 bestond dus uit zelfstandigen. Van de beroepsbevolking waren circa 634.000 personen niet blootgesteld aan het risico van werkloosheid doordat zij een baan hadden met veel zekerheid. Zij werden door het CBS om die reden buiten beschouwing gelaten bij de analyse van de werkloosheid.⁴⁸ De omvang van de groep werkenden die blootgesteld was aan het risico van werkloosheid (groep A, figuur 1) bedroeg 2.551.816 personen. Hierin waren ook de zelfstandigen opgenomen. Deze hadden geen vakbonden en konden zich dus niet op soortgelijke wijze verzekeren. Bij verdere analyses door het CBS werd de groep zelfstandigen daarom buiten beschouwing gelaten. Bovendien was het, afgezien van de tienjaarlijkse beroepstelling, bepaald niet eenvoudig om de omvang van deze groep te bepalen.

Van de werknemers die blootgesteld waren aan het risico van werkloosheid was een fractie lid van een vakorganisatie (groep B). Tussen 1917 en 1930 was het aantal verzekerden gestaag gestegen. Het aantal georganiseerde werknemers – en dus in de steekproef opgenomen aantal werknemers – in de periode 1920-1930 wordt geschat op 10 tot 15 procent.⁴⁹ Gebruikmaking van data van de beroepstelling van 31 december 1930 levert inderdaad een organisatiegraad op van 14 procent van de beroepsbevolking. Van de overige werknemers blootgesteld aan het risico van werkloosheid (2.104.841 personen) was de werkgelegenheidsstatus onbekend. Van de vakorganisaties met werkloosheidskassen werd nu de werkloosheid gemeten (groep C1); C1 bestond op 31 december 1930 uit 81.204 personen. Deze groep valt echter weer uiteen in werklozen die een uitkering kregen (groep D1) en zij wiens recht op een uitkering was verlopen, de ‘uitgetrokkenen’ (groep D2). Deze laatste groep was echter doorgaans de grootste van deze twee.⁵⁰ De vakorganisaties leverden schattingen van het aantal ‘uitgetrokkenen’. Aangezien de vakorganisaties bepaalde faciliteiten boden aan ‘uitgetrokkenen’, zoals gehele of gedeeltelijke vrijstelling van contributie en arbeidsbemiddeling, hadden werkloze leden zonder uitkering toch een prikkel om geregistreerd te worden bij de vakorganisaties.

In de wijze waarop het CBS het indexcijfer van de werkloosheid berekende, werd de verhouding $\frac{C1}{B}$ representatief bevonden voor de werkloosheid van de beroepsbevolking die aan het risico van werkloosheid was blootgesteld, namelijk de verhouding $\frac{C1+C2+C3}{A}$. De steekproef was echter geen aselechte steekproef en bovendien geen stabiele. Niet alleen veranderde de verhouding $\frac{C1}{B}$ maar ook $\frac{A}{B}$ (de organisatiegraad), met als gevolg dat als het indexcijfer van de werkloosheid veranderde niet kon worden onderscheiden of nu de werkloosheid zelf veranderde of de organisatiegraad veranderde, of beide. Historici gaan ervan uit dat

naarmate de organisatiegraad toeneemt ook de werkloosheid onder de vakorganisatie- of vakbondsleden toeneemt. Geschoolde arbeiders waren doorgaans de eerste die zich organiseerden, terwijl zij een relatief kleinere kans op werkloosheid hadden. Naarmate vakbondslidmaatschap toeneemt en meer lager geschoolde arbeiders, met een grotere kans op werkloosheid, zich organiseren in vakbonden, zal er een opwaartse trend in de gemeten werkloosheid zal optreden.

Statistiek van werkloosheid en arbeidsbemiddeling

Tot 1917 opereerden de arbeidsbeurzen alleen op een lokaal niveau en beruiste registratie bij de arbeidsbeurzen op vrijwilligheid. Arbeiders die zich in deze beginperiode (tot 1917) lieten registreren waren doorgaans laaggeschoolde arbeiders zoals handwerkers, schoonmakers, knechten en dienstmeiden. Veelal waren zij geen lid van een vakorganisatie en waren derhalve niet vertegenwoordigd in de *Statistiek van werkloosheid en werkloosheidsverzekering*. Groepen die zich niet konden laten registreren bij de arbeidsbeurzen - en dus niet waren vertegenwoordigd in de corresponderende werkloosheidsstatistiek - waren: getrouwde vrouwen, meewerkende familieleden en personen die parttime werk zochten. Het aandeel van vrouwen dat was ingeschreven bij de arbeidsbeurzen, was om deze redenen lager dan het aantal mannen, vooral na de introductie van de registratieplicht voor werkloze vakbondsleden. Afwezig in de *Statistiek van werkloosheid en arbeidsbemiddeling* waren zelfstandigen. Landarbeiders waren in de statistiek zeer sterk ondervertegenwoordigd. Zij woonden op het platteland, terwijl de gemeentelijke arbeidsbeurzen gevestigd waren in de grote steden. Een ambtenaar van de DWA schatte zelfs in 1939 het aandeel van de openbare arbeidsbemiddeling in de landbouw op 2 procent.⁵¹ Wel waren schoolverlaters vertegenwoordigd in de *Statistiek van de werkloosheid en arbeidsbemiddeling*. Zij konden geen lid worden van een vakorganisatie maar zich wel laten registreren bij de arbeidsbeurzen. Tot slot bestond een deel van de bij arbeidsbeurzen ingeschreven personen uit arbeiders die reeds een baan hadden maar ander werk zochten en feitelijk gezien dus niet werkloos waren.

Samenvattend kan gesteld worden dat tot 1917 de groep die bij arbeidsbeurzen waren ingeschreven - van wie dus de werkloosheid werd geregistreerd - slechts in zeer beperkte mate overeenkwam met de populatie van de *Statistiek van werkloosheid en werkloosheidsverzekering*. Verder blijkt dat bepaalde groepen min of meer systematisch werden uitgesloten van registratie bij de arbeidsbeurzen en dat de bij arbeidsbeurzen geregistreerde werklozen doorgaans laag waren opgeleid. Dit laatste in tegenstelling tot de leden van vakorganisaties. Werkloze vakbondsleden waren

dan ook in geringe mate vertegenwoordigd in de *Statistiek van werkloosheid en arbeidsbemiddeling*. Zij maakten veeleer gebruik van arbeidsbemiddeling door de vakorganisaties. Na 1917 werd registratie bij arbeidsbeurzen verplicht voor werkloze leden van vakorganisaties en werd een landelijke dekking door de arbeidsbeurzen gerealiseerd door de introductie van 30 districten door het hele land. Als gevolg hiervan was in de jaren twintig sprake van een sterke stijging van zowel het aantal aanmeldingen bij de openbare arbeidsbemiddeling als het aandeel van werkloze leden van vakorganisaties in deze statistiek.

Een analyse van de *Statistiek van werkloosheid en arbeidsbemiddeling* aan de hand van de gegevens van de Beroepstelling 1930 en het CBS *Maandschrift* levert het volgende beeld op (zie figuur 2).

Figuur 2: De compositie van registreerde werkloosheid in Nederland op 31 december 1930

Bron: Rodenburg, *Tracing the Changing Measures*, 28.

* De statistiek van werkloosheidsverzekering suggereert dat de omvang van deze groep ten minste 4 keer zo groot is als de bij de arbeidsbeurzen geregistreeerde werklozen.

** CBS *Maandschrift*, januari 1931, 362.

*** CBS *Maandschrift*, januari 1931, 118

		Werkend (onbekend)		
<hr/>				
Totale Beroeps Bevolking (3.85.16)	Niet geregistreerd	Niet Geregistreeerde Werklozen (onbekend)*	Geen lid Vakorganisatie (onbekend)	(geen registratie plicht)
	Bij Arbeidsbeurs (3.041.216)			
	Geregistreeerde Bij Arbeidsbeurs (156.221)**	Geregistreeerde Werklozen (136.228)**	Lid Vakorganisatie (81.204)	(registratie plicht)
		Geregistreeerd & Werkend (19.993)	Geen lid Vakorganisatie (55.024)	(geen registratie plicht)
				(geen registratie plicht)

Van de totale beroepsbevolking (3.185.816 personen) waren er volgens het CBS op 31 december 1930 156.221 personen ingeschreven bij de openbare arbeidsbemiddeling. Hiervan zochten er 19.993 (12,8 procent van de ingeschrevenen) een andere baan, terwijl zij nog werk hadden. Echt werkloos waren er dus 136.228 personen (87,2 procent). Uit de *Statistiek van werkloosheid en werkloosheidsverzekering* blijkt dat op 31 december 1930 81.204 leden van vakorganisaties werkloos waren. Ervan uitgaande dat deze zich allen registreerden bij de openbare arbeidsbeurzen (aangezien ze een registratieplicht hadden) bestond iets meer dan de helft (51,9 procent) van de personen die bij de arbeidsbeurzen waren ingeschreven, uit werkloze leden van vakorganisaties.

Bij registratie van werkloosheid door de arbeidsbeurzen was (en bleef) het een probleem dat werklozen weinig directe financiële prikkels hadden om zich te laten registreren als werkzoekend. De leden van vakorganisaties hadden weliswaar een registratieplicht maar deze vormde slechts een kleine minderheid op de arbeidsmarkt; 85 tot 90 procent van de werknemers was geen lid van een vakorganisatie en had derhalve geen registratieplicht. Het aandeel van deze grote groep van ongeorganiseerden in de *Statistiek van werkloosheid en arbeidsbemiddeling* bedroeg slechts 35,2 procent. Zij waren dus, gezien de enorme omvang van deze groep, sterk ondervertegenwoordigd in de statistiek. Dit in tegenstelling tot de leden van vakbonden. Meer dan de helft van de geregistreerde werkloosheid bestond uit deze kleine groep van werkenden (slechts 14 procent was immers georganiseerd) Een algehele registratieplicht voor alle werkloze werknemers bij een arbeidsbeurs (zoals de overheid overwoog tegen het einde van de jaren 30) bij een arbeidsbeurs zou de accuraatheid van de statistiek aanmerkelijk vergroot hebben.⁵²

Vergelijking van beide statistieken

Wanneer we beide statistieken van de werkloosheid met elkaar vergelijken, vinden we voor 31 december 1930, toen de economische crisis zich reeds in volle omvang openbaarde, volgens de *Statistiek van werkloosheid en werkloosheidsverzekering* een werkloosheidscijfer van 18,2 procent (betreft: het indexcijfer van de werkloosheid). Hierbij dient te worden opgemerkt dat dit volgens huidige inzichten waarschijnlijk een overschatting is door de selectieve steekproef en de ongelijke verdeling van de werkloosheid over het land. De meetmethode waarop de statistiek was gebaseerd had wel een hoge mate van precisie, dat wil zeggen dat de telling van werkloosheid met een vrij hoge mate van nauwkeurigheid kon worden uitgevoerd. De administratieve procedure waarop de meting was gebaseerd was in hoge mate gestandaardiseerd. Zo hadden de werk-

loosheidskassen de standaardreglementen van de DWA geaccepteerd en werden uitkeringen door alle werkloosheidskassen gedaan onder dezelfde condities. Ook hadden werkloze leden een sterke financiële prikkel om zich te laten registreren. Enige onnauwkeurigheid ontstond door het schatten van de zogenaamde uitgetrokkenen door de werkloosheidskassen. Problematischer was echter de accuratesse van de meetmethode: hoe representatief was het indexcijfer voor werkloosheid onder *alle* werkenden in Nederland? Over de gehele periode voor de Tweede Wereldoorlog was duidelijk dat het indexcijfer een selectieve indicator was, die bij gebrek aan beter als representatief voor de gehele beroepsbevolking werd geïnterpreteerd.

Werkloosheid gemeten via de openbare arbeidsbeurzen geeft, aan de hand van gegevens van de beroepstelling, een werkloosheidscijfer van 4,9 procent. Gegeven de toenmalige economische situatie een onwaarschijnlijk laag cijfer. Wel zij opgemerkt dat de groep werklozen die in deze statistiek wordt beschreven, als 'minder selectief' kan worden aangemerkt, aangezien de openbare arbeidsbemiddeling voor iedereen openstond en kosteloos was. Hierdoor komt deze ruimere groep van werklozen beter overeen met ons allerdags begrip van werkloosheid dat betrekking heeft op de werkloosheid onder alle personen zonder werkkring die werk zoeken. In die zin kan de *Statistiek van werkloosheid en arbeidsbemiddeling* als meer accuraat (minder selectief) worden gezien. De nauwkeurigheid waarmee het werkloosheidscijfer gebaseerd op gegevens van de arbeidsbureaus werd gemeten was echter beduidend minder dan het cijfer dat gebaseerd is op de *Statistiek van werkloosheid en werkloosheidsverzekering*, omdat de registratie voor het overgrote deel van de werkenden op vrijwilligheid berustte en er voor hen weinig directe prikkels voor registratie waren.

Samenvattend lijkt de *Statistiek van werkloosheid en werkloosheidsverzekering* een veel nauwkeuriger (preciezer) meting te zijn, maar minder accuraat. Het werkloosheidscijfer, gebaseerd op de gegevens van de arbeidsbureaus, was minder selectief omdat de openbare arbeidsbemiddeling voor iedereen openstond, maar de meting is aanzienlijk minder nauwkeurig (precies).

Tot 1917 hadden de twee statistieken over de werkloosheid betrekking op verschillende groepen werkenden. Als gevolg van het overheidsbeleid dat via de DWA de reglementen van vakorganisaties standaardiseerde en dat verplichte registratie voor leden van vakorganisaties bij arbeidsbeurzen voorschreef, gingen de groepen werknemers waarop de beide statistieken na 1917 betrekking hadden, elkaar in toenemende mate overlappen. Beide statistieken beschreven dus in toenemende mate de werkloosheid van dezelfde groep.

Gerelateerde en toetsingsbronnen

Uit de analyse in vorige paragraaf blijkt dat de gegevens van de beroepstelling een belangrijk ijkpunt zijn waaraan de *Statistieken van werkloosheid* kunnen worden gerelateerd. Beroepstellingen werden in Nederland vanaf 1849 gehouden. Zij vonden tegelijkertijd met de volkstellingen plaats en werden eenmaal in de tien jaar uitgevoerd. Tot de beroepstelling 1947 werd de bevolking slechts in twee categorieën onderscheiden: de beroepsbevolking en de overige bevolking (personen zonder beroep, ook wel 'beroepsloozen' genoemd). Personen die tijdelijk niet werkzaam waren (werklozen) werden niet afzonderlijk onderscheiden. Een directe vergelijking met het aantal werklozen in de beide statistieken is dus niet mogelijk. Aangezien het bij de beroepstelling echter om een integrale waarneming gaat, kan wel – zoals in de vorige paragraaf voor het jaar 1930 is gedaan – bij benadering een schatting worden gemaakt van het gedeelte van de beroepsbevolking dat in beide statistieken van werkloosheid afzonderlijk is waargenomen. Voor het jaar 1940 vond wegens oorlogsomstandigheden geen volks- en beroepstelling plaats. Een relatie aan de gegevens van de beroepstelling 1909 ligt niet voor de hand, omdat de dekkingsgraad van de beide statistieken van werkloosheid (de waarneming van het verschijnsel werkloosheid) nog zeer beperkt was. Daarnaast is een relatie mogelijk aan de beroepstelling van 1920, toen de waarneming van beide statistieken reeds verder was ontwikkeld. Voor een uitvoerige uiteenzetting over de geschiedenis van de Beroepstellingen zij verwezen naar de bijdrage van Van Maarseveen.⁵³

Voor toetsing van de in de CBS-statistieken vermelde lokale gegevens over werkloosheid kunnen de statistieken van de grotere steden gebruikt worden. Zo had de gemeente Amsterdam in 1894 een Statistisch Bureau opgericht. Waarneming van het verschijnsel van werkloosheid was daarbij een belangrijk onderdeel. De gegevens van steden zijn verwerkt in de landelijke gegevens van het CBS, waarbij de gegevens van enkele grotere steden afzonderlijk worden vermeld. De publicatie *Het Bureau van Statistiek der gemeente Amsterdam 1894-1944* (Amsterdam 1944) bevat een korte uiteenzetting over de statistieken over werkloosheid en arbeidsbemiddeling (121-124).

Mogelijke gebruikswijzen van de bron in historisch onderzoek

Voor de werkloosheidscijfers kunnen enkele gebruiksmogelijkheden worden onderscheiden. De meeste hiervan zijn van toepassing, zoals blijkt uit de wetenschappelijke literatuur, op de *Statistiek van de werkloosheid en werkloosheidsverzekering*, aangezien de *Statistiek van de werkloosheid*

en arbeidsbemiddeling indertijd als onvolledig werd gezien (zie hiervoor). De werkloosheid in de periode voor de Tweede Wereldoorlog had vooral in de crisisjaren dertig belangrijke maatschappelijke gevolgen. In historische onderzoeken en publicaties na 1945 is de werkloosheid in deze periode dan ook veelvuldig belicht. Daarbij vormen de cijfers van de *Statistiek van de werkloosheid en werkloosheidsverzekering* het uitgangspunt, waarop al of niet correcties zijn toegepast. Ook de werkloosheid in de periode rond de Eerste Wereldoorlog is nader onderzocht. Van der Bie heeft in een beschrijving en analyse van de ontwikkeling van de Nederlandse economie in 1913-1921 ramingen gemaakt van de totale werkloosheid.⁵⁴ Voor de periode 1920-1939 geven Den Bakker en Van Sorge een statistisch macrobeeld van de werkloosheid.⁵⁵ Met enige correctie zijn de ramingen van Van der Bie ook gebruikt door Kuypers in zijn studie over de arbeidersbeweging in de jaren 1914-1920.⁵⁶ Vele van de overige publicaties, zoals bijvoorbeeld van De Rooy⁵⁷ en van Nijhof, Schrage en Sturkenboom⁵⁸ richten zich op de sociale gevolgen van de toenmalige werkloosheid. Daarnaast wordt de werkloosheid tijdens deze crisisjaren in meer algemeen georiënteerde historische publicaties belicht, zoals bijvoorbeeld door Van Gerwen.⁵⁹ Werkloosheid wordt dan beschreven in het kader van een bredere maatschappelijke context.

Studies van bedrijfsklassen en beroepsgroepen

De statistieken van de werkloosheid – en dan vooral het indexcijfer van de werkloosheid – kunnen gebruikt worden voor studies naar de werkloosheid in verschillende bedrijfsklassen en beroepsgroepen. Het CBS heeft de *Statistiek van werkloosheid en werkloosheidsverzekering* vanaf 1919 onderverdeeld naar 24 ‘beroepsgroepen’, later ‘bedrijfsklassen’ genoemd omdat de werklozen werden ingedeeld naar de bedrijfstakken waar zij werkzaam waren. Dit in tegenstelling tot de *Statistiek van werkloosheid en arbeidsbemiddeling*, waarbij steeds sprake is geweest van 28 beroepsgroepen. Een voorbeeld is de studie van Sluyterman, die hiervoor de indexcijfers van de werkloosheid gebruikt en deze voor de sigarenindustrie vergelijkt met het nationaal gemiddelde.⁶⁰

Een extra beperking aan het gebruik van werkloosheidsstatistieken voor bedrijfsklassen betreft de landbouw. Gegevens over werkloosheid in de landbouw gedurende de jaren twintig en dertig moeten als zeer onbetrouwbaar worden beschouwd aangezien landarbeiders veelal geen lid waren van een vakbond. Bovendien kwam inschrijving bij arbeidsbeurzen voor personen werkzaam in de landbouw slechts weinig voor (zie hiervoor). Aangezien een groot deel van de beroepsbevolking toen nog in de sector landbouw werkzaam was (in 1899 nog meer dan eenderde en in 1930 ruim 17 procent) is gezien het relatief lage aantal werklozen in de statistiek weinig bekend over de werkloosheid van de landbouwbevol-

king. Het zijn vooral de bedrijfsklassen bouw, metaal en textiel waarover gegevens over werkloosheid in ruimere mate beschikbaar zijn.

De werkloosheidsgegevens over de bedrijfsklassen zijn in diverse publicaties benut, onder meer door Schrage, Nijhof en Wielsma.⁶¹ Voor de periode 1913-1921 gebruikte Van der Bie gegevens van de werkloosheidskassen ten behoeve van ramingen van de werkloosheid voor 28 bedrijfsklassen (onderscheiden in de Bedrijfsindeling van de Beroepstelling 1920).⁶² Den Bakker en Van Sorge maakten in hun bovengenoemde studie schattingen van de werkloosheid voor 20 bedrijfsklassen (onderscheiden in de Standaard Bedrijfsindeling 1974) voor de jaren 1920-1939.

Regionale verdeling werkloosheid

Een interessant gebruik van de indexcijfers van de werkloosheid treffen we ook aan bij De Vries en Kloosterman.⁶³ Doel van Kloostermans studie is het achterhalen van de omvang en de oorzaken van regionale spreiding van de werkloosheid in Nederland in het Interbellum. Voor zijn studie benut hij het indexcijfer van de werkloosheid voor gemeenten met 20.000 inwoners of meer, waarvoor het CBS afzonderlijk indexcijfers publiceerde.⁶⁴ Voor 45 gemeenten, verspreid over heel Nederland en ingedeeld in vier landsdelen (Noord, Oost, Zuid, West), kon zo een continue cijferreeks worden geconstrueerd die een beeld geven van de regionale verspreiding van de werkloosheid in Nederland.

Regionale of lokale gegevens zijn in de *Statistiek werkloosheid en werkloosheidsverzekering* beperkt tot een uitsplitsing naar de grotere steden en dan vooral voor de bedrijfsklassen bouw, metaal en textiel. Dit in tegenstelling tot de *Statistiek werkloosheid en arbeidsbemiddeling*, waarbij met name voor de gegevens van de jaren dertig, sprake is van een vrij gedetailleerde regionale indeling naar provincies en districten.

Werkloosheid van mannen en vrouwen

Een onderscheid naar geslacht is alleen opgenomen in de *Statistiek werkloosheid en arbeidsbemiddeling*. Tevens wordt daarbij een onderscheid gemaakt naar leeftijdscategorie (te weten jonger dan 18 jaar en 18 jaar en ouder). Vrouwen waren in deze statistiek sterk ondervertegenwoordigd daar zij bij de arbeidsbeurzen alleen werden bemiddeld voor enkele typische vrouwenberoepen en alleen indien ze ongetrouwd waren. In de jaren twintig werden in de *Statistiek werkloosheid en arbeidsbemiddeling* voor vrouwen de volgende specifieke beroepsgroepen onderscheiden: kleermaaksters, naaisters, winkeljuffrouwen, dienstboden, kinderjuffrouwen, werkvrouwen en schoonmaaksters. De gebruiksmogelijkheden van de werkloosheidscijfers voor bijvoorbeeld *gender studies* zijn dus nogal beperkt, hoewel voor onderzoek naar de omvang van deze typische vrouwenberoepen de werkloosheidsgegevens hierover waarschijnlijk een redelijk beeld geven.

Duur van werkloosheid en uitkeringsgelden

De werkloosheidscijfers afkomstig van de *Statistiek van werkloosheid en werkloosheidsverzekering* verstrekken ook enige informatie over de duur van de werkloosheid en de uitkeringen. Een van de drie indicatoren van de werkloosheid die in deze statistiek werd gepubliceerd was het 'aantal dagen werkloosheid per werkloze per week'. Deze indicator gaf een beeld van de werkloosheidsduur van tegen werkloosheid verzekerde vakbondsleden. Deze indicator werd berekend door het aantal dagen waarover uitkering werd verstrekt te delen door het aantal werkloze vakbondsleden (zie ook Bijlage B). Dit leverde een gemiddeld weekcijfer op voor de desbetreffende vakorganisatie dat lag tussen 0 en 6 werkdagen. Voor de afzonderlijke vakorganisaties werd dit cijfer onregelmatig gepubliceerd in het *Maandschrift* van het CBS. Aggregatie leverde voor de afzonderlijke beroepsgroepen een gemiddelde wekelijkse werkloosheidsduur op die maandelijks werd gepubliceerd in het *Maandschrift*.

De duur van de werkloosheid kan daarbij vanaf 1924 onderscheiden worden in kort en langer (minder dan zes dagen en zes dagen of meer) met uitsplitsingen naar bedrijfsklasse. Helaas bestaat er in deze statistiek geen informatie over de volledige duur van werkloosheidsperiodes (*completed spells*) van werklozen. Dit beperkt de bruikbaarheid van de duur informatie ernstig. Zo kunnen de werkloosheidsdata van voor de Tweede Wereldoorlog bijvoorbeeld niet gebruikt worden voor duuranalyses van werkloosheid zoals de huidige economische wetenschap doet in *duration*-modellen. Tevens is het niet mogelijk om het fenomeen van langdurige werkloosheid (meestal geïnterpreteerd als een werkloosheidsduur van langer dan een jaar) te onderzoeken met deze data.

Weliswaar zou in principe op indirecte wijze ook het bedrag aan verstrekte uitkeringen, dat vanaf het begin in de statistiek is opgenomen, in combinatie met het aantal dagen enige indicatie over de duur van de werkloosheid kunnen geven. Echter, de vakbondsleden hadden slechts recht op een uitkering voor een beperkte periode. Na die periode werden ze niet meer geteld via de verstrekte uitkeringen, maar moest hun aantal geschat worden door de vakorganisaties. De duur van hun werkloosheidsperiode bleef daarbij buiten beschouwing.

Over de duur van werkloosheid is dus slechts het weekgemiddelde bekend zoals vertegenwoordigd in het 'aantal dagen werkloosheid per werkloze per week'. Deze indicator geeft helaas slechts een beperkt beeld van de kortdurende werkloosheid en is ongeschikt om langdurige werkloosheid te analyseren.

Krapte of ruimte op de arbeidsmarkt

Behalve informatie over de werkloosheid geeft de Statistiek van werkloosheid en arbeidsbemiddeling informatie over ruimte of krapte op

de arbeidsmarkt. Confrontatie van de inschrijvingen (aanbiedingen genoemd) van werknemers met de aanvragen van werkgevers kan hierover per districtsbeurs en per beroepsgroep informatie verstrekken, aangevuld met gegevens over plaatsing van werkzoekenden en over de vervulling van de aanvragen (vacatures) van werkgevers.

Internationale vergelijkingen

Tot slot nog een enkel woord over de mogelijkheden van internationale vergelijkingen. Aan het begin van de twintigste eeuw was er in verschillende landen veel belangstelling voor methoden om betrouwbare statistieken van werkloosheid te verkrijgen. De rapportage van de Staatscommissie van werkloosheid uit 1914 geeft uitvoerig verslag van de in de verschillende landen gebruikte methoden van onderzoek.⁶⁵ Deze liepen nogal uiteen, zodat vergelijkbaarheid bijzonder moeilijk is. Vanaf de jaren twintig neemt het *Bureau International du Travail* initiatieven tot overleg hierover en tot onderlinge afstemming van methodiek.

In Nederland zijn de statistieken van de werkloosheid op een internationaal vergelijkende manier behandeld door onder meer Verrijn Stuart en Lubbers.⁶⁶ Vermeldenswaard is ook de publicatie van de Amerikanen Galenson en Zellner.⁶⁷ Zij geven een internationaal vergelijkende studie van de methoden van onderzoek en de daarbij verkregen werkloosheidscijfers, waaronder die van Nederland. Voor Nederland gebruiken zij het indexcijfer van de werkloosheid dat zij als het meest representatief beschouwen. Vooral voor Nederland gold dat het internationaal gezien een bijzondere positie innam aangezien de constructie van het indexcijfer van de werkloosheid uniek was en ondanks de waardering ervoor, door bijvoorbeeld het *Bureau International du Travail*, nergens in de wereld navolging vond.⁶⁸ Hoewel het gebruik van internationale vergelijkingen vanwege de uiteenlopende wijzen van onderzoek op veel onvolkomenheden stuit, zijn dergelijke vergelijkingen toch veel toegepast.

NOTEN

- 1 Methorst, *Geschiedenis van de statistiek*.
- 2 KB 1892, art. 2. Koninklijk Besluit van 6 oktober 1892, nr. 232, in bijlage in Van Maarseveen ed., *De instelling van de Centrale Commissie voor de Statistiek in 1892*, 29.
- 3 *Notulen Centrale Commissie voor de Statistiek (CCS)* 22 nov. 1892, 13 oct. 1893, Jaarverslag CCS 1892-1893, 22-27; Jaarverslag CCS 1898, 76-78. Vergelijk Methorst, *Geschiedenis van de statistiek*, 222.
- 4 Jaarverslag CCS 1892-1893, 27. Ondanks het afwijzend advies van de CCS hield de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in 1894 een enquête naar de omvang van de werkloosheid in plaatsen waar departementen van de Maatschappij gevestigd waren. Kennelijk hebben de resultaten de CCS er niet van overtuigd dat zulk onderzoek acceptabel was. Hetzelfde geldt voor een onderzoek naar de omvang en oorzaken van de incidentele werkloosheid in verschillende gemeenten, dat in december 1901 door het ministerie van Binnenlandse Zaken is ingesteld. Na rapportage hierover door de minister op 31 januari 1902 aan de Eerste Kamer en op 13 maart aan de Tweede Kamer zijn de rapporten van de gemeenten door het CBS bewerkt tot twee staten die met de nodige toelichting zijn gepubliceerd in 'Werkloosheid', 267-272. Zie ook Methorst, *Geschiedenis van de statistiek*, 223.
- 5 Jaarverslag CCS 1892-1893, 23-25.
- 6 Jaarverslag CCS 1898, 78.
- 7 Methorst, *Geschiedenis van de statistiek*, 222.
- 8 Notulen der vergaderingen van de Centrale Commissie voor de Statistiek. Van hare oprichting in 1892 tot en met 1898 ('Gravenhage 1898; voor de leden gedrukt) 165. Archief van de Centrale Commissie voor de Statistiek. W.A. Baron van Verschuer was van 1892-1898 voorzitter van deze Commissie.
- 9 *Mededeelingen* van het Bureau van Statistiek der gemeente Amsterdam (1899). Dit bevat twee tabellen. De eerste tabel betreft 'De werkloosheid van leden van vakverenigingen in eenige bedrijven te Amsterdam'. In deze tabel worden per vakvereniging, die een opgave heeft verstrekt, (totaal 7 verenigingen), per week het absolute aantal werklozen gegeven en de werklozen per 100 leden. Dit overzicht wordt daarna voortgezet en uitgebreid. De tweede tabel betreft 'De werkloosheid in eenige bedrijven te Amsterdam'. Het gaat om maandelijkse gegevens, onderverdeeld naar afzonderlijke weken, waarbij het aantal werklozen respectievelijk aantal werklozen is onderschei-

- den naar leden van vakverenigingen en vrije werklieden. De vakverenigingen zijn in vier groepen verdeeld.
- 10 Doordat statistieken over werkloosheid ontbraken waren calculaties van het risico van werkloosheid niet mogelijk.
 - 11 Velthuisen, *Werkloosheidsverzekering in Nederland*, 8.
 - 12 Van Gerwen, 'De ontluikende verzorgingsstaat', 223.
 - 13 In september 1914 bedroeg het indexcijfer van de werkloosheid 27,2%.
 - 14 Morren, *De werkloosheidsverzekering*, 226.
 - 15 Van Gerwen, 'De ontluikende verzorgingsstaat', 227.
 - 16 Velthuisen, *Werkloosheidsverzekering in Nederland*, 4.
 - 17 Van Gerwen, 'De ontluikende verzorgingsstaat', 222-223. Velthuisen, *Werkloosheidsverzekering in Nederland*, 14-17.
 - 18 Velthuisen, *Werkloosheidsverzekering in Nederland*, 31-35.
 - 19 Hoewel deze groep niet werd geregistreerd door de vakorganisaties maar moest worden geschat, hadden de vakorganisaties toch een beeld van de omvang van deze groep doordat aan 'uitgetrokkenen' bepaalde faciliteiten werden geboden zoals gehele of gedeeltelijke vrijstelling van contributie van de vakorganisatie en bemiddeling van arbeid.
 - 20 De Kort, *De arbeidsbemiddeling in Nederland*, 179-230.
 - 21 Van Gerwen, 'De ontluikende verzorgingsstaat', 208-210. Zie ook 'Inrichting en werkwijze der Nederlandsche Arbeidsbeurzen', 500-522. Dit artikel is een verslag van een speciaal onderzoek, ingesteld door het CBS, waarin in een tabel ook de ontwikkeling van het aantal arbeidsbeurzen, onderscheiden naar gemeentelijk en niet-gemeentelijk, wordt gegeven.
 - 22 Statutair bestaat het verschil tussen een correspondentschap en een arbeidsbeurs hierin dat arbeidsbeurzen een directeur hebben en correspondentschappen niet.
 - 23 De Kort, *De arbeidsbemiddeling in Nederland*, 244.
 - 24 Van Gerwen, 'De ontluikende verzorgingsstaat', 211.
 - 25 De Kort, *De arbeidsbemiddeling in Nederland*, VII.
 - 26 Het betreft gegevens van de gemeentelijke werkloosheidsfondsen van vijf steden, per fonds onderverdeeld naar de namen van de vakverenigingen. De opgaven zijn afkomstig van de gemeentelijke fondsen. Per stad respectievelijk vereniging wordt gegeven: ledental, aantal werklozen, aantal werklozen dat een uitkering ontvangt van de vereniging, aantal werklozen dat een bijslag ontvangt van het gemeentelijke fonds, aantal dagen van werkloosheid, bedrag van de uitkering door de vereniging en bedrag van de bijslag van het gemeentelijke fonds. De statistiek lijkt geënt op de publicatie van het 'Bureau van statistiek der gemeente Amsterdam' in 1899, in: *Mededee-*

- lingen van het Bureau van Statistiek der gemeente Amsterdam (1899), met twee tabellen.
- 27 Lubbers, *De statistiek van het arbeidsloon*, 163.
 - 28 Velthuisen, *Werkloosheidsverzekering in Nederland*, 77.
 - 29 Hoewel het CBS bij statistisch onderzoek meestal zelf instructies samenstelde waarbij de begrippen nader werden omschreven, zijn deze over werkloosheid voor de onderzochte periode niet bekend. Ook in de Jaarverslagen van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en de Centrale Commissie voor de Statistiek (CCS) zijn geen directe aanwijzingen voor een definitie gevonden. Wel is de omschrijving vermeldenswaard die in het Jaarverslag van de CCS voor het jaar 1901 (p. 63) is opgenomen. Hierin staat dat 'onder werkloosheid' moet worden verstaan 'gebrek aan werk (waaronder niet is te begrijpen de in sommige gedeelten van het jaar terugkerende stilstand bij sommige bedrijven) voor hen, die niet alleen valide, doch tevens bekwaam en gezind zijn tot den arbeid'. Verder is in het archief van de CCS een verwijzing te vinden naar een 'project de definition du chômage' in 1921. Waarschijnlijk was dit project een activiteit van het International Statistical Institute (ISI), dat in Den Haag was gevestigd. In het Bulletin van dit Instituut van 1926 rapporteert Hilton namelijk over de bevindingen van een commissie betreffende de 'Statistique du chômage'. In de negende resolutie van dit rapport wordt omschreven op welke populatie de werkloosheidsstatistiek idealiter betrekking zou moeten hebben, namelijk 'all persons whose normal means of livelihood is employment under contract service as well as those persons not hitherto wage earners who seek to become so'. Deze omschrijving sluit aan bij de hedendaagse definitie van de International Labour Organisation, zie Hilton, 'Statistique du chômage', 305-318, met name 313.
 - 30 Anoniem, ongedateerd intern verslag, Archief CBS, Map 408.
 - 31 Anoniem, ongedateerd intern verslag, Archief CBS, Map 4081.
 - 32 Het anoniem en ongepubliceerd interne CBS-document *Statistiek Arbeidsbemiddeling en werkloosheid* uit het CBS-archief (408, 13) vermeldt: 'Men kon begin 1940 zeggen, dat de statistiek van de geregistreerde werkloosheid een zo goed als volledig beeld van de werkloosheid gaf'.
 - 33 Velthuisen, *Werkloosheidsverzekering in Nederland*, 29.
 - 34 Morren, *De werkloosheidsverzekering*.
 - 35 Velthuisen, *Werkloosheidsverzekering in Nederland*, 23.
 - 36 De Kort, *De arbeidsbemiddeling in Nederland*, 302.
 - 37 Volgens De Kort, *De arbeidsbemiddeling in Nederland*, 301, kwam de wet tot stand als gevolg van de eerste internationale arbeidsconferentie te Washington in 1919 waarin de deelnemende landen akkoord

- gingen met de oprichting van kostenloze, openbare organen van arbeidsbemiddeling.
- 38 Kloosterman, *Werkloosheid in Nederland*.
- 39 Kloosterman, *Werkloosheid in Nederland*.
- 40 Kloosterman, *Werkloosheid in Nederland*, 280, wijst er overigens op dat de werkloosheid in het westen van het land op een structureel hoger niveau lag dan in de rest van het land.
- 41 Jaarverslag van het CBS (1925) 8-9.
- 42 Jaarverslag van het CBS (1925).
- 43 Velthuisen, De statistiek der werkloosheid, ongepubliceerd intern CBS-document, 8 december 1936, Archief CBS, Map 408.
- 44 Van Zanten, 'Hoe groot is de omvang der werkloosheid in Nederland?'
- 45 Kloosterman, *Werkloosheid in Nederland*.
- 46 Morren, *De werkloosheidsverzekering*, 215.
- 47 Rodenburg, *Tracing the Changing Measures*.
- 48 Ondanks een gering risico op werkloosheid, was waarschijnlijk een deel toch werkloos door niet conjuncturele redenen, zoals disfunctioneren, fraude e.d. Dit is in figuur 1 aangegeven met C4.
- 49 Kloosterman, *Werkloosheid in Nederland*.
- 50 Een voorbeeld uit 1923 laat zien dat het gemiddeld aantal werklozen met een uitkering 15.600 was, terwijl het aantal werklozen zonder uitkering 22.000 bedroeg (DWA, Rijksdienst der werkloosheidsverzekering en arbeidsbemiddeling (1925), *Communication sur la méthode de la statistique de chômage aux Pays-Bas*, intern document, juli 1925, Archief CBS, Map 407.
- 51 De Kort, *De arbeidsbemiddeling in Nederland*, 329.
- 52 In de literatuur over meten wordt een onderscheid gemaakt tussen accuratesse en precisie. Accuratesse betreft de mate waarin de meetoperatie daadwerkelijk het concept meet, dat het doel van het onderzoek is. M.a.w. wordt er gemeten wat we willen meten? Precisie geeft de mate van verfijning aan waarmee de meting wordt uitgevoerd en betreft de afwijking bij herhaling van dezelfde meting.
- 53 Van Maarseveen, 'Beroepstellingen 1849-1971/2000', 115-144.
- 54 Van der Bie, 'Een doorlopende groote roes'.
- 55 Den Bakker en Van Sorge, 'Het onbenut arbeidsvolume in het Interbellum'.
- 56 Kuypers, *Een stille revolutie*.
- 57 De Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding*, en *Crisis in Nederland*.
- 58 Nijhof, Schrage en Sturkenboom, 'De geesel van onzen tijd'.
- 59 Van Gerwen, 'De ontluikende verzorgingstaat'.
- 60 Sluyterman, 'Werkloosheid in de sigarenindustrie', 97-116.

- 61 Schrage, Nijhof en Wielsma, 'Inkomensontwikkeling van werkenden en werklozen, 1913-1939'.
- 62 Van der Bie, *Een doorlopende groote roes*.
- 63 De Vries, 'Ongelijke werkloosheid', 117-129. Kloosterman, *Werkloosheid in Nederland*.
- 64 Het gebruik van gegevens van de Statistiek van werkloosheid en de arbeidsbemiddeling, verkregen via het landelijk netwerk van regionale arbeidsbeurzen lijkt wellicht meer voor de hand te liggen, maar een regionale classificatie van deze statistiek werd pas in april 1930 geïntroduceerd.
- 65 Staatscommissie over de werkloosheid, Eindrapport van Staatscommissie over de werkloosheid, 's-Gravenhage 1914.
- 66 Verrijn Stuart, *Inleiding tot de beoefening der statistiek*, 113-119, en Lubbers, *De statistiek van het arbeidsloon*, 189-210.
- 67 Galenson en Zellner, 'International Comparison of Unemployment Rates'.
- 68 Van Maarseveen, 'Tussen eenheid en vrijheid', 580.

BIJLAGEN

A Vindplaatsen

De gegevens van de Statistieken van de werkloosheid zijn gepubliceerd in:

Tijdschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek, 1902-1906

Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek, 1906-1943.

Deze publicaties zijn, behalve in de bibliotheek van het CBS te Voorburg, veelal ook aanwezig in de bibliotheken van universiteiten. Tot 1909 zijn alleen gegevens opgenomen over arbeidsbemiddeling, vanaf 1909 ook gegevens gebaseerd op de werkloosheidskassen van de vakbonden. De oorspronkelijke gegevens die aan het CBS zijn toegezonden, zijn in de Statistieken van de werkloosheid verwerkt, maar als zodanig niet bewaard. Wel zijn in de archieven van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en van de Centrale Commissie voor de Statistiek (CCS) te Voorburg archivalia aanwezig, die op deze statistieken betrekking hebben en die voor dit broncommentaar zijn gebruikt. Dit betreft de volgende archivalia:

- vijf anonieme, ongedateerde verslagen in CBS archief (1936-1945), Archief CBS Map 408.
- Rijksdienst der werkloosheidsverzekering en arbeidsbemiddeling, Communication sur la méthode de la statistique de chômage aux Pays-Bas, intern document, juli 1925, Archief CBS, Map 407.
- A.B. Velthuisen, De statistiek der werkloosheid, internal paper CBS, 8 December 1936, Archief CBS, Map 408.
- notulen der vergaderingen van de Centrale Commissie voor de Statistiek. Van hare oprichting in 1892 tot en met 1898, Archief CCS, Voorburg.
- notulen der vergaderingen van de Centrale Commissie voor de Statistiek. Van hare reorganisatie in 1899 tot en met 1904, Archief CCS, Voorburg
- archiefdoos Loonstat./werkloosheid (periode 1900-1940), Archief CCS, Voorburg.

B Begrippen: de indicatoren van de werkloosheid

In 1911 werden een drietal indicatoren van werkloosheid geïntroduceerd voor de statistiek van de werkloosheid en de werkloosheidsverzekering (gebaseerd op de gegevens van de gemeentelijke werkloosheidsfondsen):

het indexcijfer van de werkloosheid, het percentage werklozen en het aantal dagen van werkloosheid per werkloze. Tot de Tweede Wereldoorlog waren dit de belangrijkste indicatoren van de werkloosheid. De berekening van deze indicatoren wordt hier geïllustreerd aan de hand een voorbeeld voor de periode 1 tot 27 april 1927. Voor deze periode waren de volgende gegevens verkregen van de vakorganisaties:

- A = Aantal tegen werkloosheid verzekerde werknemers: 285.035 (personen; gemiddeld per week)
 B = Aantal werkloze vakbondsleden: 18.730 (personen; gemiddeld per week)
 C = Aantal dagen werkloosheid: 92.360 (totaal aantal dagen; gemiddeld per week)

Het indexcijfer van de werkloosheid (IW) werd verkregen door het aantal dagen van werkloosheid (C) te delen door het totaal aantal dagen dat de verzekerde vakbondsleden hadden kunnen werken; dus het gemiddeld aantal tegen werkloosheid verzekerde leden (A) vermenigvuldigd met 6, het aantal werkdagen per week. Vermenigvuldiging met 100 leverde uiteindelijk een percentage tussen 0 en 100. Dus:

$$IW = \frac{\text{Totaal aantal dagen van werkloosheid}}{\text{Potentieel aantal werkdagen}} = \frac{C}{A \times 6} \times 100 = \frac{92.360}{285.035 \times 6} \times 100 = 5,4\%$$

Het percentage werklozen (PW) werd gedefinieerd als het percentage werkloze vakbondsleden, en werd berekend als:

$$PW = \frac{\text{Aantal werkloze vakbondsleden}}{\text{Totaal aantal tegen werkloosheid verzekerden}} = \frac{B}{A} \times 100 = \frac{18.730}{285.035} \times 100 = 6,6\%$$

Hierbij dient te worden opgemerkt dat in Nederland het percentage werkloosheid werd berekend op basis van het aantal personen dat gedurende één week werkloos was geweest. Iemand die twee keer in een week werkloos was geworden werd eenmaal geteld. In sommige andere landen werd het aantal gevallen van werkloosheid geteld.

De derde indicator was het aantal dagen werkloosheid per werkloze per week (DWW). Deze werd als volgt berekend:

$$DWW = \frac{\text{Totaal aantal dagen van werkloosheid}}{\text{Aantal werkloze vakbondsleden}} = \frac{C}{B} = \frac{92.360}{18.730} = 4,95 \text{ dagen}$$

en gaf een getal tussen 0 en 6 dagen.

De drie indicatoren hielden onderling op de volgende wijze verband:

$$PW \times DWW = IW \times 6 \quad \text{dus:} \quad \frac{B}{A} \times \frac{C}{B} = \frac{C}{6 \times A} \times 6$$

LITERATUURLIJST DEEL 6

- Aalberse, P.J.M., 'Vermindering van geboorten en arbeidsloon', *Katholiek Sociaal Weekblad* (1915) 475-476.
- Adriani, J.H., *Voorlezingen over Armenzorg en Maatschappelijk Werk* (Utrecht 1923).
- Aengenent, J.D.J., *Leerboek der sociologie* (Leiden 1909).
- Alders, K., 'De Crisis. Een verzameling verhalen, anekdotes en herinneringen uit de Crisistijd', *Bange dagen. Sociaal-literair maandblad* 2 (1979) nr. 24.
- Arnoldus, D. e.a., 'De groei van de overlegeconomie in Nederland en België'. Een overzicht van ontwikkelingen in het onderzoek', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 1 (2004) 76-109.
- Bakker, C., *33 jaar sociale dienst 1947-1980. Mijn belevenissen* (Den Haag 1984).
- Bakker, G.P. den en W. van Sorge, 'Het onbenut arbeidsvolume in het Interbellum (1920-1939)', *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek* 54 (1991) 212-240.
- Barth, A.J., *Inventaris van de archieven van de Godshuizen en het Burgerlijk Armbestuur te Goes 1578-1970* (Goes 1994).
- Barth, A.J. en A.L. Kort, 'Een troostelijk woord is der armen spijs'. Een geschiedenis van het Burgerlijk Armbestuur en de Godshuizen van Goes, van de vijftiende tot de twintigste eeuw (Goes 1991).
- Bekkum, R. van, *Tussen vraag en aanbod. Op zoek naar de identiteit van de arbeidsvoorzieningsorganisatie* ('s-Gravenhage 1996).
- Berg, J.Th.J. van den, "Een geschiedenis van grote vraagstukken, grote noden en grote mannen en vrouwen'. Politiek-historische context van de sociale zekerheid', in: J.Th.J. van den Berg e.a. ed., *De SVR 40 jaar: einde van een tijdperk, een nieuw begin?* (Deventer 1992) 29-45.
- Bie, R.J. van der, 'Een doorlopende groote roes'. *De economische ontwikkeling van Nederland, 1913-1921* (Amsterdam 1995).
- Blankenberg, J.F.L., H.J. de Dompierre de Chaufepié en H. Smislaert, *Gids der Nederlandsche Weldadigheid uit officieële en particuliere bronnen bewerkt* (Amsterdam 1899).
- Böhtlingk, F.R., J.V. Rijpperde Wiersma en J.C. Somer, *Verzameling van Nederlandse staatsregelingen en grondwetten* (Alphen a/d Rijn 1964).
- Bosch Kemper, J. de, *Geschiedkundig onderzoek naar de Armoede in ons Vaderland, hare oorzaken en de middelen, die tot hare vermindering zouden kunnen worden aangewend* (Haarlem 1860).

- Breedveld, W. en J. Jansen van Galen, *Gaius. De onverstoorbare gang van W.F. de Gaay Fortman* (Utrecht 1996).
- Bronnen tot de kennis van de gemeentewet.* C.W. de Vries en G.A. van Poelje ed. (Rotterdam 1931).
- Brunt, L., H. Grotenbreg en H. Ronden, *Frauderen. Achtergrond van uitkeringsfraudeurs en uitkeringsfraude.* [Documenten en onderzoek PSCW] (Amsterdam 1993).
- Commissie van onderzoek naar de omvang en feitelijke betekenis der werkloosheid te Amsterdam. *Rapport der Commissie van onderzoek naar de omvang en feitelijke betekenis der werkloosheid te Amsterdam* (Amsterdam 1927).
- Commissie ingesteld door het hoofdbestuur der Nederlandse Maatschappij voor Nijverheid en handel te Haarlem. *Registratie van arbeidskrachten* (Alphen aan den Rijn 1940).
- Compagne, K.-P., *Convergerende belangen. Belangenbehartiging van de zorgverzekeraars in historisch perspectief, 1900-2001* (Zeist 2001).
- Dam, J.C. van, 'De periode van mei 1940 tot heden', in: Dam, J.C. van e.a., *Honderd jaren Armenwet. Maatschappelijke zorg in historisch perspectief* (Alphen aan den Rijn 1955) 191-264.
- Dam, J.C. van, *Sociaal logboek 1900-1960. Spiegel van vooruitgang* (Amsterdam 1960).
- Dam, J.C. van e.a., *Honderd jaren Armenwet, 1854-1954. Maatschappelijke zorg in historisch perspectief* (Alphen aan den Rijn 1955) (met bijdragen van mr. H.J.P.J. Goedmakers, mr. J. de Vries en J.C. van Dam).
- Does, L.P. van der, *De economische betekenis der sociale verzekering* (Deventer 1946).
- Douwes, P.A.C., *Armenkerk: de Hervormde diaconie te Rotterdam in de negentiende eeuw* (Schiedam 1977).
- Dudink, S., *Deugdzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1901* (Amsterdam 1997).
- Eijl, C. van, G.J. de Groot en B. Sanders, 'Armenzorgrapporten als historische bron. Een blik op het dagelijks leven', in: G.J. Jansen e.a. ed., *Hoe krijg ik mijn bronnen aan de praat? Ideeën voor een geschiedschrijving van onderaf* (Utrecht 1990) 54-76.
- Eijl, C. van en M. Schrover, 'Inleiding', in: M. Schrover ed., *Broncommentaren* 5 (Den Haag 2002) 7-33.
- Everts, J., *De verhouding van kerk en staat in het bijzonder ten aanzien der armverzorging* (Utrecht 1908).
- [Everts, J. en A. Treurniet], *Lijst van instellingen van weldadigheid opgemaakt ingevolge artikel 3 van de Armenwet* ('s-Gravenhage 1956).
- Folmer, A., 'De Intercommunale Arbeidsbemiddeling', *Tijdschrift der nationale vereeniging tegen de werkloosheid* (1916) vol. 5, 237-277 en 424-429.

- Fukkink, H., *De Armenwet 1912 in tekst en uitleg* (Ijmuiden [1947]).
- Galenson, W. en A. Zellner, 'International Comparison of Unemployment Rates', in: National Bureau Committee for Economic Research, *The Measurement and Behaviour of Unemployment; A Conference of the Universities* (Princeton 1957).
- Gales, B.P.A. e.a., *Het Burgerlijk Armbestuur. Twee eeuwen zorg voor armen, zieken en ouderen te Maastricht 1796-1996* (Maastricht 1997).
- Garraty, J.A., *Unemployment in History* (New York 1978).
- Gerritsz, J., 'Het ontstaan van den Nationale werkloosheids-Raad', *Tijdschrift der nationale vereeniging tegen de werkloosheid* (1916) vol. 5, 777-781.
- Gerritsz, J., 'De taak der Arbeidsbeursen', *Tijdschrift der nationale vereeniging tegen de werkloosheid* (1916) vol. 5, 1139-1141.
- Gerwen, J. van, 'De ontluikende verzorgingsstaat: overheid, vakbonden, werkgevers, ziekenfondsen en verzekeringsmaatschappijen 1890-1945', in: J. van Gerwen en M.H.D. van Leeuwen ed., *Zoeken naar zekerheid. Risico's, preventie, verzekeringen en andere zekerheidsregelingen in Nederland 1500-2000 III* (Den Haag en Amsterdam 2000).
- Gerwen, J. van en M.H.D. van Leeuwen ed., *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen* (Amsterdam en Den Haag 1998).
- Gerwen, J. van en M.H.D. van Leeuwen ed., *Zoeken naar zekerheid. Risico's, preventie, verzekeringen en andere zekerheidsregelingen in Nederland 1500-2000 4 dln.* (Den Haag en Amsterdam 2000).
- Gewin, B., *Arbeidsbeurzen* (Utrecht 1898).
- Giele, J., *Arbeidersleven in Nederland 1850-1914* (Nijmegen 1979).
- Goedhart, G.J. en A. Roeterink, *De ontwikkeling der arbeidsbemiddeling in Nederland* (Amsterdam 1929).
- Goedmakers, H.J.P.J., 'De periode 1854-1912', in: J.C. van Dam e.a. ed., *Honderd jaar Armenwet, 1854-1954: maatschappelijke zorg in historisch perspectief* (Alphen aan de Rijn 1955).
- Goeman Borgesius, H. e.a., *Het vraagstuk der armverzorging* (Amsterdam 1895).
- Gold, M., *Joden zonder geld* (Maastricht 1931).
- Gras, H., *Diaconie-archieven als bron: een gids voor historisch onderzoek samengesteld op basis van archivalia en inventarissen van de Hervormde gemeenten in Drenthe* (Assen 1988).
- Gras, H., *Op de grens van het bestaan. Armen en armenzorg in Drenthe 1700-1800* (Zuidwolde 1989).
- Griensven, P.G.T.W. van, 'Sociale zaken: spanning tussen het sociaal wenselijke en economisch mogelijke', in: *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945. Deel IV. Het kabinet Drees II, 1951-1952* (Nijmegen 1997) 211-224.

- Griensven, P.G.T.W. van en J.M.M.J. Clerx ed., *Le carnaval des animaux politiques. Prof. Dr. G.M.J. Veldkamp. Herinneringen 1952-1967* ('s-Gravenhage 1993).
- Groot, F., 'Het zou een janboel worden'. Steunfraude en haar bestrijding in Amsterdam 1930-1940', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 13 (1987) 243-271.
- Groot, G.J. de, 'Door slapte gedaan gekregen'. Losse arbeiders en hun gezinnen in Amsterdam tussen 1880 en 1920', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 14 (1988) 160-187.
- Haan, I. de en J.W. Duyvendak, *In het hart van de verzorgingsstaat. Het ministerie van Maatschappelijk Werk en zijn opvolgers (CRM, WVC, VWS), 1952-2002* (Zutphen 2002).
- Helderman, 'De Hoge Raad van Arbeid, 1919-1940 (-1950)', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 1 (2004) 45-70.
- Hertogh, M., 'Geene wet, maar de Heer'. *De confessionele ordening van het Nederlandse socialezekerheidsstelsel (1870-1975)* (Den Haag 1998).
- Hilton, J., 'Statistique du chômage', *Bulletin de l'Institut International de Statistique*, XXII-2me livraison (Rome 1926) 305-318.
- Hoogenboom, M.J.M., *Standenstrijd en zekerheid: een geschiedenis van oude orde en sociale zorg in Nederland (ca. 1880-1940)* (Amsterdam 2003).
- Hooghiemstra, T.F.M., *Teksten en toelichting op de Wet Bescherming Persoonsgegevens* (Lelystad 2001).
- 'Inrichting en werkwijze der Nederlandsche Arbeidsbeurzen', *Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek* (1913-8) 500-522.
- Jaarverslag van het Centraal Bureau voor de Statistiek 1899-1966.*
- Jaarverslag van de Centrale Commissie voor de Statistiek, 1892-1945.*
- Jan Mertens. *Mijn leven als vakbondsman en politicus*, bew. door A. Kuiper (Nijmegen 2004).
- Kappelhof, A.C.M., 'Het Bossche Geefhuis. Het inkomen uit het vermogen van de Tafel van de H. Geest van Den Bosch 1450-1810', *Varia Historica Brabantica* 10 (1981) 1-51.
- Kappelhof, A.C.M., 'De hoeven van het Bossche Geefhuis. Opbouw, beheer en liquidatie van een omvangrijk hoevenbezit', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 1 (1984) 83-142.
- Kappelhof, A.C.M., 'Gasthuisrekeningen als historische bron', *Nederlands Archievenblad* 99 (1995) 90-99.
- Kappelhof, A.C.M., 'Omdat het historisch gegroeid is'. De Londense Commissie-Van Rhijn en de ontwikkeling van de sociale verzekeringen in Nederland (1937-1952)', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 1 (2004) 71-91.
- Kappelhof, A.C.M., 'Persoonsdossiers: meer dan de moeite waard', *Jaarboek Stichting Archief Publicaties* (2005) 222-231.

- Kappelhof, A.C.M., *Onderzoeksgids Sociale Zekerheid 1890-1967*, raadpleegbaar op www.inghist.nl / Onderzoek / Projecten / Zorgverzekeraars.
- Kappelhof, A.C.M. en V. Kingma, *Onderzoeksgids Sociale Zekerheid 1890-1967*, raadpleegbaar op www.inghist.nl / Onderzoek / Projecten / Socialezekerheid.
- Kappelhof, A.C.M., 'Everts, Johannes (1882-1954)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland*, raadpleegbaar op www.inghist.nl / Onderzoek / Projecten / BWN / lemmata / bwn6 / everts.j.
- Kluit, J. van der, 'Zeven eeuwen ziekenzorg in Zutphen', *Geschiedenis van Zutphen* (Zutphen 1989) 253-266.
- Kloosterman, R., *Werkloosheid in Nederland, 1920-1939* (Utrecht 1985).
- Knotter, A., 'De Amsterdamse bouwnijverheid in de 19^e eeuw tot ca. 1870. Loonarbeid en trekarbeid op een dubbele arbeidsmarkt', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 34 (1984) 123-154.
- Knotter, A., 'De steundossiers in de archieven van de gemeentelijke Sociale Dienst en voorgangers te Amsterdam (1870-1995)', in: P.M.M. Klep ed., *Steekproeven uit massale archiefbestanden ter wille van het historisch belang* (Den Haag 1997) 65-93.
- Knotter, A., 'Gezinsarmoede-gezinsarbeid. De invloed van de gezinscyclus op de inkomsten van losse (haven)arbeiders in Amsterdam in de eerste helft van de twintigste eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 24 (1998) 371-401.
- Knotter, A., *Rondom de Stokstraat. 'Onmaatschappelijkheid' en 'onderklasse' in de jaren vijftig* (Maastricht 1999).
- Knotter, A. en A.C. Meijer, 'De gemeentelijke bevolkingsregisters 1850-1920', *Broncommentaren* 2 (Den Haag 1995) 75-116.
- Kok, J. ed., *Levensloop en levenslot. Arbeidsstrategieën van gezinnen in de negentiende en twintigste eeuw*. *Historia Agriculturae* 29 (Groningen en Wageningen 1999).
- Kok, P.Th., 'Armoede en bijstand', in: R. Kunst e.a. ed., *Leeuwarden 750-2000. Hoofdstad van Friesland* (Franeker 1999) 414-446.
- Kok, P.Th., *Burgers in de bijstand. Werklozen en de ontwikkeling van de sociale zekerheid in Leeuwarden van 1880 tot 1930* (Franeker 2000).
- Kool-Blokland, J.L., *De zorg gewogen. Zeven eeuwen godshuizen in Middelburg* (Middelburg 1990).
- Kort, W.L.P.M. de, *De arbeidsbemiddeling in Nederland* (Alphen aan den Rijn 1940).
- Kort, A.L., 'Armoede en armenzorg in Goes 1860-1914', *Historisch Jaarboek voor Zuid- en Noord-Beveland* (1985) 27-69.
- Kort, A.L., *Geen cent te veel. Armoede en armenzorg op Zuid-Beveland, 1850-1940* (Hilversum 2001).
- Kreijen, P., *Van Nachtwakersstaat tot verzorgingsstaat* (Utrecht 1994).

- Kruif, J. de, 'De prijs van de armenzorg. De financiering van de armenzorg in Den Bosch 1750-1900', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 20 (1994) 24-51.
- Kuypers, I.M., *Een stille revolutie. De Nederlandse arbeidersbeweging en de overheid, 1914-1920* (Utrecht 1996).
- Kuypers, I.M., *In de schaduw van de grote oorlog. De Nederlandse arbeidersbeweging en de overheid, 1914-1920* (Amsterdam 2002).
- Leeuwen, M.H.D. van, *Bijstand in Amsterdam, ca. 1800-1850. Armenzorg als beheersings- en overlevingsstrategie* (Zwolle 1992).
- Leeuwen, M.H.D. van, *Sociale zorg. Cahiers voor lokale en regionale geschiedenis* 12 (Zutphen 1994).
- Leeuwen, M.H.D. van, 'Armenzorg 1800-1912: erfenis van de republiek' in: J. van Gerwen en M.H.D. van Leeuwen ed., *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen* (Amsterdam en Den Haag 1998) 276-316.
- Leeuwen, M.H.D. van, 'Armenzorg 1912-1965: van centrum naar periferie' in: J. van Gerwen en M.H.D. van Leeuwen ed., *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen* (Amsterdam en Den Haag 1998) 520-569.
- Leeuwen, M.H.D. van, 'Armenzorg en charitas, ca. 1800-2000. Een historische erfenis', in: R. van der Bie en P. Dehing ed., *Nationaal Goed. Feiten en cijfers over onze samenleving ca. 1800-1999* (Amsterdam 1999) 159-178
- Leeuwen, M.H.D. van, 'De eenheidsstaat: onderlinges, armenzorg en commerciële verzekeraars 1800-1890', in: J. van Gerwen en M.H.D. van Leeuwen ed., *Zoeken naar zekerheid. Risico's, preventie, verzekeringen en andere zekerheidsregelingen in Nederland 1500-2000 III* (Den Haag en Amsterdam 2000).
- Leeuwen, M.H.D. van en F. Smits, 'Bedeling en arbeidsmarkt in Amsterdam in de eerste helft van de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 13 (1987) 432-457.
- Leunis, W. P. en K.G. Verhage, *Arbeidsrekeningen; Kern van het statistisch bestel*. Centraal Bureau voor de Statistiek (Voorburg 1996).
- Levie Bernfeld, T., 'De financiering van de armenzorg van de Spaans-Portugees Joodse gemeenschap in Amsterdam in de zeventiende en achttiende eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 23 (1997) 428-458.
- Lier, Th. van, *De arbeidsbemiddelingswet 1930 en hare uitvoering* (Alphen aan den Rijn 1932).
- Lindberg, J., 'Some Problems in the Construction of Index Numbers of Unemployment', *International Labour Review* (1934) nr 4.

- Loo, L.F. van, *'Den arme gegeven...'* Een beschrijving van armoede, armenzorg en sociale zekerheid in Nederland, 1784-1965 (Meppel 1981).
- Loo, L.F. van, *Armelui. Armoede en bedeling te Alkmaar 1850-1914* (Bergen 1986).
- Lubbers, G., *De statistiek van het arbeidsloon en van de werkloosheid* (Amsterdam 1926).
- Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek*, 1906-1911, 1926, 1929, 1930, 1931, 1939.
- Maarseveen, J.G.S.J. van ed., *De instelling van de Centrale Commissie voor de Statistiek in 1892*. Centraal Bureau voor de Statistiek (Voorburg 1992).
- Maarseveen, J.G.S.J. van, 'Tussen eenheid en vrijheid. De internationale statistische betrekkingen, 1899-1945', in: Erwich, B. en J.G.S.J. van Maarseveen ed., *Een eeuw statistieken. Historisch-methodologische schetsen van de Nederlandse officiële statistieken in de twintigste eeuw* (Voorburg en Amsterdam 1999) 571-592.
- Maarseveen, J.G.S.J. van, 'Beroepstellingen 1849-1971/2000', in: J.G.S.J. van Maarseveen ed., *Algemene tellingen in de twintigste eeuw*. CBS-publicatie (Voorburg en Heerlen 2002) 115-144.
- Mannoury, J., *Hoofdtrekken van de sociale verzekering* (Alphen aan den Rijn 1967).
- Mededeelingen van het Bureau van Statistiek der gemeente Amsterdam*, 1899.
- Melief, P.B.A.M., *De strijd om de armenzorg in Nederland 1795-1854* (Groningen 1955).
- Methorst, H.W., *Geschiedenis van de statistiek in het Koninkrijk der Nederlanden, Bijdragen tot de statistiek van Nederland*. Nieuwe Volgreeks uitgegeven door het Centraal Bureau voor de Statistiek XIV (Den Haag 1902).
- Mierlo, A.W.C.M. van, *Economische omstandigheden en sociale aspecten in Waalwijk. Armen- en werklozenzorg 1919-1939* (Tilburg 1983).
- Monchy, S. de, *De Nederlandsche wetgever tegenover de armoede* ('s-Gravenhage 1905).
- Morren, H.J., 'Wat er te leeren valt uit werkloosheidsstatistieken', *Tijdschrift van den Nederlandschen Werkloosheids-Raad* (Amsterdam 1936).
- Morren, H.J., 'Het Rijksarbeidsbureau', *Economisch Statistische Berichten*, 6 November 1940.
- Morren, H.J., *De werkloosheidsverzekering, haar grondslag en haar ontwikkeling in Nederland* (Alphen aan den Rijn 1941).
- Nijhof, E., P. Schrage en M. Sturkenboom, *'De geesel van onzen tijd'. Een onderzoek naar werklozenbeleid en werkloosheidsbeleving in de jaren dertig te Utrecht*. Cahiers Sociale Geschiedenis 3 (Leiden 1983).

- Nixon, J.W., 'The Measurement of "Risk" in connection with Labour Statistics', *International Labour review* (1928) 17, nr. 5.
- Otten, F.J.M., *Gids voor de archieven van de ministeries en de hoge colleges van staat 1813-1940* (Den Haag 2004).
- Pot, G.P.M., *Arm Leiden. Levensstandaard, bedeling en bedeeden, 1750-1854* (Hilversum 1994).
- Poulet, P., *Les Institutions Françaises de 1795 à 1814* (Parijs 1907).
- Prak, M., 'Overvloed of onbehagen? Armoede, armen en armenzorg in 's-Hertogenbosch 1770-1850', in: J. van Oudheusden en G. Trienekens ed., *Een pront wijf, een mager paard en een zoon op het seminarie: aanzetten tot een integrale geschiedenis van oostelijk Noord-Brabant 1770-1914* ('s-Hertogenbosch 1993) 7-44.
- Prak, M., 'Goede burens en verre vrienden. De ontwikkeling van onderstand bij armoede in Den Bosch sedert de Middeleeuwen', in: H. Flap en M.H.D. van Leeuwen ed., *Op Lange termijn. Verklaringen van trends in de geschiedenis van samenlevingen* (Hilversum 1994) 147-169.
- Prak, M., 'Armenzorg 1500-1800', in: J. van Gerwen en M.H.D. van Leeuwen ed., *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen* (Amsterdam en Den Haag 1998) 49-90.
- Pribram, K., 'The Scope of Labour Statistics', *International Labour Review* (1926) 14, nr. 4.
- Rijksdienst der werkloosheidsverzekering en arbeidsbemiddeling, *Jaarverslag van den Rijksdienst der werkloosheidsverzekering en arbeidsbemiddeling over 1938 betreffende werkloosheidsverzekering en wachtgeldregelingen* (Den Haag 1939).
- Rivière, L. de, 'De armenzorg in Nederland', *Tijdschrift voor Armenzorg en Kinderbescherming* (14-03-1908) 58-65.
- Rodenburg, P., *Tracing the Changing Measures of Unemployment in Dutch Unemployment Statistics 1900-1940*. Tinbergen Instituut Discussion paper, TI 2001-061/1, Tinbergen Instituut (Amsterdam 2001).
- Roebroek, J.M. en M. Hertogh, *'De beschavende invloed des tijds': twee eeuwen sociale politiek, verzorgingsstaat en sociale zekerheid in Nederland* (Den Haag 1998).
- Roebroeks, F.H.M. en J.J.G. Luijten, *Inventaris van de archieven van de burgerlijke instellingen van weldadigheid te Maastricht*. Inventarisreeks Rijksarchief Maastricht 7 (Maastricht 1993).
- Rogier, L.J., *Katholieke herleving. Geschiedenis van katholiek Nederland sinds 1853* ('s-Gravenhage 1956).
- Rooy, P. de, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding, 1917-1940. Landelijk en Amsterdams beleid* (Amsterdam 1979).

- Rooy, P. de, *Crisis in Nederland. Beelden en interviews uit de jaren dertig* (Rijswijk 1981).
- Schrage, P., E. Nijhof en P. Wielsma, 'Inkomensontwikkeling van werken- den en werklozen, 1913-1939', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 15 (1989) 347-394.
- Schuurman, A.J., *Historische demografie: bevolkings- en gezinsgeschiedenis. Cahiers voor lokale en regionale geschiedenis* 8 (Zutphen 1991).
- Schuwirth, A.M., *Het Burgerlijk Armbestuur van Maastricht en de Armenwet van 1854 in de jaren 1854-1860/1861* (onuitgegeven doctoraalscriptie Katholieke Leergangen Sittard 1980).
- Siffels, N. en W. van Spijker, 'Haarlemse paupers. Arbeidsmarkt, armoede en armenzorg in Haarlem in de eerste helft van de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 13 (1987) 458-493.
- Sluyterman, K., 'Werkloosheid in de sigarenindustrie gedurende het Interbellum', in: P.W. Klein en G.J. Borger ed., *De jaren dertig: aspecten van crisis en werkloosheid* (Amsterdam 1979) 97-116.
- Smitsaert, H., *Het aandeel van de staat in de verzorging der armen* (Utrecht 1893).
- Smitsaert, H., *Overzicht van het Nederlandsch armwezen* (Haarlem 1901).
- Smits, F., 'Van de wind kan men niet leven'. De gemeentelijke armenzorg te Amsterdam in het laatste kwart van de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 19 (1993) 94-114.
- Spaans, J., *Armenzorg in Friesland 1500-1800. Publieke zorg en particuliere liefdadigheid in zes Friese steden Leeuwarden, Bolsward, Franeker, Sneek, Dokkum en Harlingen* (Hilversum 1997).
- Staatscommissie over de werkloosheid (1914), *Eindrapport van Staatscommissie over de werkloosheid* ('s-Gravenhage 1914).
- Stavenuiter, M., *Verzorgd of zelfstandig. Ouderen en levensloop in Amsterdam in de tweede helft van de 19^e eeuw* (Amsterdam 1993).
- Stilting, A.J., *Werkloosheid* (Amsterdam 1907).
- Swaan, A. de, *In Care of the State: health care, education and welfare in Europe and the USA in the modern era* (New York 1988).
- Swaan, A. de, *Zorg en de staat: welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de Nieuwe Tijd* (Amsterdam 1989).
- Themanummer Honderd jaar Armenwet*, *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk* 8 (1954) 233-267.
- Theunissen, M., *Armoede en armenzorg in Maastricht in de XIXe eeuw. Peiling naar de evolutie in 30 families* (onuitgegeven doctoraalscriptie Katholieke Universiteit Leuven 1971).
- Tijn, Th. van, 'Het sociale leven in Nederland 1844-1875', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 12 (Haarlem 1977) 131-154.
- Tijn, Th. van, 'Het sociale leven in Nederland 1875-1890', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 13 (Haarlem 1978) 77-90.

- Valk, L. van der, *Van pauperzorg tot bestaanszekerheid. Armenzorg in Nederland 1912-1965*. (Amsterdam 1986).
- Valk, J.P. de, Repertorium van egodocumenten van Noord-Nederlanders uit de negentiende eeuw, raadpleegbaar op www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/Egodocumenten.
- Veldkamp, G.M.J., *Individualistische karaktertrekken in de Nederlandse sociale arbeidsverzekering. Een kritisch onderzoek naar de grondslagen der sociale arbeidsverzekering* (Alphen aan den Rijn 1949).
- Velthuisen, A.B., 'Bevolking en werkloosheid', *Tijdschrift van den Nederlandschen Werkloosheids-Raad* (Amsterdam 1935).
- Velthuisen, A.B., *Werkloosheidsverzekering in Nederland* (Deventer 1948).
- Verdonck, R., 'De laatste statistiek van het armwezen', *Tijdschrift voor Armwezen, Maatschappelijke Hulp en Kinderbescherming* 2 (1923) 138-139.
- Verdonck, R., 'Verruiming der armenzorgstatistiek tot een statistiek van sociale bemoeiingen', *Tijdschrift voor Armwezen, Maatschappelijke Hulp en Kinderbescherming* 8 (1929) 2099.
- Verrijn Stuart, C.A., *Inleiding tot de beoefening der statistiek* (Haarlem 1917).
- Verweij, R.A., 'Werkloosheid', *Economisch Statistische Berichten*, Rotterdam, 6 November 1940.
- Vlis, I. van der, "'Hebben wij niet schade genoeg geleden". Zeventiende-eeuwse Delftenaren over armenzorgbelasting', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 22 (1996) 394-416.
- Vlis, I. van der, *Leven in armoede. Delftse bedeeden in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 2001).
- Vries, C.W. de, *Handboek voor den armbezoeker* (Haarlem 1916).
- Vries, H. de, *Economenwerk en werkloosheid; Nederlandse economen over het werkloosheidsbeleid voor 1940* (Leiden 1976).
- Vries, H. de, 'Ongelijke werkloosheid; Nederland 1920-19', in: P.W. Klein en G.J. Borger ed., *De jaren dertig: aspecten van crisis en werkloosheid* (Amsterdam 1979) 117-129.
- Vries, W. de, *De totstandkoming van de Ongevallenwet 1901. De invloed van werkgevers en werknemers op de eerste sociale verzekeringswet in Nederland* (Deventer 1970).
- Wals, H., *Makers en stakers. Amsterdamse bouwvakarbeiders en hun bestaansstrategieën in het eerste kwart van de twintigste eeuw*. IISG Studies en Essays 32 (Amsterdam 2001).
- Wartena, B., *H. Goeman Borgesius (1847-1917). Vader van de verzorgingsstaat. Een halve eeuw liberale en sociale politiek in Nederland* (Amsterdam 2003).
- 'Werkloosheid', *Tijdschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek* (1903-2) 267-272.

- Wilde, H. de, *De Gemeente en werkloosheid* (Utrecht 1909).
- Wijngaarden, H. van, *Zorg voor de kost. Armenzorg, arbeid en onderlinge hulp in Zwolle, 1650-1700* (Amsterdam 2000).
- Willemsen, B.W., *Van menschenwee en van menschenhaat. Ervaringen en inzichten op het terrein der armenverzorging* (Arnhem 1927).
- Wolffram, D. J., *Vrij van wat neerdrukt en beklemmt. Staat, gemeenschap en sociale politiek (1870-1918)* (Amsterdam 2003).
- Wouters, Th.A., *Van bedeling naar verheffing. Evolutie in houding tegenover de behoeftige mens te 's Hertogenbosch 1854-1912* (Tilburg 1968).
- Wouters, Th.A., *Van verheffing naar begeleiding. Verandering in houding tegenover de noodlijdende mens te 's Hertogenbosch 1912-1965* (Tilburg 1968).
- Zanten, J.H. van, *Leerboek der statistische methode* (Alphen aan den Rijn 1927).
- Zanten, H. van, 'Hoe groot is de omvang der werkloosheid in Nederland?', *Economisch Statistische Berichten*, 11 April 1928.

LIJST VAN ILLUSTRATIES

De registers van bedeelden en bedeling van het Burgerlijk Armbestuur te Maastricht, vanaf de Franse Tijd tot 1920

J. Luijten

- 1 Bewijs van armoede te Maastricht, d.d. 5 december 1837. (Maastricht, Regionaal Historisch Centrum Limburg, Archieven burgerlijke instellingen weldadigheid Maastricht, losse dozen met documentaire verzameling van het Burgerlijk Armbestuur)
- 2 Bedeeldenregister, eerste type uit de periode 1797-1802. (Ibidem, Archieven burgerlijke instellingen weldadigheid Maastricht, inv. nr. 29)
- 3 Bedeeldenregister, tweede type uit 1852. (Ibidem, Archieven burgerlijke instellingen weldadigheid Maastricht, inv. nr. 4585)
- 4 Bedeeldenregister, derde type uit de periode 1892-1920. (Ibidem, Archieven burgerlijke instellingen weldadigheid Maastricht, inv. nr. 4598)
- 5a en 5b Verstrekte inlichtingen door een oud-hoofdagent van politie, 1897. (Ibidem, Archieven burgerlijke instellingen weldadigheid Maastricht, inv. nr. 4421)
- 6a en 6b Bedelingsregister, 1880. (Ibidem, Archieven burgerlijke instellingen weldadigheid Maastricht, inv. nr. 4307)

De persoonsdossiers van de gemeentelijke armenzorg tot aan de invoering van de Algemene Bijstandswet (1965)

A. Knotter en P.Th. Kok

- 1a en 1b Rapport van het Burgerlijk Armbestuur, 1907. (Amsterdam, GA, Archief van de Gemeentelijke Sociale Dienst, toegangsnr. 5256, inv. nr. 1706, dossier nr. 18.812)
- 2 Rapport van de commissie voor Steunverlening aan Crisiswerklozen, 1932/33. (Ibidem, inv. nr. 1706, dossier nr. 18.812)
- 3 Rapport van het Burgerlijk Armbestuur afd. Huiszittende Armen, 1926/29. (Ibidem, inv. nr. 4038, dossier nr. 76.192)
- 4 Rapport van de Gemeentelijke Dienst voor Sociale Zaken, 1952/58. (Ibidem, inv. nr. 4038, dossier nr. 76.192)

De tabellen van onderstand: een statistiek van bedeelden en bedeling, 1854-1964

A.L. Kort

- 1a en 1b Tabel nr. 1 voor de burgerlijke armbesturen belast met de bedeling van huiszittende armen, 1856. (Goes, GA, archief gemeente 's-Heer Arendskerke, inv. nr. 200, ingekomen en uitgegane stukken gemeentebestuur 1857)
- 2 Tabel nr. 10 voor de kerkelijke armbesturen belast met de bedeling van huiszittende armen, 1856. (Ibidem)
- 3a, 3b en 3c Tabel nr. 1 voor de burgerlijke armbesturen belast met de bedeling van huizittende armen, 1868. (Goes, GA, archief gemeente 's-Heer Arendskerke, inv. nr. 212, ingekomen en uitgegane stukken gemeentebestuur 1869)
- 4a en 4b Tabel nr. 10 voor de kerkelijke armbesturen belast met de bedeling van huiszittende armen, 1868. (Ibidem)
- 5a-5d Tabel voor de besturen tot bedeling van armen, 1904. (Goes, GA, archief gemeente 's-Heer Arendskerke, inv. nrs. 252-253, ingekomen en uitgegane stukken gemeentebestuur 1905)
- 6a-6c Tabel, ingevuld door het burgerlijk armbestuur, 1944. (Goes, GA, archief gemeente Kattendijke, inv. nr. 802, stukken betreffende ondersteuning behoeftigen)
- 7a-7c Tabel, ingevuld door de diaconie van de Nederlands Hervormde Kerk, 1944. (Ibidem)

Verslagen omtrent het Armwezen en Statistiek van de sociale zorg in Nederland, 1814-1964

V. Kingma en M.H.D. van Leeuwen

- 1 Verslag omtrent het Armwezen uit 1819.

De jaarrekeningen en begrotingen van de armbesturen in de negentiende en twintigste eeuw

A.L. Kort

- 1 Jaarrekening/begroting van het Burgerlijk Armbestuur te 's Heer Arendskerke, 1855. (Goes, GA, archief gemeente 's Heer Arendskerke, inv. nr. 2991)
- 2 Aantal bladen uit de jaarrekening/begroting van het Burgerlijk Armbestuur te 's Heer Arendskerke, 1963, inmiddels omgedoopt tot Instelling voor Maatschappelijke Zorg. (Goes, GA, archief gemeente 's Heer Arendskerke, inv. nr. 3094)

- 3 Jaarrekening van het Gasthuis te Goes, 1963. (Goes, GA, archieven Godshuizen en Burgerlijk Armbestuur, inv. nr. 780)
- 4 Jaarrekening hervormde diaconie's-Heer Hendrikskinderen, 1858. (Goes, GA, archief hervormde kerk 's-Heer Hendrikskinderen, inv. nr. 58)

Statistieken van de werkloosheid in Nederland, 1902-1943

J.G.S.J. van Maarseveen en P. Rodenburg

- 1 Tabel. Indexcijfers van de werkloosheid (januari 1925-mei 1926). Tabel. Werkloosheid onder de leden van de gesubsidieerde werkloozenkassen (juni 1926). (*Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek*, 1926-7, 872)
- 2 Grafiek. Indexcijfers der werkloosheid (januari 1925-mei 1926). (*Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek*, 1926-7, 873)
- 3 Tabel. Indexcijfer van de werkloosheid per organisatie (mei 1926). (*Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek*, 1926-7, 876)
- 4 Tabel. II. Overzicht van de werkzaamheid van de veertig belangrijkste arbeidsbeurzen volgens de beroepsgroepen in de maand juni 1926. (*Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek*, 1926-7, 880)
- 5 Tabel A. II. Werkloosheidsdagen in procenten (januari 1938-augustus 1939).
Tabel A. III. Werkloosheid onder de leden van werkloozenkassen en aantal personen, dat uitkeering uit deze kassen ontving, voorloopige cijfers 25-30 (september en 9-14 oktober 1939). (*Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek*, 1939-10, 1720)

PERSONALIA VAN DE AUTEURS

A.C.M. Kappelhof (1948) studeerde geschiedenis aan de Universiteit van Utrecht en promoveerde in 1986 op de belastingheffing in de Meierij van 's-Hertogenbosch tussen 1648 en 1730. Sedert 2000 is hij onderzoeker op het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis te Den Haag. Als projectleider van het project Sociale Zekerheid publiceerde hij samen met V. Kingma de digitale onderzoeksgids *Sociale Zekerheid 1890-1967* en de *Onderzoeksgids Zorgverzekeraars 1870-1968*.

V. Kingma (1973) studeerde geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en werkte in 1998/99 op het IISG als beeldredacteur voor J. van Gerwen en M.H.D. van Leeuwen ed., *Zoeken naar zekerheid. Risico's, preventie, verzekeringen en andere zekerheidsregelingen in Nederland 1500-2000* (Den Haag en Amsterdam 2000). Van 2000 tot 2003 vervaardigde zij samen met dr. A.C.M. Kappelhof als onderzoeker van het ING de digitale onderzoeksgids *Sociale Zekerheid 1890-1967*. Thans is zij werkzaam als bureaumedewerker bij Uitgeverij Verloren in Hilversum en bereidt een dissertatie voor bij prof. L. Heerma van Voss over de verhouding tussen armenzorg en sociale verzekering in de Zaanstreek.

A. Knotter (1952) is directeur van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg te Maastricht en hoogleraar in de regionale sociale en economische geschiedenis aan de Universiteit Maastricht.

P.Th. Kok (1954) studeerde geschiedenis en bedrijfseconomie aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij was mederedacteur van *Leeuwarden 750-2000, geschiedenis van een hoofdstad* (1999) en promoveerde in 2000 op *Burgers in de bijstand*, waarvoor hij in 2003 de Eekhoff-prijs ontving. Hij is (part-time) docent geschiedenis aan het Lauwers College in Buitenpost en doet momenteel onderzoek naar de veranderende houding ten opzichte van de dood in Nederland sinds de zeventiende eeuw.

A.L. Kort (1955) studeerde geschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. In 1982 legde hij het doctoraalexamen af en in 2001 promoveerde hij aan de Erasmus Universiteit Rotterdam op *Geen cent te veel. Armoede en armenzorg op Zuid-Beveland, 1850-1940*. Vanaf 1983 is hij werkzaam als docent geschiedenis in het voortgezet onderwijs.

M.H.D. van Leeuwen (1958) bestudeert als onderzoeker bij het IISG en als bijzonder hoogleraar historische sociologie aan de UU sociale ongelijkheid in het verleden. Hij heeft onder meer geschreven over filantropie in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw, mede op basis van de Jaarverslagen van het Armwezen.

J. Luijten (1943) werkte als inventarisator van 1973 tot 1979 op het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg te Maastricht en van 1979 tot 2004 op het Gemeentearchief aldaar. Hij inventariseerde onder meer samen met F. Roebroeks de archieven van de burgerlijke instellingen van weldadigheid te Maastricht.

J.G.S.J. van Maarseveen (1939) studeerde economische en sociale geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen en promoveerde in 1981 aan de Erasmus Universiteit Rotterdam op *Nicolaas Gerard Pierson. Handelsman Econoom en Bankier. Eerste periode 1839-1877*. Hij is werkzaam op het Centraal Bureau voor de Statistiek, eerst als hoofd van enkele statistische hoofdafdelingen, tevens plaatsvervangend directeur en thans als adviseur voor het historisch onderzoek, waaronder de digitalisering van volkstellingen. Op de Nederlandsche Bank publiceerde hij (parttime werkzaam) in 1989-1993 de vierdelige bronnenuitgave *Briefwisseling van Nicolaas Gerard Pierson 1839-1909*. Hij is auteur en redacteur van publicaties op historisch-statistisch gebied, waaronder *A century of statistics* (1999), *Nederland een eeuw geleden geteld* (2001) en *Algemene tellingen in de twintigste eeuw* (2002).

Drs. P. Rodenburg (1966) studeerde economie aan de Universiteit van Amsterdam. In 2006 hoopt hij te promoveren bij de economische faculteit van de Universiteit van Amsterdam op het proefschrift *The Construction of Measuring Instruments of Unemployment*. Tevens is hij als universitair docent werkzaam bij de afdeling Europese Studies van de Universiteit van Amsterdam.

OVERZICHT BRONCOMMENTAREN

Broncommentaren I-IV (1987, herziene versie)

- I De kohieren van de gemeentelijke hoofdelijke omslag, 1851-1922, door P.M.M. Klep, A. Lansink en W. van Mulken
 - II De registers van patentplichtigen, 1805-1893, door P.M.M. Klep, A. Lansink en W.F.M. Terwisscha van Scheltinga
 - III De Volkstelling van 1807/08, door J.L. van Zanden
 - IV De Registres Civiques 1811 (1812, 1813), door J.L. van Zanden
- ISBN 90-71251-07-1, 85 blz., geniet
 □ 9,08

Broncommentaren V (1986)

- V De militieregisters 1815-1922, door B. Koerhuis en W. van Mulken.
- ISBN 90-71251-1055, 74 blz., geniet
 niet meer leverbaar

Broncommentaren VI-IX (1988)

- VI De lijsten van kiezers ter benoeming van afgevaardigden voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal, de Provinciale Staten en de Gemeenteraad, 1851-1886, door B.M.A. de Vries
 - vii De Staat van Fabrieken en Trafieken van 1 aug. 1816, door M. Duijghuisen en P.M.M. Klep
 - viii De Staat van Fabrieken en Werkwinkels van 31 dec. 1819, door M. Duijghuisen
 - ix De Hinderwetbescheiden, 1811-1952, door F.F.J.M. Geraedts
- ISBN 90-71251-09-8, 79 blz., geniet
 □ 9,08

Broncommentaren X-XII (1990)

- X De registers van de Dienst voor het Stoomwezen, 1856-1924, door H.W. Lintsen
 - XI Registrum Memorialis Parochiae, het parochiememoriaal, door P.J. Margry
 - XII De Staten van Oorlog te Lande en de Generale Petities, 1576-1795, door P.W. van Wissing
- ISBN 90-71251-11-X, 64 blz., geniet
 □ 9,08

Broncommentaren 1 (1994)

De Nederlandse staatsbegrotingen 1798-1914, door W. Fritschy en
R.H. van der Voort

De lijsten van verkiesbaren voor de Eerste Kamer der Staten-Generaal
1848-1917, door J.K.S. Moes

Bescheiden met betrekking tot beroepsprocedures bij Gedeputeerde
Staten op grond van publiekrechtelijke wetten, 1815-1850: Militie
en schutterij, door L.M. Koenraad

ISBN 90-5216-056-2, 208 blz., ill., genaaid, gelijmd

□ 11,34

Broncommentaren 2 (1995)

Boedelinventarissen, door Th. Wijsenbeek-Olthuis

De gemeentelijke bevolkingsregisters 1850-1920, door A. Knotter en
A.C. Meijer (red.)

ISBN 90-5216-075-9, 120 blz., ill., genaaid, gelijmd

□ 15,88

Broncommentaren 3 (1997)

Bronnen betreffende de registratie van onroerend goed in de
negentiende en twintigste eeuw

De kadastrale legger en aanverwante bronnen, 1812-1990

P. Kruizinga

De kadastrale kaart, 1812-1990

P. Kruizinga m.m.v. S.E.M. van Doornmalen

De registers van overschrijving van akten van eigendomsovergang
vanaf 1811

F.J.M. Otten

De registers met de uitkomsten van de herzieningen van de
grondbelasting, 1873-1904

F.J.M. Otten

De notariële akten met betrekking tot de registratie van onroerend goed,
1811-1920

B. Duinkerken

Het systematisch woningonderzoek omstreeks 1900

P. Kooij

ISBN 90-5216-101-1, 272 blz., ill., genaaid, gelijmd

□ 15,88

Broncommentaren 4 (2001)

Bronnen betreffende de registratie van onroerend goed in
Middeleeuwen en Ancien Régime

De schepensignaten en protocollen van bezwaar te Arnhem
C.L. Verkerk

De protocollen van verzegelingen in de Groningse oud-rechterlijke
archieven

R.F.J. Paping en P. Brood

De bonboeken te Leiden

E.T. van der Vlist

De Groningse provinciale rekeningen van de voormalige
kloosterlanderijen

R.F.J. Paping

De leenregisters

J.C. Kort

De Vlaamse en Zeeuwse ommelopers in de veertiende, vijftiende en
zestiende eeuw

A. de Kraker

De morgenboeken van Rijnland

M.H.V. van Amstel-Horák

De zijlschotregisters, dijkrollen en registers van schouwbare objecten in
Groningen tot 1800

R.F.J. Paping

De Groningse verpondingsregisters

R.F.J. Paping

De kohieren van de tiende penning in Holland

J.A.M.Y. Bos-Rops

De floreenkohieren

J.A. Mol en P.N. Noomen

ISBN 90-5216-097-x, 405 blz., ill., genaaid, gelijmd

□ 20,-

Broncommentaren 5 (2002)

Bronnen betreffende de registratie van vreemdelingen in Nederland in
de negentiende en twintigste eeuw

Registers van verstrekte en geweigerde reis- en verblijfpassen (1849-
1923)

Louk Pöckling en Marlou Schrover

Registratie van vreemdelingen in het Algemeen Politieblad (1852-1947)

Corrie van Eijl

Registratie van vreemdelingen in het bevolkingsregister (1850-1920)

Marlou Schrover

Lokale vreemdelingenregisters en vreemdelingendossiers (1918-1940)

Leo Lucassen

Persoonsdossiers in het archief van de Immigratie- en

Naturalisatiedienst en haar rechtsvoorgangers (1906-) 1945-1985 (-1999)

Corrie Berghuis en Marlou Schrover

Het Oudpaspoortarchief (1950-1959)

Peter Christiaans en Marlou Schrover

ISBN 90-5216-122-4, 192 blz., ill., genaaid, gelijmd

□ 15,-

Alle *Broncommentaren* zijn verkrijgbaar in de boekhandel
of rechtstreeks bij de uitgever te bestellen:

Instituut voor Nederlandse Geschiedenis

Prins Willem-Alexanderhof 5

Postbus 90755

2509 LT Den Haag

telefoon (070) 315 64 00

fax (070) 385 40 98

e-mail rgp@inghist.nl

internet www.inghist.nl

10. Verzekerd ingev. } man
 Invaliditeitswet } vrouw
 Verzekerd ingev. } man
 Ouderdomswet } vrouw
 Fondsen *Burgelijke fond. 1000 fr.
 Besparingsf. 2000*

Beleend } Stadsbank f. Kleeren f.
 } Part. " " " "
 } Waaronder aan sieraden:
 } Stadsbank f.
 } Part. " " " "

11. Heeft het gezin ook betrekkingen, die volgens de wet verplicht en ook in staat zijn voor het onderhoud of gedeeltelijk te zorgen, of zijn er andere familieleden, die steunen of kunnen steunen? Zoo ja, welke namen en graden van bloedverwantschap? Is die steun gevraagd?

*Mens ouders inwonend Leppensdijk 25? Leiman -
 de kammerdien.*

*Moeder inwonend Communitarisch 110? Leiman
 5. Hof. veldend 4e Ned. Tabak. Wijk 100 fr.
 24.14.1921. Be 25/1000. cheuppen. i. nullen de 14 ja.
 woont in het Binnenvaart.*

12. Wat is U bekend van het tegenwoordig gedrag van dit gezin, wat van de vroegere levenswijze?

*Op gedrag geen bemerkingen. De vrouw
 is zeer geforceerd. 6 jaren in dienst van Van Ned.
 Stroomflood is bevestigd. Het laatste voor hij af
 stapte naar land is Leiman tegen een gezin van 1050 fr.
 Op 10 October '21 monteerde hij af met 11.10. Hij
 was echter eisch (misprijzen) te krijgen op passanten. Het
 gedurende 13 weken 1205 per week. Verandering met 200.
 bekend. De laatste week ontving hij 110 fr. (op Maand
 Dag 13 Januarij)
 Aanvragen in thans nog onder medische behand.
 debiet. Hij schiet nog gedurende 6 weken. Heeft hielden
 dedens zal hij welken kunnen monteren. (Hij is onder*

13. Wat is Uw oordeel omtrent de aanvraag? Kan in dit gezin punt 1 van art. 29 Armenwet (opheffing) toegepast?

belemmering in Leiman.

*Het is nu gesmeekt tijdelijk te steunen met
 1200 fr. B.B. + B. ingevonden 22 Januarij '21.*

14. Bekend onder N^o.

Opgedragen aan wijk

Genoot het laatst

Geniet thans

Opgemaakt na mijn bezoek en onderzoek op
 den *19de Januarij 1926*

Advies *1350 fr. B.B. + B. gedruukt*

Campelen ing *21 Januarij*

De ambtenaar voor socialen arbeid,

tot

Nagezien: de *af* chef der 1^e Afdeling

Besluit der Commissie: *conform advi*

J. J. J.

Het lid der Co

den

19 Jan 1926

fa

Broncommentaren beogen de kennis omtrent de voor de Nederlandse geschiedenis belangrijke bronnen te vergroten en de bronnenkritiek te bevorderen. Het accent ligt op serieel bronnenmateriaal dat in vele archieven te vinden is en een zekere uniformiteit vertoont. Dit soort materiaal leent zich voor een systematische toelichting, die de onderzoeker inzicht geeft in de historische en institutionele achtergronden, in de mogelijkheden en beperkingen en in het gebruik van de betreffende bron.

In Broncommentaren 6 worden zes bronnen becommentarieerd die aangelegd zijn op het terrein van armenzorg en sociale zekerheid in de negentiende en twintigste eeuw. Aan bod komen achtereenvolgens de registers van bedeeden en bedeling van het burgerlijk armbestuur te Maastricht, de persoonsdossiers van de gemeentelijke armenzorg tot aan de invoering van de algemene bijstandswet, de tabellen van onderstand, verslagen omtrent het armwezen en statistiek van de sociale zorg, de jaarrekeningen en begrotingen van de arbesturen en de statistieken van de werkloosheid.

De broncommentaren worden voorafgegaan door een uitgebreide inleiding, waarin de ontwikkeling wordt geschetst van de sociale zorg tot 1968, alsmede de schriftelijke neerslag van de armenzorg en sociale zekerheid.

Het ING maakt het verleden toegankelijk

Instituut voor
Nederlandse
Geschiedenis

***Instituut voor Nederlandse Geschiedenis
Prins Willem-Alexanderhof 5
Postbus 90755
2509 LT Den Haag
telefoon (070) 315 64 00
fax (070) 385 40 98
e-mail rgp@inghist.nl
internet www.inghist.nl***